

नियमसारपाहुडसुत्तस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

लेखक

विद्यावारिधि

प्रो. ऋषभ चन्द्र जैन

अनुस्नातक (जैनदर्शन, प्राकृत एवं जैनागम, संस्कृत)

पूर्व निदेशक

प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान

वैशाली, बिहार

सम्पादक

डॉ. गजेन्द्र कुमार जैन

अनुस्नातक (आयुर्वेद, संस्कृत, दर्शन) एवं पीएच.डी.

प्राध्यापक, मौलिकसिद्धान्त विभाग

शुभदीप आयुर्वेद महाविद्यालय, इन्दौर, म.प्र.

इम्प्रेसन पब्लिकेशन, पटना-800003

नियमसारपाहुडसुत्तस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

Title : NIYAMASARAPAHUDASUTTASYA SAMIKSHATMAKAM ADHYAYANAM

Writer : Prof. Rishabh Chandra Jain, Former Director,
Research Institute of Prakrit Jainology & Ahimsa,
Vaishali, Bihar (India)

Editor : Dr. Gajendra Kumar jain, Prof. Basic Principles,
Shubhdeep Ayurved College, Datoda, Indore, M. P.

Copy Right : Writer

Edition : 2021

ISBN : 978-81-953230-0-5

Price : Rs. 600/- only.

Publisher : Impression Publication, Salimpur Ahra 'Baulia',
Kadamkuwan, Patna- 800003
Mob.:- 08877663597

Printer : B. K. Offset, F. 93, Navin Shahdara, Delhi- 32

प्राक्कथनम्

शौरसेनीप्राकृतागमेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते। जैनदर्शनस्य प्राचीनपरम्परायां विशेषतस्तु दिगम्बराचार्येषु कुन्दकुन्दार्यस्य नाम वर्द्धमानमहावीरस्य प्रमुखशिष्य-गौतमगणधरानन्तरं गृह्यते। दार्शनिकदृष्ट्या कुन्दकुन्दाचार्यस्य महत्त्वं पश्चाद्दर्शिभिः सर्वैः जैनाचार्यैः स्वीकृतम्। कुन्दकुन्दाचार्यो जैनदर्शने आध्यात्मिकधारायाः प्रवर्तको मन्यते। तस्य शिष्यपरम्परा 'कुन्दकुन्दान्वय' इति नाम्ना प्रचलिता। अद्यापि कुन्दकुन्दान्वयः प्रवर्तमानो वर्तते।

ऐतिह्यदृष्ट्या प्राकृतपाहुडग्रन्थकारेषु कुन्दकुन्दाचार्यः सर्वश्रेष्ठो वर्तते। तत्कृतानां चतुरशीतेः प्राकृतपाहुडानां समुल्लेखः प्राप्यते, तेषां षड्विंशतिः साम्प्रतमुपलब्धा अन्यास्तु गवेषणाविषयाः। एतासु कृतिषु प्रवचनसारः (पवयणसारपाहुडसुत्तं), समयसारः (समयसारपाहुडसुत्तं), पश्चास्तिकायः (पंचत्थिकाय पाहुडसुत्तं), तथा नियमसारः (णियमसारपाहुडसुत्तं) विशिष्टाः कृतयः सन्ति।

नियमसारो हि जैन-श्रमणाचारविषयकः ग्रन्थोऽस्ति। अत्र ग्रन्थकृता सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्रात्मको मोक्षमार्गो नियमशब्देन अभिहितः, तस्य फलं च निर्वाणं प्रतिपादितम्। ग्रन्थेऽस्मिन् सप्ताशीत्यधिकशतं (१८७) प्राकृतगाथाः सन्ति। ग्रन्थस्योपरि पद्मप्रभमलधारिदेवकृता संस्कृतटीकाऽस्ति। तदाधारेण ग्रन्थे द्वादशाधिकाराः प्राप्यन्ते। एष विभागः टीकाकृतः प्रतीयते। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् नियमसारस्य सर्वप्रथमं सोपपत्तिकमध्ययनं समीक्षात्मकमध्ययनं च विहितम्।

प्रथमेऽध्याये त्रयः परिच्छेदाः सन्ति। सर्वप्रथमं शौरसेनीप्राकृतागमेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य स्थानं महत्त्वं च प्रतिपादितम्। ततः कुन्दकुन्दाचार्यस्य जीवनवृत्तस्य विस्तरेण विमर्शः कृतः कुन्दकुन्देन स्वकीयग्रन्थेषु केवलं 'बारस अणुवेक्खा' इत्याख्यग्रन्थे स्वकीयनामोल्लेखः कृतः तथा भावपाहुडग्रन्थे स्वकीयगमकगुरुरूपेण भद्रबाहुः स्मृतः। उत्तरवर्तिभिरनेकैराचार्यैः कुन्दकुन्दस्य स्मरणं महत्या श्रद्धया कृतम्। ताम्रपत्रेषु शिलालेखेषु च कुन्दकुन्दस्योल्लेखः प्रचुरं प्राप्यते। भारतीयैः वैदेशिकैश्च विद्वद्भिः कुन्दकुन्दाचार्यस्य समयादिविचारः कृतः। एतेषां सर्वेषां साक्ष्याणां पर्यालोचनपूर्वकं कुन्दकुन्दाचार्यस्य जीवनवृत्तं निबद्धम्। अतः परं द्वितीये परिच्छेदे कुन्दकुन्दाचार्यस्य समुपलब्धानां कृतीनां परिचयः प्रस्तुतीकृतः। तृतीये परिच्छेदे समीक्ष्यग्रन्थस्य नियमसारस्य विषयाणां विशदः परिचयो निबद्धः।

द्वितीये सम्यग्दर्शनविमर्शस्येऽध्याये सम्यग्दर्शनस्य निश्चय-व्यवहारनयाभ्यां स्वरूपं विमृष्टम्। निश्चयनयेन आत्मनः श्रद्धानमेव सम्यग्दर्शनं भवति, व्यवहारनयेन तु आतागमतत्त्वानां श्रद्धानम्। आतः अष्टादशदोषरहितो भवति आगमश्च द्वादशाङ्ग-चतुर्दशपूर्वरूपो भवति।

नियमसारग्रन्थे तत्त्वार्थरूपेण षड्द्रव्याणां वर्णनमस्ति। अत एव प्रथमं द्रव्यस्य स्वरूपं तद्भेदाश्च सम्यग्रूपेण विमर्शिताः। जीवः, पुद्गलः, धर्मः, अधर्मः, आकाशः, कालश्चेति षड्द्रव्याणि।

तेषु कालं मुक्त्वा शेषाणि पञ्च द्रव्याण्येवास्तिकायाः सन्ति। द्रव्येषु जीवश्चेतन-गुणयुक्तः, अन्यान्यचेतनानि, मूर्तः पुद्गलः, अन्यानि त्वमूर्तानि।

आचार्यकुन्दकुन्देन स्वकीयेषु ग्रन्थेषु तत्त्वानामनुक्रमः प्राचीनपरम्परानुसारं स्वीकृतः। जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जराभोक्षाभिधानि सप्त तत्त्वानि। पुण्यपापयोः संयोगेन नव पदार्थाः भवन्ति। आस्रवतत्त्वे पुण्यपापपदार्थानामन्तर्भावो भवति। कुन्दकुन्दस्य पदार्थानामनुक्रमः जीवः, अजीवः, पुण्यम्, पापम्, आस्रवः, संवरः, निर्जरा, बन्धः मोक्षश्च। एतत्सर्वं व्यवहारसम्यग्दर्शनस्य स्वरूपो विस्तरेण विमृष्टम्। पश्चात् सम्यग्दर्शनस्य अष्टावङ्गानि, पञ्चविंशतिर्दोषाः तथा सम्यक्त्वस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्।

तृतीयेऽध्याये सम्यग्ज्ञानस्य विमर्शो वर्तते। अस्मिन् अध्याये सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपं ग्रन्थ-ग्रन्थान्तरानुसारेण सम्यग्विमृष्टम्। ज्ञानं मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलाख्यं पञ्चप्रकारकं भवति। एतेषु मतिज्ञानं श्रुतज्ञानञ्च परोक्षज्ञानं कथ्यते। अवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानञ्च एकदेशप्रत्यक्षत्वात् देशप्रत्यक्षं विकलप्रत्यक्षं वा कथ्यते। एतेषां स्वरूपभेदादिकं विमृष्टम्।

केवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षं कथ्यते। इदं ज्ञानं सर्वाणि त्रिकालवर्तीनि द्रव्याणि तेषां समस्तपर्यायांश्च युगपत् जानाति। निखिलकर्मावरणक्षयत्वात् केवलज्ञानं क्षायिकं ज्ञानं कथ्यते। इदं ज्ञानमेव जीवस्य स्वरूपो भवति। कुन्दकुन्दाचार्येण स्वकीयेषु ग्रन्थेषु केवलज्ञानस्य विस्तरेण विमर्शः कृतः। व्यवहारनयेन केवली सर्वं पश्यति सर्वं च जानाति किन्तु निश्चयनयेन केवली आत्मानमेव जानाति। एतेन 'आत्मज्ञ एव सर्वज्ञः' इति प्रमाणितं भवति। आत्मज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानम्।

चतुर्थे सम्यक्चारित्रविमर्शाख्येऽध्याये श्रमणाचारस्य सम्यक् विवेचनमस्ति। श्रमणानाम् अष्टविंशत्यां मूलगुणेषु पञ्च महाव्रतानि, पञ्च समितयः, पंचेन्द्रियनिरोधः, लोचः, अचेलकत्वं, अस्नानं, क्षितिशयनं, अदन्तधावनं, स्थितिभोजनं, एकभक्तश्च सन्ति। एतेषां सर्वेषां विमर्शः कृतः। अस्मिन् अध्याये तिसृणां गुप्तीनां स्वरूपमपि निश्चय-व्यवहारनयेन प्रतिपादितम्। आचार्येण महाव्रतानां समितीनां च क्रमे त्रिगुप्तेः विवेचनं कृतम्। पंच समितयः तिस्रो गुप्तयः महाव्रतानां मातेव संरक्षणं कुर्वन्ति। अत एव अष्टौ प्रवचनमातरः उच्यन्ते। एतत्सर्वम् अध्यायेऽस्मिन् विवेचितम्।

पंचमे षडावश्यकविमर्शाख्येऽध्याये श्रमणस्य आवश्यकानां निश्चय-व्यवहारनयेन विचारो विहितः। कुन्दकुन्दाचार्येण नियमसारग्रन्थे आवश्यकानि प्रतिक्रमणं, प्रत्याख्यानं, आलोचना, प्रायश्चित्तं, सामायिकं (समाधिः) तथा भक्तिरिति प्रतिपादितानि। नियमसारग्रन्थानुसारेण अयमेव आवश्यकानामनुक्रमो वर्तते। मूलाचारे समता (सामायिक), चतुर्विंशतिस्तवः, वन्दना, प्रतिक्रमणं, प्रत्याख्यानं, कायोत्सर्गश्चेति आवश्यकानि वर्णितानि। अस्मिन् अध्याये षडावश्यकानां विस्तरेण विवेचनं विहितम्।

अतः परं षष्ठेऽध्याये सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूपनियमस्य फलं निर्वाणं भवतीति प्रतिपादितम्। इत्थं षट्सु अध्यायेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य जीवनवृत्तं कृतीनां परिचयः नियमसारस्य च समीक्षात्मकमध्ययनं निबद्धम्। अन्ते सन्दर्भग्रन्थसूची संनिविष्टा।

अनुसन्धानकार्यं नाम महदनुष्ठानम्। अस्य शोधप्रबन्धस्य प्रणयने येषां प्राचीनाचार्याणां पूर्वविदुषां च ग्रन्थानामध्ययनेन मया साहाय्यं लब्धं तान् प्रति कृतज्ञोऽहं भृशं स्मरामि। येषां महानुभावानां यासां संस्थानां च साहाय्येन पुनीतकार्यमिदं सम्पन्नं तानपि सर्वाङ्गं कृतज्ञतया सस्मर्ये।

शोधप्रबन्धोऽयं डॉक्टरोपाह्वेन गोकुलचन्द्रजैन महाभागस्य सतत्-प्रेरणा मार्गदर्शनेन साहाय्येन च प्रतिपदम् अनुप्राणितः। तस्योपकारः शब्दसन्दोहेः व्यक्तीकर्तुं न पारयामि।

श्रीस्याद्वादमहाविद्यालयस्य विशेषोपकारं मन्ये यत्र मम प्राचीनपरम्परया शास्त्राध्ययनं जातम्। अनुसन्धानकार्यपर्यन्तं बहुविधं साहाय्यं च मया प्राप्तम्। स्याद्वादमहाविद्यालयस्य साहित्यविभागाध्यक्षस्य पण्डित-विद्याधरद्विवेदि-महोदयस्य कृतज्ञोऽस्मि, येन महतास्नेहेन शोधप्रबन्धः आद्यन्तमवलोकितः, यथास्थानं संशोधितश्च।

अस्मिन्नेव क्रमे श्रीसुबोधकुमारजैनम्, डॉ. राजारामजैनम्, डॉ. (श्रीमती) सुनीतां जैनम्, श्री अजयकुमारजैनम्, डॉ. फूलचन्द्रजैनप्रभृतींश्च साहाय्यार्थं साभारं स्मरामि।

शोधप्रबन्धालेखने येषां ग्रन्थागाराणां विशेषेण साहाय्यं लब्धं तेषु वाराणसीस्थः स्याद्वादमहाविद्यालयः, वाराणसेयं पार्श्वनाथविद्याश्रमशोधसंस्थानम् अथ च आरानगरस्थं जैन-सिद्धान्तभवनम्, विशेषोल्लेखमर्हन्ति। आचार्यविद्यानन्दमहाभागानां प्रेरणया भारतवर्षस्य राजधान्यां कुन्दकुन्दाचार्यस्य विशेषाध्ययनार्थं श्रीकुन्दकुन्दभारती-संस्थानस्य स्थापना जाता। आशासे अस्य संस्थानस्य साहाय्येन निर्देशनेन च कुन्दकुन्दाचार्यविषये विशिष्टम् अनुसन्धानं संपत्स्यते।

अयं शोधप्रबन्धः कुन्दकुन्दाचार्यस्य विशिष्टाध्ययनदिशि मम विनम्रः प्रयासः। अनेक-प्राचीनप्राकृतागमानां विशेषतस्तु शौरसेनीप्राकृतपरम्परायाः, अध्ययने काचित् नवीना श्रीवृद्धिः भवेत् चेत् तर्हि स्वश्रमस्य सार्थक्यं मन्ये।

निबद्धशोधप्रबन्धस्य ग्रन्थाकारेण सम्पादनं संशोधनं च विना तु मे मित्रेण डाक्टरोपाह्वेन गजेन्द्रकुमारजैननामधेयेन कथङ्कारं नाम सिद्धचेत्, एतदर्थं तस्मै हार्दिकमाभारं ज्ञापयामि। एतत्साकं चान्यानि श्रीमहेन्द्रकुमारजैन-शिखरचन्द्रजैनप्रभृति-मित्राणि अनुजांश्च सस्नेहं स्मरामि। येषां च ज्ञाताऽज्ञातरूपेण प्रत्यक्ष-परोक्षरूपेण वा साहाय्यम् अस्ति तेषां कृते कृतज्ञता ज्ञापयामि।

अन्ते विनम्रतया निवेदयामि यत् मया महता परिश्रमेण अवहितेन मनसा च कार्येऽस्मिन् प्रयतितं तथापि एतादृशे महति ज्ञानयज्ञे बहुविधास्रुटयः संभाव्यन्ते। संस्कृते टंकणकार्यं कठिनम्। कतिपयानि अक्षराणि अपि टंकणयन्त्रे न सन्ति। यद्यपि यथाशक्ति तेषां संशोधनं कृतं तथापि मुद्रणसमये तेषां विशेषरूपेण परिमार्जनम् अपेक्ष्यते। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् विषयाणां सहजबोधार्थं प्राचुर्येण पदानां सन्धिर्न कृता, वाक्यानि च भिन्नभिन्नानि कृतानि। बहुशः एतत्सर्वं क्षन्तव्यम्।

श्रीआदिनाथ-केवलज्ञानकल्याणकम्

दिनांकः मार्च ०९, २०२१ ईसवीयः

विदुषां वंशवदः-

ऋषभचन्द्रो जैनापाह्वः

सम्पादकीयम्

दिव्यज्ञानं हि स्वरूपावबोधकं भवति सुतराम्। एतावद्धि कालस्य महिमा यद् अनुदिनं धी-धृति-स्मृति-मेधाशक्तिः क्षीयते नराणाम्। एतदेव कारणं यद् संरक्षणार्थम् आचार्यैः आगमाः लिपिबद्धाः कृताः, तेभ्योऽस्माकं नमो नमः। ये हि गण्यन्ते परमोपकारिणस्ते नमस्यन्ते सद्भिः सर्वदा। को हेतुराचार्यास्तावद् ब्राह्मीलिपिम् अपि नमस्कुर्वन्ति- “नमो बंभीलिवीए।” लिपिरेव तत्साधनं येनाभिलाष्यविषया वर्ण्यन्ते।

विचारितेनाऽपि रोमाञ्चो जायते यदा खर्पर-कर्पट-प्रस्तरादिषु विचारा अङ्क्यन्ते स्म। तदा एकेनापि मिथ्याकृतेन वर्णेन एतानि अधिकरणानि परिवर्तनीयानि भवन्ति स्म। कालक्रमाद् वानस्पतिकाङ्गोपाङ्गेषु पत्रछल्लीवल्कादिषु लेखनकार्यम् प्रारब्धं जातम् तदाऽपि अशुद्धिसंशोधनाय महान् अवकाशो नासत्। अद्यापि यथाबुद्धिशक्ति आगमानां अध्ययनं व्याख्या भाष्यं चूर्णः भाषान्तरञ्च क्रियन्ते निरन्तरम् मेधाशक्तिस्तु यद्यप्यस्माकम् अत्यन्तं क्षीणक्षीणा वर्तते।

एतस्मिन्नेव क्रमे विद्यावंशोद्भूतेन विंशताब्द्या विदुषामन्यतमेन भ्रातृकल्पेन सुहृदा ‘फौजदारो’पाधिविभूषितेन कुले जातेन श्रीमद्ऋषभचन्द्रजैनेन शोधकार्यमिदं नियमसारस्य समीक्षात्मकमध्ययनं कृतम्। अतः प्रशंसनीयः सः। अस्य मुद्रणाङ्कनकार्ये न पुरावत् काठिन्यं अवशिष्टम् अस्मिन् सङ्गणककृताक्षर-मेलनादिकार्ये। तथापि नियमसारस्य मूलभाषा प्राकृता अस्ति तथा चास्य टीकादीनां भाषा संस्कृता वर्तते। अतः प्राकृत-संस्कृतभाषापरिचयं विना अस्य सम्पादनकार्ये काचित् दुरूहताऽनूभूता यतो हि नामाख्यातोपसर्गनिपातकृत्तद्धितसमासादीनां ज्ञानं विना कथं नाम सम्पादनं जायेत, सत्यवर्णने हि एतदाश्रितं दशविधत्वम्, यथोक्तं प्रश्रव्याकरणे-

“अह केरिसयं पुणार्इ सच्चं भासिअव्वं ?

जं तं दव्वेहिं पज्जवेहिं य गुणेहिं कम्मेहिं बहुविहेहिं सिप्पेहिं आगमेहिं य नामक्खाय-
निवाय-उवसग्ग-तद्धिअ-समास-सन्धि-पदहेतु-जोगिय-उणाइ-किरियाविहाण-धातु-सर-
विभत्ति-वण्णजुतं तिक्कल्लं दसविहं सच्चं.... वत्तव्वं” (प्रश्रव्याकरणम्, सूत्रं 24)।

मयाऽस्मिन् सम्पादनकार्ये बहुशो ग्रन्थान् अवलम्ब्यावलम्ब्य किञ्चित् प्रयासः कृतः। सङ्गणकयन्त्रसाहाय्येनापि वर्णसंयोजनविषयकं सम्पादनं यथाशक्ति यथाबुद्धि मया कृतम्, तस्योदकंरूपेण शोधस्यास्य पुस्ताकारोऽयं सम्प्रति दृश्यमान आस्ते। बुद्धेरल्पत्वात् त्रुटयोऽवशिष्टा एव ताः प्राप्स्यन्ते यदा विद्वांसोऽधिगमिष्यन्ति, तदाऽऽचार्याणां वाक्यमेकं स्मृतिपथमानयन्तु-

अक्षर-मात्र-पद-स्वरहीनं, व्यञ्जनसन्धिविवर्जितरेफम्।

साधुभिरत्र मम क्षमितव्यं, को न विमुह्यति शास्त्रसमुद्रे।

श्रीआदिनाथनिर्वाणदिवसः,

माघकृष्णा चतुर्दशी, वि.सं.2077

विदुषामनुचरः-

जैनोपाह्वो गजेन्द्रकुमारः

संकेतावलि:

आत्मा.	-	आत्मानुशासन
उत्तरा.	-	उत्तराध्ययनसूत्र
कार्तिके.	-	कार्तिकेयानुप्रेक्षा
कु.कु.प्रा.	-	कुन्दकुन्दप्राभृतसंग्रह
कु.कु.भा.	-	कुन्दकुन्दभारती
गो.क.	-	गोम्मटसार कर्मकाण्ड
गो.जी.	-	गोम्मटसार जीवकाण्ड
चा.भ.	-	चारित्रभक्ति
चा.प्रा.	-	चारित्रप्राभृत
ज.ध.	-	जयधवला टीका
जै.शि.ले.सं.	-	जैनशिलालेखसंग्रह
जै.सि.को.	-	जैनेन्द्रसिद्धांतकोश
ज्ञाना.	-	ज्ञानार्णव
त.वा.	-	तत्त्वार्थवार्त्तिक
त.वृ.	-	तत्त्वार्थवृत्ति
त.सू.	-	तत्त्वार्थसूत्र
द.प्रा.	-	दर्शनप्राभृत
द्र.सं.	-	द्रव्यसंग्रह
द्र.सं.टी.	-	द्रव्यसंग्रहटीका
ध.	-	धवला टीका
नि.सा.	-	नियमसार
नि.सा.ता.वृ.	-	नियमसार तात्पर्यवृत्ति
पञ्च.प्रा.	-	पञ्चसंग्रह प्राकृत
पञ्च.सं.	-	पञ्चसंग्रह संस्कृत

पञ्चा.	-	पञ्चास्तिकाय
पञ्चा.ता.वृ.	-	पञ्चास्तिकाय तात्पर्यवृत्ति
प्रव.	-	प्रवचनसार
बा.अणु.	-	बारस अणुवेक्खा
बो.प्रा.	-	बोधप्राभृत
भ.आ.	-	भगवती आराधना
भा.प्रा.	-	भावप्राभृत
मूला.	-	मूलाचार
मो.प्रा.	-	मोक्षप्राभृत
र.सा.	-	रयणसार
र.क./रत्न.श्रा.	-	रत्नकरण्डश्रावकाचार
लि.प्रा.	-	लिङ्गप्राभृत
वसु.श्रा.	-	वसुनन्दि श्रावकाचार
शी.प्रा.	-	शीलप्राभृत
षट्खं.	-	षट्खण्डागम
समय.	-	समयसार
स.सि.	-	सर्वार्थसिद्धि
सू.प्रा.	-	सूत्रप्राभृत

विषयानुक्रमणिका

विषयवस्तु

पृष्ठक्रमाङ्कः

प्रथमोऽध्यायः - शौसेनी-प्राकृतागमेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य स्थानम्	1-60
कुन्दकुन्दाचार्यस्य जीवनवृत्तम्	2
साक्ष्याणि	2
मूलग्रन्थानामुल्लेखः	3
टीकाकर्तृणामुल्लेखः	3
ग्रन्थान्तराणामुल्लेखः	4
ताम्रपत्राणामुल्लेखाः	5
पट्टावलिप्रशस्त्यादीनामुल्लेखाः	5
अभिलेखीयोल्लेखाः	7
आख्यायिकाः	7
जन्मस्थानविचारः	9
नामविचारः	10
गुरोर्विचारः	11
मूलसंघः	12
कुन्दकुन्दान्वयः	12
चारणर्द्धिः	13
विदेहगमनम्	13
ऊर्जयन्तगिरौ शास्त्रार्थः	13
कालविचारः	14-17
प्रेमिमहोदयस्य मतम्	14
डॉ. पाठकस्य मतम्	15
प्रो. चक्रवर्तिनो मतम्	16
पं. जुगलकिशोरमुख्तारस्य मतम्	17
डॉ. ए.एन. उपाध्येमहोदयस्य मतम्	17
कुन्दकुन्दस्य टीकाकाराः	18-20
अमृतचन्द्रसूरिः	18
जयसेनः	18
श्रुतसागरसूरिः	19
पद्मप्रभमलधारिदेवः बालचन्द्रश्च	20

कुन्दकुन्दस्य कृतयः	20-54
उपलब्धकृतीनां परिचयः	21
पञ्चास्तिकायः	21
प्रथमश्रुतस्कन्धः	21-24
जीवास्तिकायः	22
पुद्गलास्तिकायः	23
धर्मास्तिकायः	23
अधर्मास्तिकायः	23
आकाशास्तिकायः	23
कालद्रव्यम्	24
द्वितीयश्रुतस्कन्धः	24-28
प्रवचनसारः	24
1. ज्ञानाधिकारः	25
2. ज्ञेयाधिकारः	26
3. चारित्राधिकारः	27
समयसारः	29-34
1. जीवाधिकारः	30
2. कर्तृकर्माधिकारः	31
3. पुण्यपापाधिकारः	31
4. आस्रवाधिकारः	32
5. संवराधिकारः	32
6. निर्जराधिकारः	33
7. बन्धाधिकारः	33
8. मोक्षाधिकारः	34
9. सर्वविशुद्धज्ञानाधिकारः	34
अष्टप्राभृतम्	34-39
दर्शनप्राभृतम्	34
चारित्रप्राभृतम्	35
सूत्रप्राभृतम्	36
बोधप्राभृतम्	37
भावप्राभृतम्	38
मोक्षप्राभृतम्	38
लिङ्गप्राभृतम्	39
शीलप्राभृतम्	39
द्वादशानुप्रेक्षा	40

खणसारः	40
भक्तिसंग्रहः	41
तीर्थङ्करभक्तिः	42
सिद्धभक्तिः	42
श्रुतभक्तिः	42
चारित्र्यभक्तिः	43
योगिभक्तिः	43
आचार्यभक्तिः	44
निर्वाणभक्तिः	44
पञ्चगुरुभक्तिः	44
नन्दीश्वरभक्तिः	44
शान्तिभक्तिः	45
समाधिभक्तिः	45
चैत्यभक्तिः	45
नियमसारस्य विशिष्टपरिचयः	45-54
1. जीवाधिकारः	45
2. अजीवाधिकारः	47
3. शुद्धभावाधिकारः	48
4. व्यवहारचारित्र्याधिकारः	50
5. परमार्थप्रतिक्रमणाधिकारः	50
6. निश्चयप्रत्याख्यानाधिकारः	51
7. परमालोचनाधिकारः	51
8. शुद्धनयप्रायश्चित्ताधिकारः	52
9. परमसमाध्यधिकारः	52
10. परमभक्त्यधिकारः	53
11. निश्चयपरमावश्यकधिकारः	53
12. शुद्धोपयोगाधिकारः	54
सन्दर्भसूची	55-60
द्वितीयोऽध्यायः - सम्यग्दर्शनविमर्शः	61-102
विषयप्रवेशः	61
निश्चयसम्यग्दर्शनस्य स्वरूपम्	61
व्यवहारसम्यग्दर्शनस्य स्वरूपम्	62
कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यग्दर्शनम्	64
आप्तस्य स्वरूपम्	65
अष्टादशदोषाः	65

आगमस्य स्वरूपम्	67
द्रव्याणि	67
जीवद्रव्यविमर्शः	69
स्वभावदर्शनोपयोगस्य लक्षणम्	72
कारणस्वभावदर्शनोपयोगः	72
कार्यस्वभावदर्शनोपयोगः	72
विभावदर्शनोपयोगस्य लक्षणम्	72
चक्षुदर्शनम्	72
अचक्षुदर्शनम्	72
अवधिदर्शनम्	72
जीवस्य पर्यायः	72
कारणशुद्धपर्यायः	73
कार्यशुद्धपर्यायः	73
विभावपर्यायः	73
जीवद्रव्यस्य भेदाः	74
पुद्गलद्रव्यविमर्शः	74
पुद्गलद्रव्यस्य भेदाः	74
परमाणोः भेदाः	75
कारणपरमाणुः	75
कार्यपरमाणुः	75
परमाणूनां बन्धः	75
स्कन्धस्य लक्षणं तद्भेदाश्च	75
स्वभावपुद्गलस्य गुणाः	76
विभावपुद्गलस्य गुणाः	76
धर्मद्रव्यविमर्शः	76
अधर्मद्रव्यविमर्शः	77
आकाशद्रव्यविमर्शः	77
लोकाकाशम्	78
अलोकाकाशम्	78
कालद्रव्यविमर्शः	78
निश्चयकालः	78
व्यवहारकालः	79
द्रव्याणां प्रदेशकथनम्	80
द्रव्याणां मूर्तामूर्तत्वं चेतनाचेतनत्वम्	80

तत्त्वानि	80
जीवतत्त्वम्	80
अजीवतत्त्वम्	81
आस्रवतत्त्वम्	81
प्रशस्तरागस्वरूपम्	82
अनुकम्पायाः स्वरूपम्	82
चित्तकालुष्यस्वरूपम्	82
पापास्रवः	82
संवरतत्त्वम्	83
निर्जरातत्त्वम्	83
बन्धतत्त्वम्	84
जीवकर्मणो बन्धः	85
मोक्षतत्त्वम्	86
सम्यग्दर्शनस्य अङ्गानि	87-90
निःशंकितम्	87
निष्काङ्क्षितम्	87
निर्विचिकित्सा	88
अमूढदृष्टिः	88
उपगूहनम्	88
स्थितिकरणम्	89
वात्सल्यम्	89
प्रभावना	90
सम्यग्दर्शनस्य गुणाः	90
सम्यग्दर्शनस्य दोषाः	90-91
तिस्रो मूढता	90
अष्टौ मदाः	91
षडानायतनानि	91
अष्टौ दोषाः	91
सम्यक्त्वस्य माहात्म्यम्	91
सन्दर्भसूची	92-102
तृतीयोऽध्यायः - सम्यग्ज्ञानविमर्शः	103-138
विषयप्रवेशः	103
सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपम्	104
कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यग्ज्ञानम्	105

केवलज्ञानस्य लक्षणम्	106
क्षाधिकज्ञानम्	107
ज्ञानं जीवस्वरूपम्	108
आत्मज्ञानयोर्भेदः	108
शुद्धजीवस्य स्वरूपम्	109
ज्ञानं युगपत् जानाति	112
ज्ञानस्य स्वपरप्रकाशकत्वम्	113
ज्ञानस्य सर्वगतत्वम्	116
आत्मनो ज्ञानमेव सर्वपरिज्ञानम्	116
क्रमभाविज्ञानस्य परिसीमा	117
अबन्धकः केवलिनः	118
केवलज्ञानस्य ज्ञेयविषयाः	119
पदार्थाः ज्ञाने कथं वर्तन्ते	120
केवलज्ञाने अतीतानागतपर्यायप्रतिभासनम्	120
केवलज्ञानस्य माहात्म्यम्	121
परोक्षज्ञानम्	122
मतिज्ञानस्य लक्षणम्	123
मतिज्ञानस्य भेदाः	124
श्रुतज्ञानस्य लक्षणम्	125
श्रुतज्ञानस्य भेदाः	125
देशप्रत्यक्षज्ञानम्	126
अवधिज्ञानस्य लक्षणम्	126
अवधिज्ञानस्य भेदाः	127
भवप्रत्ययावधिज्ञानम्	127
गुणप्रत्ययावधिज्ञानम्	128
मनःपर्ययज्ञानस्य लक्षणम्	129
मनःपर्ययज्ञानस्य भेदाः	129
ऋतुमतिः	130
विपुलमतिः	130
सन्दर्भसूची	131-139
चतुर्थोऽध्यायः - सम्यक्चारित्रविमर्शः	139-156
विषयप्रवेशः	139
कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यक्चारित्रम्	140
पञ्चमहाब्रतानि	140
अहिंसामहाब्रतम्	141

सत्यमहाव्रतम्	142
अदत्तपरिवर्जनमहाव्रतम्	142
ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्	142
अपरिग्रहमहाव्रतम्	143
पञ्चसमितयः	143
ईर्या-समितिः	144
भाषा-समितिः	144
एषणा-समितिः	145
आदाननिक्षेपण-समितिः	145
प्रतिष्ठा-समितिः	146
त्रिगुप्तयः	147
मनोगुप्तिः	147
वचनगुप्तिः	147
कायगुप्तिः	147
पञ्चेन्द्रियनिरोधः	148
चक्षुरिन्द्रियनिरोधः	149
श्रोत्रेन्द्रियनिरोधः	149
घ्राणेन्द्रियनिरोधः	149
रसनेन्द्रियनिरोधः	150
स्पर्शान्द्रियनिरोधः	150
लोचः	150
अचेलकत्वम्	150
अस्नानम्	151
क्षितिशयनम्	151
अदन्तधावनम्	151
स्थितिभोजनम्	152
एकभक्तम्	152
सन्दर्भसूची	153-156
पञ्चमोऽध्यायः - षडावश्यकविमर्शः	157-188
विषयप्रवेशः	157
आवश्यकस्य निरुक्तिः	157
अन्यवशः श्रमणः	158
आत्मवशः श्रमणः	159
आवश्यकानां महत्त्वम्	159
अन्तरात्मनः स्वरूपम्	160

बहिरात्मनः स्वरूपम्	160
प्रतिक्रमणम्	161
प्रतिक्रमणस्य निक्षेपाः	164
प्रतिक्रमणस्य भेदाः	165
प्रत्याख्यानम्	166
आत्मा एव उपादेयः	167
प्रत्याख्यानस्य भेदाः	169
आलोचना	170
आलोचनायाः भेदाः	171
आलोचनम्	171
आलुञ्छनम्	171
अविकृतिकरणम्	172
भावशुद्धिः	171
प्रायश्चित्तम्	173
कायोत्सर्गः	174
उत्थितोत्थितः कायोत्सर्गः	174
उत्थितनिविष्टः कायोत्सर्गः	174
उपविष्टोत्थितः कायोत्सर्गः	174
उपविष्टोपविष्टः कायोत्सर्गः	175
सामायिकम्	176
सामायिकस्य निक्षेपाः	178
भक्तिः	178
अर्हन्तः	179
सिद्धः	179
आचार्यः	179
उपाध्यायः	179
साधुः	180
निवृत्तिभक्तिः	180
योगभक्तिः	181
सन्दर्भसूची	182-188
षष्ठोऽध्यायः - उपसंहारः	189-194
नियमस्य फलं निर्वाणम्	191
निर्वाणम्	192
सन्दर्भसूची	194
परिशिष्टम् : सन्दर्भग्रन्थावलिः	195-201

प्रथमोऽध्यायः

शौरसेनीप्राकृतागमेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य स्थानम्

जैनश्रमणधारायाः प्राचीनप्राकृतागमेषु साम्प्रतं स्पष्टतया परम्पराद्वयं प्रवर्तते । तद्यथा- प्रथमा अर्द्धमागधीप्राकृतागमपरम्परा (1) अपरा च शौरसेनीप्राकृतागमपरम्परा (2) । वर्तमानसमये प्रवर्तमाना अर्द्धमागधी-प्राकृतागमाः श्वेताम्बरपरम्परायाः, शौरसेनीप्राकृतागमाश्च दिगम्बर-परम्परायाः प्रतिनिधिभूताः सन्ति । प्राचीनागमाः द्वादशाङ्गरूपेण विभक्ताः आसन्, इति निखिलजैनश्रमणपरम्परया स्वीक्रियते । गुरुशिष्यपरम्परया दीर्घकालपर्यन्तं सर्वे प्राचीनागमाः श्रुताधारेण संरक्षिताः । दीर्घकालावधौ सर्वेषां मूलागमानां यथावद्रूपेण स्मृतिमात्रतः संरक्षणं न समभवत् । बलभीवाचनायां ये अर्द्धमागधीप्राकृतागमाः संकलिता, लिपिबद्धाश्च जातास्ते साम्प्रतं श्वेताम्बरपरम्परया स्वीक्रियन्ते । किन्तु ते मूलागमाः न सन्तीति कृत्वा दिगम्बरपरम्परया न स्वीक्रियन्ते । दिगम्बरपरम्परायां ये प्राकृतागमाः साम्प्रतं स्वीक्रियन्ते ते सर्वे शौरसेनीप्राकृते निबद्धाः सन्ति । उपलब्धेषु ग्रन्थेषु गुणधराचार्यस्य 'कसायपाहुडसुत्तं', धरसेनाचार्यपरम्परायाः पुष्पदन्त-भूतबलिमहाभागभ्यां निबद्धं 'छक्खंडागमसुत्तं', तथा कुन्दकुन्दाचार्यनिबद्धाः समयसार-प्रवचनसार-पञ्चास्तिकायसार-नियमसारप्रभृतयः प्राकृतग्रन्थाः प्राचीनागमतुल्याः स्वीक्रियन्ते ।

शौरसेनी प्राकृतागमेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते । जैनश्रमणपरम्परायां विशेषतस्तु दिगम्बराचार्येषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य नाम भगवतो वर्द्धमानमहावीरस्य प्रमुखशिष्याद् गौतमगुणधरादनन्तरं श्रद्धातिशयेन स्मर्यते । प्रत्येकं माङ्गलिककार्यं निम्नाङ्कितपद्येन प्रारभ्यते-

“मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुन्दकुन्दाद्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥”

दार्शनिकदृष्ट्या कुन्दकुन्दाचार्यस्य महत्त्वं पश्चाद्भक्तिभिः सर्वैरेव जैनाचार्यैः स्वीकृतम् । कुन्दकुन्दाचार्येण स्वकीयप्राकृतग्रन्थेषु प्राचीन-जैनश्रमणपरम्परायाः दार्शनिकाः सिद्धान्ताः, श्रमणाचारश्रावकाचारविषयकाः नियमोपनियमाः, ऐतिह्यपरम्परायाः समुल्लेखाः तथान्ये बहुविधाः महत्त्वपूर्णविषयाः सम्यक्तया निबद्धाः । अत एव सः प्राचीनानां सिद्धान्तानां संरक्षकः, प्रतिष्ठापकः, सम्बर्द्धकः, प्रवर्तकश्च स्वीक्रियते । कुन्दकुन्दाचार्यस्य प्रामाण्यं श्रुतकेवलिवचनमिव अङ्गीक्रियते । तेन स्वयं ग्रन्थारम्भे प्रतिपादितं यत् यथा केवलिभिः श्रुतकेवलिभिश्च भणितं तदेव तथैव च स वक्ष्यति । तथाहि नियमसारे -

“वोच्छामि णियमसारं केवलिसुदकेवलीभणितं ।”

तथा च समयसारे -

“वोच्छ्रामि समयपाहुडमिणमो सुयकेवलीभण्डं ।”

शौरसेनीपरम्परायां कुन्दकुन्दाचार्येण सर्वप्रथमं पञ्चास्तिकायानां, षड्द्रव्याणां, सप्ततत्त्वानां, नवपदार्थानाञ्च स्वरूपं वैशद्येन प्रतिपादितम् । निश्चय-व्यवहारनयापेक्षया, द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयापेक्षया च कुन्दकुन्दाचार्येण दार्शनिकसिद्धान्तानां प्रकृष्टं विवेचनं कृतम् । अत एव जैनपरम्परायां स आध्यात्मिकधारायाः प्रवर्तको मन्यते ।

कुन्दकुन्दाचार्यस्य श्रमणाचारविवेचनेन ज्ञायते यत् स निर्ग्रन्थ-दिगम्बरपरम्परायाः प्रमुखः श्रमणः आसीत् । सः जैनश्रमणपरम्परायां ‘मूलसंघगणाग्रणी’ स्वीक्रियते । तस्य महत्त्वं प्रवर्तितेन कुन्दकुन्दान्वयेन विज्ञायते । कुन्दकुन्दाचार्यानन्तरं तस्य परम्परा ‘कुन्दकुन्दान्वयः’ इति नाम्ना प्रथिता । अस्यां परम्परायां बहवः महाश्रमणाः संजाताः । अद्यापि कुन्दकुन्दान्वयः प्रवर्तते । एषः दिगम्बरश्रमणपरम्परायाः प्रतीकभूतः ।

शौरसेनीप्राकृतवाङ्मयस्य भारतीयैः वैदेशिकैश्च दार्शनिकदृष्ट्या, भाषाशास्त्रदृष्ट्या, ऐतिह्यदृष्ट्या च परिशीलनं विहितम् । श्रमणपरम्परायाः शौरसेनीग्रन्थानां भाषाशास्त्रदृष्ट्या परिशीलनेन जर्मन विद्वान् रिचर्डपिशेलमहोदयः प्रतिपादयति यद् नाटकानां जैनग्रन्थानां च ‘शौरसेनी’ प्राकृतं भिन्नं वर्तते, अत एव एतद्ग्रन्थानां भाषा ‘जैनशौरसेनी’ नाम्ना अभिधीयते । ततश्च कुन्दकुन्दाचार्यस्य प्राकृतग्रन्थानां भाषा ‘जैनशौरसेनी’ इति वक्तुं शक्यते ।

एवं प्रकारेण ज्ञायते यत् कुन्दकुन्दाचार्यः शौरसेनीप्राकृतागमेषु प्राचीनपरम्परादृष्ट्या, दार्शनिकदृष्ट्या, भाषाशास्त्रदृष्ट्या, ऐतिह्यदृष्ट्या च विशिष्टं स्थानमावहति ।

कुन्दकुन्दाचार्यस्य जीवनवृत्तम् -

प्राचीनैः भारतीयाचार्यैः स्वयं स्वकीयं जीवनवृत्तं न लिखितम् । कुन्दकुन्दाचार्यः नास्यापवादः । उपलब्धेषु ग्रन्थेषु तेन द्वादशानुप्रेक्षातिरिक्तं कुत्रापि स्वकीयः नामोल्लेखोऽपि न विहितः, तथापि अन्यानि बहूनि साक्ष्याणि समुपलभ्यन्ते । तेषां परिशीलनेन भारतीयैः वैदेशिकैश्च विद्वद्भिः कुन्दकुन्दस्य जीवनवृत्तं समयादिविषयाश्च समीक्षिताः, स्वकीयः निष्कर्षाश्च प्ररूपिताः । अद्यावधिपर्यन्तं यानि साक्ष्याणि समुपलब्धानि विद्वद्भिश्च यः विमर्शः कृतः, तदत्र सोपपत्तिकं प्रस्तूयते ।

साक्ष्याणि -

- (1) मूलग्रन्थानामुल्लेखाः
- (2) टीकाकर्तृणामुल्लेखाः
- (3) ग्रन्थान्तराणामुल्लेखाः
- (4) ताम्रपत्राणामुल्लेखाः
- (5) पट्टावलिप्रशस्त्यादीनामुल्लेखाः
- (6) अभिलेखीयोल्लेखाः ।
- (7) आख्यायिकाः

(1) मूलग्रन्थानामुल्लेखाः-

१.१ बारस अणुवेक्खा

इदि णिच्छय-ववहारं जं भणियं कुन्दकुन्दमुणिणाहे ।

जो भावइ सुद्धमणो सो पावइ परमणिव्वाणं ॥

१.२ बोधपाहुडं

सद्वियारो हूओ भासासुत्तेसु जं जिणे कहियं ।

सो तह कहियं णायं सीसेण य भद्वबाहुस्स ॥

बारस अंगवियाणं चउदसपुव्वंगविउलवित्थरणं ।

सुयणाणि भद्वबाहू गमयगुरु भयवओ जयओ^१ ॥

(2) टीकाकर्तृणामुल्लेखाः -

आचार्यकुन्दकुन्दस्याद्यष्टीकाकारः अमृतचन्द्रसूरिवर्तते । तेन स्वकीयासु टीकासु कुन्दकुन्दस्य नामोल्लेखोऽपि न कृतः, किन्तु द्वितीयटीकाकारेण जयसेनाचार्येण पञ्चास्तिकायटीकायां तथा समयसारटीकायां कुन्दकुन्दस्योल्लेखः कृतः । श्रुतसागरसूरिणा षट्प्राभृतटीकायां तस्य नामपञ्चकपूर्वकमुल्लेखः कृतः । अत्र तावद् उल्लेखाः मूलरूपेण प्रस्तूयन्ते ।

२.१ पञ्चास्तिकायतात्पर्यवृत्तिः -

अथ श्रीकुमारनन्दिसिद्धान्तदेवशिष्यैः प्रसिद्धकथान्यायेन पूर्वविदेहं गत्वा वीतराग-सर्वज्ञश्रीसीमंधरस्वामितीर्थकरपरमदेवं दृष्ट्वा तन्मुखकमलविनिर्गतदिव्यवाणीश्रवणावधारित-पदार्थाच्छुद्धात्मतत्त्वादिसार्थं गृहीत्वा पुनरप्यागतैः श्रीमत्कुन्दकुन्दाचार्यदेवैः पद्मनन्दाद्यपराभिधेयैः अन्तस्तत्त्वबहिस्तत्त्वगौणमुख्यप्रतिपत्त्यर्थम्, अथवा शिवकुमारमहाराजादि-संक्षेपरुचिशिष्य-प्रतिबोधनार्थं विरचिते पञ्चास्तिकायप्राभृतशास्त्रे^३ ..... ॥

२.२ समयसारतात्पर्यवृत्तिः -

जयउ रिसि पउमणंदी जेण महातच्चपाहुडसेलो ।

बुद्धिसिरेणुद्धरिओ समप्पिओ भव्वलोयस्स ॥१ ॥

जं से लीणा जीवा तरंति संसारसायरमणंतं ।

तं सव्वजीवसरणं णंदउ जिणसासणं सुइरं^४ ॥२ ॥

२.३ षट्प्राभृतटीका -

श्रीपद्मनन्दिः कुन्दकुन्दाचार्य-वक्रगीवाचार्यैलाचार्यगृद्ध-पिच्छाचार्यनामपञ्चकविराजितेन चतुरङ्गुलाकाशगमनर्द्धिना पूर्वविदेहपुण्डरीकणीनगरवन्दितासीमन्धरापरनामस्वयंप्रभजिनेन तच्छ्रुतज्ञान-सम्बोधितभरतवर्षभयजीवेन श्री जिनचन्द्रसूरिभट्टारकपट्टाभरणभूतेन कलिकालसर्वज्ञेन विरचिते षट्प्राभृतग्रन्थे^५ . . . . . ।

(3) ग्रन्थान्तराणामुल्लेखाः -

कुन्दकुन्दस्योत्तरवर्तिभिरनेकैराचार्यैः तस्य नामोल्लेखः महत्या श्रद्धया कृतः। तद्यथा-

३.१ दर्शनसारः

जइ पउमणंदिणाहो सीमंधरसामिदिव्वणाणेण ।
ण विबोधइ तो समणा कह सुमग्गं पयाणांति^६ ॥

३.२ श्रुतावतारः

एवं द्विविधो द्रव्यभावपुस्तकगतः समागच्छन् ।
गुरुपरिपाट्या ज्ञातः सिद्धान्तः कुण्डकुन्दपुरे ॥
श्री पद्मनन्दिमुनिना सोऽपि द्वादशसहस्रपरिणामः ।
ग्रन्थपरिकर्मकर्ता षट्खण्डाद्यत्रिखण्डस्य^७ ॥

३.३ सुदर्शनचरितम् -

कवित्वनलीनीग्रामनिबोधनसुधामणिम् ।
वन्द्यैर्वन्द्यमहं वन्दे कुन्दकुन्दाभिधं मुनिम्^८ ॥

३.४ धर्मसंग्रहश्रावकाचारः

सन्नन्दिसङ्घसुरवर्त्मदिवाकरोऽभूत् -
श्री कुन्दकुन्द इति नाम मुनीश्वरोऽसौ ।
जीयात् स वै विहितशास्त्रसुधारसेन,
मिथ्याभुजङ्गरलं जगतः प्रणष्टम्^९ ॥

३.५ पाण्डवपुराणम् -

कुन्दकुन्दगणी येनोर्ज्यन्तगिरिमस्तके ।
सोऽवदात् वादिता ब्राह्मी पाषाणघटिता कलौ^{१०} ॥

३.६ सोमसेनपुराणम् -

कुन्दकुन्दमुनिं वन्दे चतुरङ्गुलचारणम् ।
कलिकाले कृतं येन वात्सल्यं सर्वजन्तुषु^{११} ॥

३.७ हरिवंशपुराणम् -

श्रीमूलसङ्घेऽजनि कुन्दकुन्दः सूरिर्महात्माऽखिलतत्त्ववेदी ।
सीमन्धरस्वामिपदप्रबन्धी पञ्चाह्वयो जैनमतप्रदीपः^{१२} ॥

३.८ हनुमच्चरित्रम् -

सृष्टेः समयसारस्य कर्ता सूरिपदेश्वरः ।
श्रीमच्छ्रीकुन्दकुन्दाख्यस्तनोतु मतिमेदुराम्^{१३} ॥

३.९ जिन्सहस्रनामटीका -

आसाद्य द्युसदां सहायमसमं गत्वा विदेहं जवा-
दद्राक्षीत् किल केवलेक्षणमिनं द्योतक्षमध्यक्षतः ।
स्वामी साम्यपदाधिरूढधिषणः श्रीनन्दिसङ्घश्रियो
मान्यः सोऽस्तु शिवाय शान्तमनसां श्रीकुन्दकुन्दाभिधः¹⁴ ॥

३.१० मन्त्रलक्षणम् -

दक्षिणदेशे मलये हेमग्रामे मुनिर्महात्मासीत् ।
एलाचार्यो नाम द्रविलगणाधीशो धीमान्¹⁵ ॥

(4) ताम्रपत्राणामुल्लेखाः¹⁶-

राष्ट्रकूटवंशीयस्य राज्ञो गोविन्दतृतीयस्य द्वयोः ताम्रपत्रयोः कुन्दकुन्दस्योल्लेखः प्राप्यते ।
तयोः प्रथमं ताम्रपत्रं 719 तमशकाब्दस्य तथा द्वितीयन्तु 724 तमशकाब्दस्यास्ति । ते मूलरूपेण
प्रस्तुयेते । तथाहि -

प्रथमः- आसीत् तोरणाचार्यः कोण्डकुन्दान्वयोद्भवः ।
स चैतद्विषये श्रीमान् शाल्मलीग्राममाश्रितः ॥
निराकृततमोऽरातिः स्थापयन् सत्पथे जनान् ।
स्वतेजोद्योतितक्षौण्डिचण्डार्चिरिव यो बभौ ॥
तस्याभूत् पुष्पनन्दी तु शिष्यो विद्वान् गणाग्रणी ।
तच्छिष्यश्च प्रभाचन्द्रस्तस्येयं वसतिः कृता ॥

द्वितीयः- कोण्डकोन्दान्वयोदारो गणोऽभूद् भुवनस्तुतः ।
तदैतद् विषमविरख्यातं शाल्मलीग्राममावसन् ॥
आसीत् तोरणाचार्यस्तपः फलपरिग्रहः ।
तत्रोपशमसंभूतभावनापास्तकल्मषः ॥
पण्डितः पुष्पनन्दीति बभूव भुवि विश्रुतः ।
अन्तेवासी मुनेस्तस्य सकलश्चन्द्रमा इव ॥
प्रतिदिवसं भवद्द्विर्निरस्तदोषो व्यपेतहृदयमलः ।
परिभूतचन्द्रबिम्बस्तच्छिष्योऽभूत्प्रभाचन्द्रः ॥

(5) पट्टावलिप्रशस्त्यादीनामुल्लेखाः -

नन्दिसंघस्य संस्कृतपट्टावल्यां कुन्दकुन्दस्योल्लेखः प्राप्यते । किन्तु तस्यैव प्राकृतपट्टावल्यां
कुन्दकुन्दस्य उल्लेखो नास्ति । प्राकृत पट्टावल्यां तीर्थंकरमहावीरानन्तरमङ्गविदाचार्याणां या
कालगणना कृता, सा तिलोयपण्णत्ति-धवला-जयधवलाप्रभृतिग्रन्थानां गणनायाः भिन्नाऽस्ति ।

५.१ विरुदावलिः -

तत्पट्टोदयाद्रिदिवाकरश्रीएलाचार्यगृद्धपिच्छवक्रग्रीवपद्मनन्दि-कुन्दकुन्दाचार्य-
वर्याणाम्¹⁷ ॥12॥

५.२ द्वितीयशुभचन्द्रस्य पट्टावलिः

तद्वंशाकाश-दिनमणि-सीमन्धरवचनामृतपानसंतुष्टचित्त-श्रीकुन्दकुन्दाचार्याणाम्¹⁸ ॥15॥

५.३ गणधरादिपट्टावलिः

धरसेनं मुनीन्द्रश्च पुष्पदन्त-समाह्वयम् ।

जिनचन्द्रं कुन्दकुन्दमुमास्वामिनमर्चये¹⁹ ॥18॥

५.४ प्रथमशुभचन्द्रस्य गुर्वावलिः (गुर्वावलिः)

श्रीमूलसङ्घेऽजनि नन्दिसंघस्तस्मिन् बलात्कारगणोऽतिरम्यः ।

तत्राऽभवत्पूर्व-पदांशवेदी श्रीमाघनन्दी नरदेववंद्यः ॥

पट्टे तदीये मुनिमान्यवृत्तो जिनादिचन्द्रस्समभूदतन्त्रः ।

ततोऽभवत्पञ्चसुनामधामा श्रीपद्मनन्दी मुनिचक्रवर्ती ॥

आचार्यः कुन्दकुन्दाख्यो वक्रग्रीवो महामुनिः ।

एलाचार्यो गृद्धपिच्छः पद्मनन्दीति तच्चुतिः²⁰ ॥

श्रीमूलसङ्घेऽजनि नन्दिसङ्घस्तस्मिन् बलात्कारगणोऽतिरम्यः ।

तत्रापि सारस्वतनाम्नि गच्छे स्वच्छाशयोऽभूदिह पद्मनन्दी ॥

आचार्यकुन्दकुन्दाख्यो वक्रग्रीवो महामतिः ।

एलाचार्यो गृद्धपिच्छ इति तन्नाम पञ्चधा²¹ ॥

५.५ नन्दिसंघ-पट्टावलिः

श्रीमूलसङ्घेऽजनि नन्दिसंघस्तस्मिन् बलात्कारगणोऽतिरम्ये ।

तत्राभवत्पूर्वपदांशवेदी श्रीमाघनन्दी नरदेववन्द्यः ॥

पदे तदीये मुनिमान्यवृत्तौ जिनादिचन्द्रः समभूदतन्त्रः ।

ततोऽभवत्पञ्चसुनामधामा श्रीपद्मनन्दी मुनिचक्रवर्ती²² ॥

मल्लिषेण-प्रशस्ति - द्रष्टव्य, अभिलेखसंख्या - ख

मेघचन्द्र-प्रशस्ति - द्रष्टव्य, अभिलेखसंख्या - घ

देवकीर्तिपट्टावली - द्रष्टव्य, अभिलेखसंख्या - ग

नयकीर्तिपट्टावली - द्रष्टव्य, अभिलेखसंख्या - घ

श्रुतमुनिपट्टावली - द्रष्टव्य, अभिलेखसंख्या - च

(6) अभिलेखीयोल्लेखाः -

‘श्रवणवेलगोला’ इत्याख्यस्थानस्य शिलालेखेषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य उल्लेखो विद्यते ।
तेषां सम्बद्धांशाः कालक्रमेणात्र प्रस्तूयन्ते ।

(क) प्रायः शक सं. १०२२ तथा १०१५

श्रीमतो वर्धमानस्य वर्द्धमानस्य शासने ।
श्रीकोण्डकुन्दनामाभून्मूलसङ्घाग्रणीर्गणी²³ ॥

(ख) शक सं. १०५०

वन्द्यो विभुर्भुवि न कैरिह कोण्डकुन्दः
कुन्दप्रभाप्रणयिकीर्तिविभूषिताशः ।
यश्चारुचारण-कराम्बुजचञ्चरीक-
श्चक्रे श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम्²⁴ ॥

(ग) शक सं. १०८५

तस्यान्वये भूविदिते बभूव,
यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः ।
श्रीकोण्डकुन्दादिमुनीश्वराख्य-
स्तत्संयमादुद्गतचारणर्द्धिः²⁵ ॥

(घ) शक सं. १०९९, १०४५, १०३७, १०६८

श्रीपद्मनन्दीत्यनवद्यनामा ह्याचार्यशब्दोत्तरकोण्डकुन्दः ।
द्वितीयमासीदभिधानमुद्यच्चरित्रसंजातसुचारणर्द्धिः²⁶ ॥

(ङ) शक सं. १३२०

इत्याद्यनेकसूरिष्वथ सुपदमुपेतेषु दीव्यत्तपस्या-
शास्त्राधारेषु पुण्यादजनि स जगतां कोण्डकुन्दो यतीन्द्रः ।
रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्तबाह्योऽपि संव्यञ्जयितुं यतीशः,
रजःपदं भूमितलं विहाय चचार मन्ये चतुरङ्गुलं सः²⁷ ॥

(च) शक सं. १३५५

तदीयवंशाकरतः प्रसिद्धा-दभूददोषा यतिरत्नमाला ।
बभौ यदन्तर्मणिवन्मुनीन्द्रस्- स कुण्डकुन्दोदितचण्डदण्डः²⁸ ॥

(7) आख्यायिकाः -

कुन्दकुन्दाचार्यविषयिकास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धाः सन्ति । ततश्च ‘ज्ञानप्रबोधे’,
‘पुण्यास्रवकथाकोशे’, तथा ‘आराधनाकथाकोशग्रन्थे’ वर्णिताः वर्तन्ते । अत्र तासां संक्षेपेण
सारांशः प्रस्तूयते ।

ज्ञानप्रबोधस्य कथा^{१०} -

मालवादेशस्य वारांपुरनगरे राजा कुमुदचन्द्रः राज्यं करोति स्म । तस्य पट्टराज्ञी कुमुदचन्द्रिका आसीत् । राज्ये कुन्दश्रेष्ठिनामधेयः एको वणिक आसीत् । तस्य कुन्दलतानाम्नी पत्नी आसीत् । तयोः कुन्दकुन्दनामा एकः पुत्र आसीत् । एकस्मिन् दिवसे कुन्दकुन्दः स्वमित्रबालकैः सह क्रीडति स्म । स उद्याने एकं मुनिराजमपश्यत् । मुनिराजो जनान् उपदिशन्नासीत् । बालकः तस्योपदेशं रुचिपूर्वकमशृणोत् । उपदेशस्य प्रभावेण सः तस्य शिष्योऽभवत् । तस्मिन् समये स एकादशवर्षीय आसीत् ।

मुनिराजस्य नामासीद् जिनचन्द्रः । तेन त्रयस्त्रिंशद्वर्षीयाय कुन्दकुन्दाय आचार्यपदं प्रदत्तम् । एकदा कुन्दकुन्दस्य जैनतत्त्वज्ञानविषये एका शंका अभवत् । एकस्मिन् दिवसे ध्यानसमये सः शुद्धमनोवचनकार्यैः विदेहक्षेत्रस्थ-सीमन्धरस्वामिनं नमस्कृतवान् । समवशरणस्थितेन सीमन्धरस्वामिना तद् आकर्णितम् तथा तस्मै आशीर्वादो दत्तो यत् - 'सद्धर्मवृद्धिरस्तु' इति । समवशरणस्थश्रोतृन् साश्चर्यान् अकरोत् यत् स्वामिना कस्मै आशीर्वादो दत्तः, यतोऽत्र तं नमस्कुर्वन् कोऽपि न दृश्यते । सीमन्धरस्वामिना उक्तम् यत् 'मया भारतवर्षस्थाय कुन्दकुन्दमुनये आशीर्वादो दत्तः । 'अनन्तरं द्वौ चारणमुनी यौ पूर्वस्मिन् जन्मनि कुन्दकुन्दस्य मित्रे आस्ताम्, तं कुन्दकुन्दं सीमन्धरस्वामिनः समवसरणे आनयताम्' ।

यदा तौ कुन्दकुन्दम् आकाशमार्गेण नयति स्म, तदा तस्य मयूर-पिच्छिका मध्येमार्गम् अपतत् । तदा कुन्दकुन्दः गृहपिच्छिकया कार्यमकरोत् । कुन्दकुन्दस्तत्र सप्त दिनानि यावत् अवसत्, अस्मिन्नेव समये तस्य शंकासमाधानं जातम् । प्रत्यावर्तनसमये सः एकं ग्रन्थमानयत् किन्तु तत् समुद्रे अपतत् । अनेकेषां तीर्थानां यात्रां कुर्वन् सः भारतवर्षं प्रत्यागच्छत् । तस्योपदेशप्रभावेण सप्तशतं स्त्रीपुरुषाः दीक्षिताः ।

किञ्चित् कालानन्तरं गिरनारपर्वते तस्य श्वेताम्बरैः सह विवादोऽभवत् । तदानीम् ब्राह्मीदेव्या स्वीकृतं यद् निर्ग्रन्थदिग्म्बरमार्गः एव सत्यमस्ति । अन्ते स्वकीयशिष्यम् उमास्वामिने आचार्यपदं दत्त्वा सः स्वर्गवासी अभवत् ।

पुण्यास्रवस्य कथा^{१०} -

भारतखण्डस्य दक्षिणदेशं 'पिडथनाथू' नामक एकः प्रदेशो वर्तते । अस्य प्रदेशस्य 'कुरुमुरई' ग्रामे 'करमण्डु' नामकः एको धनिकोऽवसत् । श्रीमती नाम्नी तस्य पत्नी आसीत् । तस्मिन् गृहे एको गोपालको निवसति स्म, यः तस्य पशून् चारयति स्म । गोपालकस्य नाम 'मथिवरन्' इति आसीत् । एकस्मिन् दिवसे सः स्वकीयपशून् एकस्मिन् वने नयति स्म, तदा स अपश्यद् यत् सम्पूर्णवनं दावाग्निना भस्मीभूतम्, किन्तु मध्यस्थाः केचन वृक्षाः हरिताः सन्ति ।

सः अस्य कारणमवगन्तुम् उत्सुकोऽभवत् । सः तस्मिन् स्थाने गत्वा पश्यति यद् अयं कस्यचित् श्रमणस्य निवासस्थानमस्ति । तत्र एकस्यां पेटिकायाम् आगमग्रन्थाः सन्ति । सः साक्षरो नासीत् । स एवमचिन्तयत् - आगमग्रन्थैः एव इदं स्थानम् अग्रेः सुरक्षितम् । अतः स सादरं तान् स्वगृहम् आनीतवान् । तेन तान् ग्रन्थान् स्वामिनो गृहे स्थापयित्वा प्रतिदिनम् तेषां पूजायां संलग्नो जातः ।

किञ्चिद् दिवसानन्तरम् एकः मुनिः श्रेष्ठिमहोदयस्य गृहम् आगतः । आहारग्रहणानन्तरं गोपालकेन तस्मै मुनये तान् ग्रन्थान् दत्तवान् । मुनिराजः शास्त्रदानेन प्रसन्नो भूत्वा आशीर्वादं दत्तवान् यद् अयं गोपालकः श्रेष्ठिनो गृहे पुत्ररूपेण जन्म ग्रहीष्यति । पश्चाद् गोपालकः श्रेष्ठिपुत्ररूपेण जन्म अलभत । कालक्रमेण तस्यैव नाम कुन्दकुन्दाचार्यं बभूव । तथा च स महान् मुनिः एवं तत्त्वज्ञानी बभूव । अन्ते तस्य विदेहगमनस्य वर्णनं वर्तते ।

आराधना-कथाकोशस्य कथा -

‘कुरुमरई’ ग्रामे गोपालो गोविन्दनामा आसीत् । तेन च कोटरादुद्धृत्य चिरन्तनपुस्तकं प्रपूज्य भक्त्या पद्मनन्दिमुनये दत्तम् । तेन पुस्तकं तत्राटव्यां पूर्वभट्टारकाः केचित् किल पूजां कृत्वा कारयित्वा च व्याख्यानं कृतवन्तः, कोटरे धृत्वा च गतवन्तः । गोविन्देन च बाल्यात्प्रभृति तं दृष्ट्वा नित्यमेव पूजा कृता वृक्षकोटरस्यापि । एष स गोविन्दो निदानेन मृत्वा तत्रैव ग्रामकूटस्य पुत्रोऽभूत् । तस्यैव पद्मनन्दिमुनिमालोक्य जातिस्मरणम् जातम् । स एव पद्मनन्दिमुनितः दीक्षां गृहीत्वा कोण्डेशनामा महामुनिः श्रुतधरोऽभूत् । इयमेव कथा रत्नकरण्डश्रावकाचारस्य टीकायाम् अपि श्रुतदानस्य फलनिर्देशार्थम् उद्धृता अस्ति ।

पं. आशाधरेणापि शास्त्रदानफलं निरूपयता कोण्डेशस्य उदाहरणं दत्तम् । हरिषेणाचार्येण बृहत्कथाकोशे कुन्दकुन्दस्य नामाऽपि न गृहीतम् । अत एव एताः कथाः हरिषेणस्य पश्चाद् निर्मिताः । किन्तु एतस्याः कथायाः सम्बन्धः कुन्दकुन्दस्य जीवनविषयकघटनाभिः सह वर्तते, अतस्तस्याः कथायाः पूर्णतया अस्वीकारेऽपि अन्यायो भविष्यति ।

जन्मस्थानविचारः -

श्रुतावतारे इन्द्रनन्दिना पद्मनन्दी कौण्डकुन्दपुरस्य निवासित्वेन उद्धृतः । श्रवणवेलगोलायाः कतिपयशिलालेखेषु तस्य नाम कौण्डकुन्द इति लिखितं वर्तते । जन्मस्थानेन सम्बद्धत्वात् पद्मनन्दिनोऽपरं नाम कुन्दकुन्दः कौण्डकुन्दो वा प्रसिद्धोऽभवत् । दक्षिणभारते व्यक्तिनाम्नः प्राग् ग्रामस्य नाम्ना सम्बोधनस्य परम्परा अद्यापि प्रचलिता अस्ति ।

श्री पी.बी. देसाई³¹ महोदयेन लिखितं यत् दक्षिणभारते ‘गुण्टकल’ इति धूम्रयानस्थितिस्थानस्य दक्षिणतः क्रोशद्वयदूरमेकः ‘कोनकोण्डल’ नामाख्यो ग्रामोऽस्ति, यः अनन्तपुरमण्डलस्य ‘गूटी’ तालुके स्थितो वर्तते । अस्य नाम कोनकुण्डलोऽपि कथ्यते । तस्मात्

स्थानात् प्राप्तेषु शिलालेखेषु अस्य प्राचीनं नाम 'कोण्डकोण्डे' आसीत् । अद्यापि अस्य स्थानस्य अर्धसभ्याधिवासिनः इमं 'कोण्डकुण्डी' इति कथयन्ति³² ।

देसाई महोदयेन लिखितम् यत् 'कुण्ड' कन्नडशब्दो वर्तते, अस्यार्थः पर्वतो भवति, किन्तु यदायं कस्मैचन स्थानाय प्रयुक्तो भवति, तदा अस्यार्थः 'पर्वतीय आवासो' भवति । कन्नडभाषायां 'कोण्ड' इत्यस्य अर्थोऽपि 'पर्वतः' भवति । अतः 'कोण्डकुण्ड' इत्यस्य अर्थो पर्वतस्य निकटवर्तिस्थानम् भविष्यति । अयमर्थोऽद्यापि अनेन ग्रामेन सह घटितो भवति यतः अयं पर्वतश्रेण्याः समीपे स्थितो वर्तते । अस्मात् स्थानात् प्राप्ते खण्डितशिलालेखे पद्मनन्दिन उल्लेखो बारद्वयं कृतोऽस्ति । तेन सह "चारण" इति विशेषणं महत्त्वपूर्णं वर्तते । अनेन शिलालेखेन कुन्दकुन्दस्य जन्मस्थानत्वेन इदं स्थानं सिद्धयति ।

नामविचारः -

मूलग्रन्थेषु केवलं 'बारस अणुवेक्खा' ग्रन्थे एव कुन्दकुन्दमुनिरिति नामोल्लेखोऽस्ति । जयसेनाचार्येण समयसारटीकायां 'पद्मनन्दिः' इत्यपरं नाम विज्ञापितम् । इन्द्रनन्दिकृते श्रुतावतारे कुण्डकुन्दपुरस्य पद्मनन्दिमुनेः उल्लेखो वर्तते । अनेन ज्ञायते यत् पद्मनन्दी कुण्डकुन्दपुरस्य निवासी आसीत् । जन्मस्थानमभिलक्ष्य सः 'कुण्डकुन्दः', 'कुन्दकुन्दः' इति नामभ्यां ख्यातो बभूव । श्रवणवेलगोलायाः अनेकैः शिलालेखैरपि एतत् समर्थते ।³³

एतदतिरिक्तानि त्रीणि अपराणि नामानि अपि प्राप्यन्ते । एवं पञ्च नामानि भवन्ति । विजयनगरस्य शक सं. 1307 तमस्य शिलालेखे³⁴ कुन्दकुन्दस्य पञ्च नामानि समुल्लिखितानि । तद्यथा - पद्मनन्दी, कुन्दकुन्दः, वक्रग्रीवः, एलाचार्यस्तथा गृद्धपिच्छश्च । उपर्युक्तेषु 'पद्मनन्दी' तथा 'कुन्दकुन्दः' इति नामद्वयं प्रथितम् । विद्वद्भिश्च समर्थितम् यत् पद्मनन्दीः प्रारंभिकं नाम आसीत् । जन्मस्थानस्य नाम्ना सः कुन्दकुन्देति विख्यातः अभवत् । तेषु प्रथमं 'वक्रग्रीव' इत्यस्य विचारः क्रियते ।

स्त्रीष्टाब्दस्य 1125 तमे शिलालेखे³⁵ द्रविलसङ्घस्य तथा अरुंगलान्वयस्य आचार्याणां नामावल्यां वक्रग्रीवाचार्यस्य नाम वर्तते, किन्तु तस्मिन् शिलालेखे तस्य परिचयो नास्ति । श्रवणवेलगोलायाः शिलालेखेऽपि वक्रग्रीवाचार्यस्य नाम वर्तते । किन्तु अस्मिन् लेखे प्रथमं कौण्डकुन्दः, पश्चात् समन्तभद्रः, सिंहनन्दिः तदनन्तरं वक्रग्रीवस्य नामोल्लेखोऽस्ति । किन्तु शिलालेखद्वयं नेदं सिद्धयति यत् कुन्दकुन्दस्य एव अपरं नाम वक्रग्रीवो वर्तते । वेलूरस्य 1137 तमस्त्रीष्टाब्दस्य शिलालेखे तथा च करगुण्डात् प्राप्ते 1158 तमस्त्रीष्टाब्दस्य शिलालेखे एवं अथ च बोगादितः प्राप्ते शिलालेखेऽपि वक्रग्रीवाचार्यस्य³⁶ उल्लेखो प्राप्यते किन्तु कुन्दकुन्देन सह तस्य औचित्यं नाभाति ।

‘चिक्कहनसोगे’³⁷ स्थानस्य एकस्मिन् शिलालेखे देशीयगण-पुस्तकगच्छयोश्च एलाचार्यस्य उल्लेखो वर्तते। धवला-जयधवलाटीकायाः रचनाकारस्य वीरसेनस्य गुरोरपि नाम एलाचार्य आसीत्। वीरसेनेन धवलायाः प्रशस्त्यां तस्य स्मरणमपि कृतम्। श्रुतावतारे इन्द्रनन्दिः लिखति यत् षट्खण्डागमसूत्रस्य आद्यष्टीकाकार कौण्डकुन्दपुरवास्तव्यः पद्मनन्दिरासीत्, अन्तिमश्च वीरसेनः। अतः वीरसेनगुरोः एलाचार्यात् कुन्दकुन्दः अनेकशताब्दः प्राक् बभूव। अतएव स कुन्दकुन्देन भिन्न आसीत्।

श्रवणवेलगोलायाः³⁸ 40, 42, 43, 47, 50, 105, 108 संख्यायाः शिलालेखेषु उमास्वातिः गृद्धपिच्छाचार्यः कथितः। उमास्वातिः कुन्दकुन्दान्वयस्य एव बभूव। अतः प्रमाणाभावात् न हि गृद्धपिच्छोऽकुन्दकुन्दस्य नाम सिद्ध्यति।

उपर्युक्त-विमर्शेन पद्मनन्दिकुन्दकुन्दाभ्यां व्यतिरिक्तानि तस्य नामानि न सिद्ध्यन्ति।

गुरोर्विचारः -

कुन्दकुन्दस्य टीकाकारो जयसेनाचार्यस्तं कुमारनन्दिसिद्धान्तदेवस्य शिष्यं कथितवान्। नन्दिसंघस्य पट्टावल्यानुसारेण तस्य गुरुर्जिनचन्द्र आसीत्, किन्तु कुन्दकुन्दः आत्मानं भद्रबाहोः शिष्यं कथयति।

श्रवणवेलगोलायाः शिलालेखे³⁹ कुमारनन्दिभट्टारकस्य उल्लेखः प्राप्यते। ‘देवरहल्लि’ इत्याख्य स्थानस्य शिलालेखे⁴⁰ नन्दिसंघस्य एरिगित्तुगणस्य पुलिकलगच्छस्य च चन्द्रनन्दिनः शिष्यस्य कुमारनन्दिनः उल्लेखो वर्तते।

आचार्य विद्यानन्देन प्रमाणपरीक्षायां कुमारनन्दिभट्टारकस्य नाम्नि एका कारिकाऽपि उद्धृता। अनेन ज्ञायते यत् कुमारनन्दिः इत्याख्याचार्यः अभवत्, किन्तु विद्यानन्देन तस्य उल्लेखः कृतः, अतः सः स्त्रीशब्दस्य नवमशताब्द्याः पश्चाद्गतीं न वर्तते। किन्तु सः तार्किक आसीत्, अत एव प्राचीनोऽपि न भवितुं शक्नोति। कुमारनन्दिनः कुन्दकुन्देन सह गुरुशिष्यसम्भावना न युक्तियुक्ता⁴¹।

मथुरातः प्राप्ते एकस्मिन् शिलालेखे उच्चनगरशाखायाः कुमारनन्दिनः उल्लेखोऽस्ति। लेखोऽयं हविष्कवर्षस्य सप्ताशीतितमस्य संवत्सरात् प्राचीनो वर्तते, किन्तु उच्चनगरशाखाया कुन्दकुन्दस्य कोऽपि सम्बन्धो न ज्ञातः। अत एव यावत् किमपि प्रमाणान्तरं प्राप्तं न भवति, तावत् किञ्चिदपि न वक्तुं शक्यते।

नन्दिसंघस्य पट्टावल्यां जिनचन्द्रः कुन्दकुन्दस्य गुरुः प्रतिपादितः, किन्तु अस्य कथनस्य अन्यत्र समर्थनं न भवति। अत एव पुष्टप्रमाणानामभावे इदमपि कथनं युक्तियुक्तं न प्रतीयते।

कुन्दकुन्देन बोधप्राभृते स्वगुरुरूपेण आचार्यभद्रबाहोः स्मरणं कृतम् । तद्यथा-
 सहवियारो हृओ भासासुत्तेसु जं जिणे कहियं ।
 सो तह कहियं णायं सीसेण य भद्रबाहुस्स ॥
 बारस अंगवियाणं चउदस पुव्वंग विउलवित्थरणं ।
 सुयणाणि भद्रबाहु गमयगुरु भयवओ जयओ ⁴² ॥

प्रथमगाथायां कुन्दकुन्द आत्मानं यस्य भद्रबाहोः शिष्यमुक्तवान्, द्वितीयगाथायां तस्यैव जयकारं कृतवान् । भद्रबाहुः अन्तिमश्रुत-केवलेर्भद्रबाहोरतिरिक्तोऽन्यो नास्ति, इदं स्पष्टं वर्तते । अस्य समर्थनं निम्नगाथया अपि भवति । तद्यथा-

वंदिनु सव्वसिद्धे धुवमचलमणोवमं गइं पत्ते ।
 वोच्छामि समयपाहुडमिणमो सुयकेवली भणिय⁴³ ॥

श्रुतसागरेण षट्प्राभृतटीकायां 'सीसेण य भद्रबाहुस्स' इत्यस्य योऽर्थः कृतः, तेनेदं स्पष्टं भवति यत् - भद्रबाहुशब्देन श्रुतकेवलिभद्रबाहोरेव ग्रहणं कृतम् ।

श्रवणवेलगोलायाः शिलालेखेषु⁴⁴ अपि कुन्दकुन्दः श्रुतकेवलि-भद्रबाहोर्वंशेऽभूत्, इति कथयित्वा श्रुतकेवलिभद्रबाहोः शिष्याच्चन्द्रगुप्तात् पश्चाद् एव तस्मै स्थानं दत्तम् । अतः इदं निश्चितं यत् कुन्दकुन्दः आत्मानं श्रुतकेवलिभद्रबाहोः शिष्यं कथितवांस्तथा तं गमकगुरुं लिखितवान् । इत्थं कुन्दकुन्दस्य गुरुः श्रुतकेवलिभद्रबाहोरेव युक्तियुक्तः प्रतीयते ।

मूलसंघः -

कुन्दकुन्दः मूलसंघस्य आचार्य आसीत् । मर्करातः प्राप्ते चतुर्णवतितमे (94) ताम्रपत्रे⁴⁵ नन्दिसंघस्य पट्टावल्यां तथा शुभचन्द्रप्रथमस्य गुर्वावल्यां मूलसंघस्योल्लेखाः प्राप्यते । 'तिलोयपण्णत्ति'⁴⁶ ग्रन्थे मूलाचारस्य उल्लेखोऽस्ति 'मूलाचारस्य' तात्पर्यार्थः मूलसंघस्याचारो भवति । अतएव मूलसंघः मूलाचारस्य रचनातः पूर्वमवश्यमेव ख्यातोऽभूत् । मूलसंघस्य मूलाचारः श्रमणानामष्टविंशतिर्मूलगुणाः नम्रदिगम्बरत्वं चास्ति । तस्य प्रतिपादनं समर्थनं च प्रथमं कुन्दकुन्दस्य ग्रन्थेषु अस्ति ।

एवं ज्ञायते यत् कुन्दकुन्दाचार्य एव मूलसंघस्य प्रधानाचार्यः । संघोऽयं जैनश्रमणानां प्रमुखः संघः, अत एव 'मूलसंघ' इति नाम्ना कालान्तरे प्रसिद्धः । मूलसङ्घादेव नन्दिसंघः, सिंहसङ्घः, देवसङ्घश्च प्रादुर्भूताः⁴⁷ ।

कुन्दकुन्दान्वयः -

कुन्दकुन्दाचार्यस्य नाम्ना कुन्दकुन्दान्वयः प्रचलितः । अस्य सर्वप्राचीनोल्लेखः मर्करातः प्राप्ते पञ्चनवतितमे (95) ताम्रपत्रे⁴⁸ मिलति । पश्चात् 719 तमस्य तथा 724 तमस्य शकाब्दस्य

ताम्रपत्रयोरपि कुन्दकुन्दान्वयस्य उल्लेखः प्राप्यते । अरुङ्गलान्वयः, श्रीपुरान्वयः, कित्तूरान्वयोरिव कुन्दकुन्दान्वयोऽपि 'कुण्डकुन्दपुर' नाम्ना सिद्धयति ।

कुन्दकुन्दाचार्यः एको विश्रुतः, ख्यातिलब्धश्चाचार्यः वर्तते । अत एव इदं निश्चितं यत् तस्यैव नाम्ना 'कुन्दकुन्दान्वयः' कालान्तरे प्रसिद्धोऽभवत् । अद्यावधि 'मूलसंघे कुन्दकुन्दान्वये' इत्युल्लेखः दिगम्बरपरम्परायां प्रचलितो वर्तते ।

चारणर्द्धिः -

चारणर्द्धिसम्पन्नो मुनिः आकाशगमनसमर्थो भवति । कुन्दकुन्दाचार्यः चारणर्द्धिधारी आसीत् । अस्योल्लेखाः पट्टावलिषु अभिलेखेषु तथा प्राचीनग्रन्थेषु प्राप्यन्ते ।

श्रवणवेलगोलायाः शिलालेखे⁴⁹ लिखितं यत् कुन्दकुन्दस्य अन्तरङ्गवत् बाह्यमपि रजोभिरस्पृष्टं वर्तते, इति व्यक्तीकर्तुमेव स रजःपदं भूमितलं विहाय चतुरङ्गुलमूर्ध्वं चलति स्म । श्रुतसागरेणापि⁵⁰ स भूमितलात् चतुरङ्गुलमूर्ध्वम् आकाशे गमनात् ऋद्धिसंयुक्तः कथितः ।

विदेहगमनम् -

आचार्यकुन्दकुन्देन विदेहक्षेत्रं गत्वा सीमन्धरस्वामिनः मुखकमलात् निःसृतस्य दिव्यध्वनेः पानं कृतम् । अस्याः घटनायाः सर्वप्राचीनोल्लेखो देवसेनस्य दर्शनसारग्रन्थे प्राप्यते । दर्शनसारविषये तेन लिखितं यद् अस्य रचना प्राचीनगाथानां संकलनेन अभवत् । अनेन स्पष्टं भवति यत् कुन्दकुन्दविषये ईदृशी किंवदन्ती प्रागेव प्रचलिता आसीत् । ज्ञानप्रबोधस्य पुण्यास्रवस्य च कथायां तस्य विदेहगमनस्योल्लेखो वर्तते । कुन्दकुन्दस्य टीकाकारः जयसेन-श्रुतसागरसूरिणा स्वकीयटीकासु विदेहगमनस्य उल्लेखो विहितः । जयसेनेन इयं प्रसिद्धा कथा उक्ता । शुभचन्द्राचार्यस्य पट्टावल्यामपि अस्य उल्लेखो वर्तते । शिलालेखेषु अस्याः घटनायाः कोऽपि उल्लेखो नास्ति ।

ऊर्जयन्तगिरौ शास्त्रार्थः -

आचार्येण शुभचन्द्रेण पाण्डवपुराणे⁵¹ ऊर्जयन्तगिरिमस्तके येन कुन्दकुन्देन कलौ पाषाणनिर्मिता ब्राह्मी वादिता, सः कुन्दकुन्दगणी रक्षतात् । शुभचन्द्राचार्यस्य गुर्वावल्यामपि⁵² अस्योल्लेखः प्राप्यते । कविवरवृन्दावनदासेन लिखितं यद् एकदा कुन्दकुन्दाचार्यः संघेन सह वन्दनार्थम् ऊर्जयन्तगिरौ गतवान् । तत्र श्वेताम्बरैः सह तस्य विवादः संजातः । उभयपक्षेण गिरौ स्थिता अम्बिकायाः मूर्तिर्माध्यस्थेन स्वीकृता । प्रकटीभूतया देव्या दिगम्बरनिर्ग्रन्थपथ एव सत्यत्वेनोक्तः । ऊर्जयन्तगिरौ दिगम्बर-श्वेताम्बराणां विवादोऽभवत् । इति ग्रन्थसाक्ष्यानुसारेण सिद्ध्यति, किन्तु कुन्दकुन्दाचार्येण सह तस्य कोऽपि सम्बन्धो न सिद्ध्यति । अयं विवादः पद्मनन्दिनाम्नो भट्टारकस्य समये अभवत् । कुन्दकुन्दस्यापि नाम पद्मनन्दिः आसीत् । तथा सः दिगम्बरपरम्परायाः प्रमुख आचार्य आसीत् । अतः तस्य नाम्ना सह अयं विवादो योजितः ।

पं. कैलाशचन्द्रशास्त्रिणा अस्मिन् विषये स्पष्टं लिखितं यद् अयं विवादः विक्रमाब्दस्य पञ्चदशशताब्द्याम् अभवत् अतः कुन्दकुन्देन सह तस्य कोऽपि सम्बन्धो नास्ति⁵³ ।

कालविचारः -

आचार्यकुन्दकुन्दस्य कालनिर्णयविषये अद्यावधि यैः विद्वद्भिः विमृष्टम्, तेषु श्रीनाथूरामप्रेमी, पं. जुगलकिशोरमुस्तारः डॉ. के.वी. पाठकः, प्रो. चक्रवर्ती, डॉ. ए.एन. उपाध्येप्रभृतयश्चोल्लेखनीयाः । डॉ. उपाध्ये महोदयः उक्तानां विदुषां मतं समीक्ष्य स्वस्य मतं निर्धारितवान् । अत्र संक्षेपेण तेषां मतानि उपस्थाप्य विमर्शः क्रियते ।

प्रेमिमहोदयस्य मतम्⁵⁴ -

प्रेमिमहोदयस्य विमर्शस्य मुख्याधारः इन्द्रनन्दिनः श्रुतावतारोऽस्ति । श्रुतावतारे लिखितं यत् भगवतः महावीरादनन्तरं द्विषष्टिवर्षेषु त्रयः केवलिनोऽभूवन् । तत्पश्चात् एकशतवर्षेषु पञ्चश्रुतकेवलिनोऽभूवन् । पुनः त्र्यशीत्यधिकशतवर्षेषु दशपूर्वाणां ज्ञातारः एकादश आचार्या अभूवन् । पुनश्च विंशत्यधिकद्विशतवर्षेषु पञ्चाऽचार्या एकादशाङ्गानां ज्ञातारः तथा पुनः अष्टादशोत्तरशतवर्षेषु चत्वार आचार्याः एकाङ्गज्ञानिनोऽभूवन् । एवं प्रकारेण भगवतः महावीरस्य निर्वाणानन्तरं (527 ई.पू.) त्र्यशीत्यधिकषट्शतवर्षाणि यावत् अङ्गज्ञानस्य प्रवृत्तिः संजाताः । तदनन्तरं चतुर्णां आरातीयज्ञानां पूर्वाणां च एकदेशज्ञातार आचार्या अभूवन् । पश्चात् क्रमेण अर्हद्वलिः, माघनन्दिः, धरसेनश्च अभूवन् । धरसेनाचार्यः महाकर्मप्रकृतिपाहुडस्य ज्ञाता आसीत् । तेन वृद्धावस्थायां चिन्तितं यत् मदनन्तरं महाकर्मप्रकृतिप्राभृतस्य विच्छेदो भविष्यति । अतः सः द्वौ योग्यशिष्यौ आमन्त्र्य यौ हि कालान्तरं पुष्पदन्त-भूतबलिनामभ्यां ख्यातौ अभवताम्, महाकर्मप्रकृतिप्राभृतं पाठितवान् । पुष्पदन्तभूतबल्याचार्याभ्यां षट्खण्डागमसूत्राणां रचना कृता ।

एवं प्रकारेण षट्खण्डागमसूत्राणामुत्पत्तिं सूचयित्वा श्रुतावतारे कषायप्राभृतस्योत्पत्ति-वृत्तान्तं सूचयता लिखितम् यद् गुणधराचार्येण कषायप्राभृतस्य रचना कृता तथा तस्य व्याख्यानं नागहस्तिः आर्यमंक्षुश्च कृतवन्तौ । आर्यमंक्षुनागहस्त्याचार्याभ्यां तान् गाथासूत्रान् पठित्वा यतिवृषभाचार्येण तेषामुपरि षट्सहस्रश्लोकमिता चूर्णिसूत्राणां रचना कृता । तेषां चूर्णिसूत्राणाम् अध्ययनं कृत्वा उच्चारणाचार्येण तेषामुपरि द्वादशसहस्रश्लोकमिता 'उच्चारणासूत्रं' नाम्नी वृत्तिः रचिता ।

एवं गुणधर-यतिवृषभोच्चारणाचार्यैः गाथासूत्रचूर्णि-सूत्रोच्चारणासूत्ररूपेण कषायप्राभृतं निबद्धम् । द्वावपि सिद्धान्तग्रन्थौ कुन्दकुन्दपुरे पद्मनन्दिमुनिना गुरुपरम्परया ज्ञातौ तथा षट्खण्डागमस्य आद्येषु त्रिषु खण्डेषु द्वादशसहस्रश्लोकमिता 'परिकर्माख्या' टीका रचिता ।

अनेन स्पष्टं यत् कुन्दकुन्दो वीरनिर्वाणात् 683 वर्षानन्तरम् अभवत् । प्रेमिमहोदयः धरसेनोच्चारणाचार्यपर्यन्तम् अन्येषामाचार्याणां न्यूनतमसमयं निर्धार्य निष्कर्षितवान् यत् कुन्दकुन्दः विक्रमीयशताब्द्या अन्तिमे चरणेऽभवत् ।

एतद्व्यतिरिक्तं तस्य कथनं वर्तते यत् ऊर्जयन्तगिरौ कुन्दकुन्दस्य श्वेताम्बरेण सह विवादोऽभूत् । कुन्दकुन्दस्य सुत्तपाहुडेन इदं स्पष्टं भवति यत् कुन्दकुन्दस्य (तस्य) समये जैनसंघे श्वेताम्बरदिगम्बरभेदो जातः । देवसेनस्य दर्शनसारानुसारेण विक्रमनृपस्य मृत्योः 136 वर्षानन्तरमयं संघभेदोऽभवत् ।

प्रेमिमहोदयः इमम् शालिवाहनशकाब्दं स्वीकृत्य $136 + 135 = 271$ तमे विक्रमीये संवत्सरे संघभेदं स्वीकरोति । अयमपि कालः श्रुतावताराऽऽधारेण निर्धारितकालेन सह मिलति । अर्थात् प्रेमिमहोदयस्य मतानुसारेण कुन्दकुन्दस्य कालः विक्रमीयतृतीयशताब्द्या अन्तिमपादे निश्चीयते ।

डॉ. पाठकस्य मतम्⁵⁵ -

डॉ. पाठकमहोदयेन राष्ट्रकूटनरेशगोविन्दराजतृतीयस्य ताम्रपत्रद्वयं प्राप्तम्, तत्र एकं शकसंवत् 719 तमस्य अस्ति, द्वितीयं च 724 तमसंवत्सरस्य । उक्तताम्रपत्रेषु कोण्डकुन्दान्वयस्य तोरणाचार्यस्य शिष्यस्य पुष्पनिन्दिनस्तस्य शिष्यस्य च निर्देशः प्राप्यते । एतदधिकृत्य पाठकमहोदयैः कथ्यते यद् यदा प्रभाचन्द्रः 719 तमे शकसंवत्सरे वर्तमान आसीत् तर्हि तस्य दादागुरुतोरणाचार्योऽपि 600 शकसंवत्सरं यावत् भवेत् । यतः तोरणाचार्यः 600 तमे शकसंवत्सरे जातः, अतः कुन्दकुन्दस्य समयः तोरणाचार्यात् 150 वर्षेभ्यः पूर्वम् अर्थात् 450 तमशकसंवत्सरो निश्चेतुं शक्यते ।

डॉ. पाठकमहोदयः स्वीकीयोक्तानुमानस्य समर्थनं एकेनान्येन आधारेणापि करोति । चालुक्यनरेशः कीर्तिवर्मा 500 शकसंवत्सरे राज्यासने आसीन् आसीत् । सः बादामीमजयत् कदम्बवंशं च नाशितवान् । एतेन इदं निश्चितं भवति यत् कदम्बरजवंशस्य शिवमृगेशवर्मा प्रायः पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वं 450 तमशकसंवत्सरं यावत् राज्यं करोति स्म ।

पश्चास्तिकायस्य कन्नडटीकायां बालचन्द्रेण तथा संस्कृतटीकायां जयसेनेन लिखितं यत् कुन्दकुन्देन अयं ग्रन्थः शिवकुमारमहाराजस्य प्रतिबोधनार्थं लिखित आसीत् । अयं शिवकुमारमहाराजः कदम्बवंशीयः शिवमृगेशवर्मा एव प्रतीयते । अत एव शिवमृगेशवर्मणः समकालीनत्वात् कुन्दकुन्दस्य समयः 450 तमशकसंवत्सरो (528 ई.) निश्चीयते ।

प्रो. चक्रवर्तिनः मतम्⁵⁶ -

प्रो. चक्रवर्तिमहोदयेन हि डॉ. हार्नलेमहोदयेन प्रकाशितस्य सरस्वतीगच्छस्य दिग्म्बरपट्टावल्याधारेण कुन्दकुन्दस्य आचार्यपदे प्रतिष्ठाकालः ख्रिष्टाब्दाद् अष्टशतकपूर्व (800) स्वीकृत्य तस्य ख्रिष्टाब्दस्य द्विपञ्चाशद्वर्षपूर्वं स्वीकृतम् । अतः परं तेन पाठकमहोदयस्य खण्डनम् कुर्वता पट्टावलयुक्तकालस्य समर्थनम् अन्यैः साधनैः कृतम् । कथासु कुन्दकुन्दो दक्षिणदेशस्य वर्णितोऽस्ति । तमेव आधारं कृत्वा चक्रवर्तिमहाभागेन कुन्दकुन्दो द्रविडसंघस्य स्वीकृतः ।

मन्त्रलक्षणानामारव्यग्रन्थेन तेन एकं तथ्यं प्राप्तम् यद् दक्षिणे मलयनामदेशान्तर्गते हेमग्रामे एकः एलाचार्यनामा महातपोधनः निवसति स्म, सः द्राविणगणाधीशः आसीत् । प्रो. चक्रवर्ती कथयति यद् एते सर्वे उल्लेखा द्रविडदेशे अन्वेषणेन प्राप्तुं शक्यते, यस्मात् कारणात् कुन्दकुन्दो द्रविडदेशस्य आसीत्, तथा तस्य एकं नाम एलाचार्योऽपि आसीत् । जैनपरम्परानुसारेण एलाचार्यः प्राचीनतमिलग्रन्थस्य 'तिरुक्कुरल'स्य कर्ता आसीत् । तेन इमं ग्रन्थं रचयित्वा स्वशिष्याय तिरुवल्लुवराय दत्तः, शिष्येण च मदुरासंघाय दत्तः । एलालसिंहः, एलाचार्यस्य द्वितीय नाम आसीत् । कुरलकाव्यस्य रचना जिनधर्मावलम्बिना एलाचार्येण कृता । अन्यैः प्रमाणैरपि समुचितं प्रतीयते ।

प्रो. चक्रवर्तिमहोदयस्य कथनमस्ति यद् एलाचार्यं कुन्दकुन्दं वा कुरलकाव्यस्य रचनाकारं स्वीकृत्य तस्य सम्भावित-कालेन सह न काऽपि असंगतिः । तत्तु पट्टावलिप्रतिपादितसमयमपि समर्थयति । द्रविडसंघस्य प्रधानत्वात् कुन्दकुन्देन प्राचीनतमिलसाहित्यज्ञानां बल्लालजनानां लाभार्थं कुरलकाव्यम् तमिलभाषायामेव रचितम् । यतो बल्लालाः अहिंसाधर्मस्य सुदृढा अनुयायिन आसन् ।

उक्तचर्चाया आलोके प्रो. चक्रवर्ती शिवकुमारमहाराजस्य एकरूपतायाः स्थापनापूर्वकं डॉ. पाठकस्य मतं खण्डितवान् । तस्य कथनमस्ति यत् एकतस्तु कदम्बराजवंशस्य समयः कुन्दकुन्दात् अर्वाचीनो वर्तते, द्वितीयं पुनः अस्य समर्थकप्रमाणानामभावोऽस्ति यत् कदम्बाः प्राकृतभाषायाः परिचिता आसन्, यस्मिन् कुन्दकुन्देन ग्रन्थाः रचिताः । प्रो. चक्रवर्तिमहोदयः पल्लववंशस्य शिवस्कन्दं शिवकुमारमहाराजं कथितवान् । यतः स्कन्दः कुमारश्च एकार्थवाचकौ शब्दौ वर्तते । तथा सः युवमहाराजोऽपि कथ्यते स्म, यः कुमारमहाराजस्यैव समानार्थकोऽस्ति ।

पल्लवनरेशस्य राजधानी कांजीपुरम् आसीत् । कांजीपुर-इति नगरस्य राजा शिक्षाप्रेमी आसीत् । थोण्डमण्डलम् विदुषां भूमिः आसीत् । कुरलकाव्यस्य कर्ता अपि थोण्डमण्डलस्य निवासी आसीत् । ख्रीष्टाब्दद्वितीयशताब्द्यां कांजीपुरे जैनधर्मस्य महान् प्रसारः आसीत् । अत एव ख्रीष्टाब्दस्य प्रथमशताब्द्यां तस्य नगरस्य पल्लवनरेशः जैनधर्मस्य संरक्षकः पालको वा भवितुं शक्नोति । एतद्यतिरिक्तं मदिवाबोलदानपत्रस्य भाषाप्राकृतं वर्तते । तत् दानं कांजीपुरस्य

शिवस्कन्दवर्मा अददात् । अस्य दानपत्रस्य प्रारम्भः 'सिद्धाणं' इति पदेन भवति । मथुरायाः शिलालेखेभ्यः अस्य महती समानता वर्तते । अन्यैरनेकैः शिलालेखैरपि ज्ञायते यत् पल्लवनरेशाणां राज्यभाषा प्राकृतमासीत् । कुन्दकुन्देनापि स्वकीयग्रन्थाः प्राकृतभाषायामेव रचिताः ।

प्रो. चक्रवर्तिमहोदयेन निष्कर्षितं यत् शिवकुमारमहाराजः यस्यार्थं कुन्दकुन्देन प्राभूतत्रयं रचितम्, सः पल्लवनरेशः शिवस्कन्द आसीत्, इति सम्भाव्यते ।

पं. जुगलकिशोरमुख्तारस्य मतम्⁵⁷ -

कुन्दकुन्दाचार्यस्य कालनिर्णयविषये मुख्तारमहादयेन नन्दिसंघस्य पट्टावल्यां प्रतिपादितः कालः वि.सं. 49-101 विश्वसनीयो न स्वीकृतः । मुख्तारमहाभागोऽपि इन्द्रनन्दाचार्यस्य श्रुतावतारमाधारीकृत्य निष्कर्षितवान् यत् - कुन्दकुन्दाचार्यः वीरसंवत् 683 तः पूर्वं नाभवत्, अपितु तत् पश्चादभवत् । तद्यथा - अन्तिमाचाराङ्गधारिलोहाचार्यानन्तरं ये चतुरारातीयश्रमणाः अभूवन्, तेषां समयः विंशतिवर्षाणि । एवं च अर्हद्बलि-माघनन्दि-धरसेन-पुष्पदन्त-भूतबलि-कुन्दकुन्दस्य च गुरुः एषु प्रत्येकस्य समयः सामान्येन 10-10 वर्षाणि । इत्थं कुन्दकुन्दस्य समयो वीरनिर्वाणसंवत्सरात् 763 (683+20+60) वर्षाणि पश्चात् सिद्ध्यति ।

एतदनन्तरं मुख्तारमहोदयेन शिवकुमारमहाराजविषयको विचारो निरस्तः, तथा चक्रवर्तिमहोदयस्य समर्थनं कृतम् ।

डॉ. ए. एन. उपाध्ये⁵⁸ -

डॉ. ए.एन. उपाध्येमहाभागेन प्रवचनसारग्रन्थस्य प्रस्तावनायां पूर्वोक्तानां सर्वेषां विदुषां मतानि समुपस्थाप्य निष्कर्षरूपेण विचारार्थं निम्नाङ्कितानि पञ्च आधारसूत्राणि स्वीकृतानि -

- (1) कुन्दकुन्दाचार्यः श्वेताम्बर-दिगम्बरयोर्भेदानन्तरमभवत् ।
- (2) कुन्दकुन्दः आचार्यभद्रबाहोः शिष्यो वर्तते ।
- (3) श्रुतावतारग्रन्थानुसारेण कुन्दकुन्दाचार्येण षट्खण्डागमस्य आद्यस्य खण्डत्रयस्य टीका लिखिता ।
- (4) जयसेन-बालचन्द्रयोः लेखानुसारेण कुन्दकुन्दः शिवकुमारमहाराजस्य समकालीन आसीत् ।
- (5) कुन्दकुन्दः 'कुरल' इत्याख्यग्रन्थस्य रचयिता आसीत् ।

उपर्युक्तेषु पञ्चविषयेषु डॉ. उपाध्येमहोदयः विस्तरेण विमर्शानन्तरं निष्कर्षितवान् यत्-

क. कुन्दकुन्दो जैनपट्टावल्यानुसारेण ख्रीष्टाब्दात् पूर्वं प्रथमशताब्द्या उत्तरभागे अथवा प्रथमशताब्द्या पूर्वार्धे अभवत् ।

ख. यदि कुन्दकुन्दस्य प्राक् षट्खण्डागमसूत्रस्य रचना जाता तर्हि तस्य कालः ख्रीष्टाब्दस्य द्वितीयशताब्द्या उत्तरार्धः सिद्ध्यति ।

ग. 'मरकरा' इत्याख्यस्थानस्य ताम्रपत्रानुसारेण कुन्दकुन्दस्य उत्तरावधिः
ख्रीष्टाब्दस्य तृतीयशताब्द्या मध्यभागो भवितुं शक्नोति ।

घ. यदि इदं प्रमाणितं भवति यत् कुन्दकुन्दस्य नाम एलाचार्य आसीत् तथा
तेन कुरलमपि रचितम्, सः पल्लवनरेशशिवस्कन्दवर्मणः समकालीन
आसीत्, तर्हि तस्य कालः ख्रीष्टाब्दस्य प्रारम्भिक्यौ द्वे शताब्दौ भवितुं
शक्नोति ।

विमर्शानन्तरम् उपाध्येमहोदयः कुन्दकुन्दस्य कालः ख्रीष्टाब्दस्य प्रथमशताब्द्याः पूर्वभागं
स्वीकृतवान् । प्रकारान्तरेण अयं समयः पट्टावलिप्रतिपादित एव वर्तते । साक्ष्यान्तराणि
समुपलब्धानि भविष्यन्ति चेत् समयनिर्धारणविषये पुनर्विचारः करणीयः भविष्यति ।

कुन्दकुन्दस्य टीकाकाराः

अमृतचन्द्रसूरिः⁵⁹ -

नात्र संशीतिः समजनि श्रीमद्मृतचन्द्रो ग्रन्थकारष्टीकाकारश्च । परन्तु पावनात्मायं
महात्मा कदा, क्व चानवद्यात्मनीनवैदुष्येण भारतभूमिं विभूषयामासेति निर्णयाय न वरीवर्ति
समीपेऽस्माकं किमपि सुदृढं गमकम् (प्रमाणम्); केचिदामनन्ति विद्वांसोऽस्य महात्मनो
दशमशताब्दिकालं परं तत्र पुष्कलप्रमाणाभावात् न स हि प्रमाणतामास्कंदति । महात्मायं
स्वकरकलितग्रन्थेषु टीकासु वा स्वनामातिरिक्तमात्मनीनगुर्वादिनामापि न विलिलेख यतो भवेत्
सुगमता तत्समयादिविनिर्णयाय । ततो दुरधिगम्य एवास्य विदुषः समयादिविनिर्णयः ।

पुरुषार्थसिद्धयुपायः, तत्त्वार्थसारः, इति ग्रन्थद्वयं साम्प्रतं स्वातन्त्र्येण तन्निर्मितमवातरति ।
कुन्दकुन्दरचितसमयसारपञ्चास्तिकायसार-प्रवचनसारेति ग्रन्थत्रयस्य टीकाश्च तिस्रः, ताश्च
टीकाः स्वस्वरूपेण भाष्यत्वमनुकुर्वन्ति । नात्र संदेहः महात्मायं तात्त्विक-तात्पर्यनिर्णायक-
वचनरचनातः समवबोधयति यत्संप्रापादिमपदमध्यात्मटीकाकृतसु सः ।

जयसेनः⁶⁰ -

नाम्नानेन किल समजनिषत नैकविद्वांसो भुवि, तत्र भगवज्जिनसेनाचार्यैरादिपुराणो यः
संस्तुतः स प्रथमः, हरिवंशपुराणप्रशस्तौ च यः सिद्धान्तशास्त्रज्ञत्वेनोपन्यस्तः सः द्वितीयः,
तृतीयश्च परवर्तितवर्णिदुलीचंदप्रतिष्ठापाठप्रणेता । गवेषणायां सत्यामन्येपि प्राप्स्यन्ते । ततो न
निश्चेतुं पार्यते निश्शङ्कं कतमो जिनसेनाचार्यस्तात्पर्यवृत्तिप्रणेता । प्रवचनसारप्रशस्त्यां
परिचाययति महात्मायमित्थं -

अज्ञानतमसा लिप्तो मार्गो रत्नत्रयात्मकः ।

तत्प्रकाशसमर्थाय नमोऽस्तु कुमुदेन्दवे ॥1॥

सूरिः श्रीवीरसेनाख्यो मूलसंधेऽपि सत्तपाः ।
 नैर्ग्रन्थ्यपदवीं भेजे जातरूपधरोऽपि यः ॥2 ॥
 ततः श्रीसोमसेनोऽभूत्- गुणी गुणगणाश्रयः ।
 तद्विनेयोऽस्ति यस्तस्मै जयसेनतपोभृते ॥3 ॥

इति पद्यत्रयाद्विज्ञायते वीरसेनशिष्यः सोमसेनस्तच्छिष्यो जयसेनः स च मुनिर्मूलसंधीयः ।
 अपरश्चैको जयसेनः स्वनिर्मितवसुविन्दुप्रतिष्ठापाठे परिचाययतीत्यम् -

कुन्दकुन्दाग्रशिष्येण जयसेनेन निर्मितः ।
 पाठोऽयं सुधियां सम्यग् कर्तव्यायास्तु योगतः ॥1 ॥
 श्रीदक्षिणे कुंकुणनाम्निदेशे सहाद्विणा संगतसीम्नि पूते ।
 श्रीरत्नभूधोपरिदीर्घचैत्यं लालादृराज्ञा विधिनोजितं यत् ॥2 ॥
 तत्कार्यमुद्दिश्य गुरोरनुज्ञामादाय कोल्हापुरवासिहर्षात् ।
 दिनद्वये स लिखितः प्रतिज्ञापूर्वार्थमेवं श्रुतसंविधत्ति ॥3 ॥
 वसुविन्दुरिति प्राहुस्तदादि गुरवो यतः ।
 जयसेनापाराख्यां तन्नमोऽस्तु हितर्षिणाम् ॥4 ॥

प्रथमश्लोकस्थेन 'कुन्दकुन्दाग्रशिष्येणेति' विशेषणेनानुमीयते यत् तात्पर्यवृत्तिकर्त्रानेनैव
 जयसेनेन भाव्यम् । परं कदा क्व समभूदयं मुनिराडिति विनिश्चित्यै नास्ति किमपि निष्कल्मषं
 गमकम् । मुनिनाऽनेन स्वनिर्मिततात्पर्यवृत्तौ केषुचित् पद्येषु श्रीमदमृतचन्द्रसूरिटीका वर्णतः समनुकृता
 शब्दैः परावृत्य तात्पर्यमपि यत्र कुत्रचिदमृतचन्द्रसूरिनिर्दिष्टमेव समुद्धोषितं ततः समजन्ययं
 महात्मा श्रीमदमृतचंद्रसूरितः पश्चादिति नियतं विभाव्यते ।

प्रवचनसार-पञ्चास्तिकाय-समयसारा इति ग्रन्थत्रयस्योपरि अस्य महात्मनः संस्कृतटीकाः
 वर्तन्ते । जयसेनस्यापि अत्र तात्पर्यवृत्तिनामन्यः टीकाः सन्ति । ताः टीकाः सरलाः सुबोधाश्च सन्ति ।
 श्रुतसागरसूरिः⁶¹ -

षट्प्राभृतस्य संस्कृतटीकाकारः श्रीश्रुतसागरसूरिः देशव्रती भट्टारकश्च आसीत् । अस्य
 गुरोः नाम विद्यानन्दिरासीत् । अयं बहुश्रुतो विद्वान् आसीत् । अस्य समयः ख्रीष्टाब्दस्य षोडश्री
 शती वर्तते । आचार्योऽयं न्याय-व्याकरण-साहित्य-धर्मशास्त्राणाञ्च अनुपमो विद्वान् आसीत् ।

भट्टारकस्यास्य अनेकाः कृतयः उपलभ्यन्ते । तेषु यशस्तिलकचन्द्रिका, तत्त्वार्थवृत्तिः,
 तत्त्वत्रयप्रकाशिकाः, जिनसहस्रनामटीका, महाभिषेकटीका, सिद्धभक्तिटीका, सिद्धचक्राष्टकटीका,
 षट्प्राभृतटीकाश्च टीकाग्रन्थाः सन्ति । औदार्यचिन्तामणिः, व्रतकथाकोशः, श्रीपालचरितं,
 यशोधरचरितमित्यादयः मौलिकाः ग्रन्थाः सन्ति ।

षट्प्राभृतानामुपरि अस्य संस्कृतटीका वर्तते । एवं ज्ञायते यत् टीकासमये शीलप्राभृतं लिङ्गप्राभृतं चोपलब्धे नास्ताम् । अत एव तेन षण्णां प्राभृतानामेव टीका कृता ।

पद्मप्रभमलधारिदेवः⁶² -

आचार्यस्यास्य परिचयः कालश्च केनचिदपि साक्ष्येण न प्राप्यते । किन्तु डॉ. हुकुमचन्द्रभारिल्लमहोदयेन नियमसारप्रस्तावनायां तस्य समयः विक्रमाब्दस्य द्वादशशती लिखिता । पद्मप्रभमलधारिदेवः नियमसारटीकायाः प्रारम्भे कथयति यत् -

अपवर्गाय भव्यानां शुद्ध्यै स्वात्मनः पुनः ।

वक्ष्ये नियमसारस्य वृत्तिं तात्पर्यसंज्ञिकाम्⁶³ ॥

टीकेयं 'तात्पर्यवृत्ति' नाम्नी । इयं वैराग्यभावेन शान्तरसेन च परिपूर्णा तथा अन्यग्रन्थानां टीकायाः भिन्ना अद्भुता च । टीकाकारः स्वकं 'पञ्चेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहः' इति कथयति ।

बालचन्द्रः -

अयं कुन्दकुन्दस्य कन्नडभाषायाष्टीकाकारः ।

कुन्दकुन्दस्य कृतयः -

कुन्दकुन्दाचार्येण प्राकृतभाषायां चतुरशीति-पाहुडानां रचना कृता, इति प्रसिद्धम्⁶⁴ । श्रुतावतारग्रन्थानुसारेण कुन्दकुन्देन 'षट्खण्डागमारव्य' ग्रन्थस्य त्रिषु खण्डेषु परिकर्मान्मनी टीका लिखिता, किन्तु सा अद्यावधि नोपलब्धा । केचिद् विद्वांसो मूलाचारम्, कुरलकाव्यञ्च कुन्दकुन्दकृते मन्यन्ते । विदुषः कुन्दकुन्दकृता निम्नाङ्कितानुपलब्धाः कृतयोऽपि स्वीक्रियन्ते । तथाहि -

(1) आचारपाहुडं	(2) आलापपाहुडं	(3) अंगपाहुडं (सारः)
(4) आराधनापाहुडं(सारः)	(5) बंधपाहुडं(सारः)	(6) बुद्धिः बोधिपाहुडं वा
(7) चारणपाहुडं	(8) चूलापाहुडं	(9) चूर्णिपाहुडं
(10) दिव्यपाहुडं	(11) द्रव्यपाहुडं(सारः)	(12) दृष्टिपाहुडं
(13) इयन्तपाहुडं	(14) जीवपाहुडं,	(15) जोणिपाहुडं(सारः)
(16) कर्मविपाकपाहुडं	(17) कर्मपाहुडं,	(18) क्रियासारपाहुडं
(19) क्षपणापाहुडं(सारः)	(20) लब्धिपाहुडं(सारः)	(21) लोयपाहुडं
(22) नयपाहुडं	(23) नित्यपाहुडं	(24) नोकम्मपाहुडं
(25) पञ्चवर्गपाहुडं	(26) पयड्ढपाहुडं	(27) पयपाहुडं
(28) प्रकृतिपाहुडं	(29) प्रमाणपाहुडं	(30) सलमीपाहुडं
(31) संधानपाहुडं	(32) समवायपाहुडं	(33) षट्दर्शनपाहुडं
(34) सिद्धान्तपाहुडं	(35) सिक्खापाहुडं	(36) स्थानपाहुडं

- (37) तत्त्वपाहुडं(सारः) (38) तोयपाहुडं (39) ओघातपाहुडं
 (40) उत्पादपाहुडं (41) विद्यापाहुडं (42) वस्तुपाहुडं
 (43) विहियपाहुडं विहयपाहुडं वा⁶⁵।

कुन्दकुन्दस्योपलब्धकृतीनां विषयपरिचयोऽग्रे प्रस्तूयते ।

उपलब्धकृतीनां परिचयः

पञ्चास्तिकायसंग्रहः⁶⁶ -

पञ्चास्तिकायग्रन्थे 173 प्राकृतगाथाः सन्ति । ग्रन्थोल्लेखानुसारं ग्रन्थस्यास्य प्राकृतनाम 'पञ्चत्थिसंगहसुतं'⁶⁷ अस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन पञ्चास्तिकायद्रव्याणां विवेचनमस्ति । अतएवास्य नाम्नः सार्थक्यम् । पञ्चास्तिकायद्रव्यैः सह ग्रन्थेऽस्मिन् कालद्रव्यस्य सोपपत्तिकं वर्णनमस्ति । एवं षड् द्रव्याणि भवन्ति । अन्यच्च नवपदार्थानां मोक्षमार्गस्य च ग्रन्थेऽस्मिन् विवेचनमस्ति ।

ग्रन्थोऽयं द्वयोः श्रुतस्कन्धयोः विभाजितो वर्तते । प्रथमश्रुतस्कन्धे 104 गाथासु षड्द्रव्य-पञ्चास्तिकायानां विवेचनमस्ति । द्वितीयश्रुतस्कन्धे 49 गाथासु नवपदार्थव्याख्यानं तथा 20 गाथासु मोक्षमार्गस्य वर्णनमस्ति ।

पञ्चास्तिकायग्रन्थस्योपरि संस्कृतटीकाद्वयमस्ति- अमृतचन्द्राचार्यस्य 'तत्त्वदीपिका' एका, जयसेनाचार्यस्य च 'तार्थवृत्तिः' अपरा । अत्र श्रुतस्कन्धक्रमेण ग्रन्थस्य विषय-परिचयः प्रस्तूयते ।

प्रथमश्रुतस्कन्धः-

पञ्चास्तिकायग्रन्थानुसारं जीवास्तिकायः, पुद्रलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेति पञ्च अस्तिकायाः सन्ति । अस्तिकायस्य किं स्वरूपम्, एतेषां कथं अस्तिकायत्वम्, इत्यादिकं निरूपयन् आचार्यः कथयति यद्- एते अस्तित्वे नियताः, अनन्यमयाः, अणुमहान्तश्च सन्ति । येषां विविधैः गुणैः पर्यायैः सह अस्तिस्वभावाः, ते अस्तिकायाः भवन्ति । यैः त्रैलोक्यं निष्पन्नम् अभवत् । परिवर्तनलिङ्गसंयुक्ताः ते एव च अस्तिकायाः, त्रैकालिकभावपरिणता नित्याः सन्ति । अन्योऽन्यं प्रविशन्ति, अन्योऽन्यस्मै अवकाशं ददति तथा नित्यं युञ्जन्ति, किन्तु स्वकं स्वभावं न विजहति⁶⁸ ।

सत्ता एका सर्वपदार्थां सविश्वरूपा अनन्तपर्याया भङ्गोत्पाद-ध्रौव्यात्मिका सप्रतिपक्ष च भवति । यत् तान् तान् सद्भावपर्यायान् द्रवति गच्छति तद् द्रव्यं भणन्ति । द्रव्यं तु सत्तातः अनन्यभूतम् । यत् सल्लक्षणकं तत् द्रव्यम् । उत्पाद्व्ययध्रुवत्वसंयुक्तं वा द्रव्यं तथा च गुणपर्यायाश्रयं द्रव्यम् । द्रव्यस्योत्पत्तिः विनाशो वा नास्ति । द्रव्यत्वेन तस्य सद्भावः एवास्ति । तस्य पर्यायाः

विगमोत्पादध्रुवत्वं कुर्वन्ति⁶⁹ । पर्यायवियुक्तं द्रव्यं नास्ति, द्रव्यवियुक्ताश्च पर्यायाः न सन्ति । द्रव्येण विना गुणाः न सम्भवन्ति, गुणैः विना च द्रव्यं न सम्भवति, तस्मात् द्रव्यगुणानामव्यतिरिक्तो भावो भवति ।

द्रव्यस्य स्वरूपं सप्तभङ्गात्मकं भवति । तद्यथा -

“सिय अत्थि णत्थि उहयं अव्वत्तव्वं पुणो य तत्तिदयं ।
दव्वं खु सत्तभंगं आदेसवसेण संभवदि ॥”

अस्यायं भावः- भावस्य नाशो नास्ति, अभावस्य च उत्पादो नास्ति । भावा गुणपर्यायेषु उत्पादव्ययान् प्रकुर्वन्ति⁷⁰ । मनुष्यत्वेन नष्टो देही देवो भवति, इतरो वा, उभयत्र जीवभावः न नश्यति, न च अन्यः जायते । स एव पर्यायापेक्षया मरणं याति पर्यायापेक्षयैव उत्पद्यते । द्रव्यापेक्षया न नष्टः, न च उत्पन्नोऽस्ति । पर्यायः उत्पन्नः विनष्टश्च । एवं सतो विनाशः नास्ति असतश्च उत्पादो नास्ति । देवत्वं मनुष्यत्वं इति ‘देवः’ ‘मनुष्यः’ इति जीवानां गत्योर्नामनी⁷¹ । ज्ञानावरणाद्याः भावा जीवेन सह सुष्ठु अनुबद्धाः सन्ति । तेषामभावं कृत्वा सः अभूतपूर्वः सिद्धो भवति । एवं संसरन् जीवः भावम्, अभावम्, भावाभावम्, अभावभावं च करोति तथा गुणपर्यायैः सहितोऽस्ति⁷² । आचार्यः अत्र द्रव्यगुणयोर्भेदाभेदं सयुक्तिकं प्रतिपादयति- यदि द्रव्यं गुणतः अन्यद् भवति तर्हि द्रव्यतो गुणाः अन्ये द्रव्यानन्त्यं द्रव्याभावं च प्रकुर्वन्ति । द्रव्यगुणानाम् अनन्यत्वम् अविभक्त निश्चयज्ञा अन्यत्वं विभक्तं न इच्छन्ति । तेषां व्यपदेशाः, संस्थानानि, संख्याः, विषयाश्च बहुकाः भवन्ति, अनन्यत्वे अन्यत्वे चापि विद्यन्ते⁷³ । यथा धनं धनिनं करोति, ज्ञानं ज्ञानिनं च तथा द्विविधाभ्यां तत्त्वज्ञाः पृथक्त्वम्, एकत्वं च भणन्ति । ज्ञानी ज्ञानं च सदा अर्थान्तरिते तु अन्योन्यस्य द्वयोः अचेतनत्वं प्रसजति । सः हि ज्ञानी समवायात् ज्ञानतः अर्थान्तरितस्तु न, यतः अज्ञानी इति वचनं एकत्वप्रसाधकं भवति । समवर्तित्वं समवायः, अपृथग्भूतम् अयुतसिद्धत्वं च तस्माद् द्रव्यगुणानाम् अयुतसिद्धिः निर्दिष्टा⁷⁴ ।

जीवास्तिकायः -

जीवास्तिकायः चेतयिता, उपयोगविशेषितः, प्रभुः, कर्ता, भोक्ता, स्वदेहमात्रः, कर्मसंयुक्तः, मूर्तश्च भवति । सः कर्ममलविप्रमुक्तः सर्वज्ञानदर्शी ऊर्ध्वं लोकस्यान्तम् अधिगम्य अतीन्द्रियं सुखं लभते⁷⁵ । स्वकम् अमूर्तस्वभावं च प्राप्नोति । कर्म वेदयमानः जीवः यादृशकं भावं करोति, सः तस्य कर्ता भवति । कर्मणा विना जीवस्य उदयः उपशमो वा न विद्यते । न च क्षायिकः क्षायोपशमिको वा । तस्मात् भावास्तु कर्मकृतः वर्तन्ते । यदि भावः कर्मकृतः तर्हि आत्मा कर्मणः कथं कर्ता भवति । आत्मा स्वकं भावं मुक्त्वा अन्यत् किञ्चिदपि न करोति । भावः कर्मनिमित्तः, पुनः कर्म भावकारणं भवति । तेषां कर्ता न तु कर्तारं विनैव भूताः । स्वकं

स्वभावं कुर्वन् आत्मा स्वकस्य भावस्य कर्ता भवति, पुद्गलकर्मणां न इति । कर्मापि स्वेन स्वभावेन सम्यक् स्वकम् आत्मानं करोति । जीवोऽपि कर्मस्वभावेन तादृशं करोति ⁷⁶ ।

कर्म यदि कर्म करोति तथा आत्मा आत्मानं करोति तदा तस्य फलम् आत्मा कथं भुक्ते । कर्म फलं कथं ददाति । लोकः अनन्तान्तपुद्गलैर्निश्चितो वर्तते । आत्मा स्वभावं करोति, तत्र गताः पुद्गलाः स्वभावैः कर्मभावं गच्छन्ति, ते च पुद्गलाः अन्योन्यावगाहावगाढाः सन्ति ⁷⁷ । जीवाः पुद्गलकायाः अन्योन्यावगाढग्रहणप्रतिबद्धाः, काले वियुज्यमानाः सुखदुःखं ददति, भुञ्जन्ति च । तस्मात् कर्म जीवस्य कर्तृभावेन संयुतम् । जीवः चेतकभावेन कर्मफलस्य भोक्ता भवति ⁷⁸ ।

पुद्गलास्तिकायः -

पुद्गलाः स्कंधाः, स्कंधप्रदेशाः, स्कंधप्रदेशाश्च परमाणुभेदात् चतुर्धा भवन्ति । सर्वेषां स्कन्धानां यः अन्त्यः सः परमाणुः । सः शाश्वतः अशब्दः, एकः, अविभागी, मूर्त्तश्च भवति । सः परमाणुः धातुचतुष्कस्य कारणम् ⁷⁹ । स च एकरसवर्णगन्धं, द्विस्पर्शं, शब्दकारणं, स्वयं अशब्दं स्कन्धान्तरितं वर्तते । यत् इन्द्रियैः उपभोग्यं, इन्द्रियाणि कायाः मनः कर्म नोकर्माणि तथा अन्यत् मूर्त्तम् भवति, तत्सर्वम् अपि पुद्गलाः ⁸⁰ ।

धर्मास्तिकायः -

धर्मास्तिकायः अरसः, अवर्णः अगन्धः, अशब्दः, अस्पर्शः, लोकावगाढः स्पृष्टः, पृथुलः, असंख्यातप्रदेशश्च वर्तते । सदा तैः अगुरुलघुकैः, अनन्तैः परिणतः, नित्यः, गतिक्रियायुक्तानां कारणभूतः, स्वयमकार्यः । यथा मत्स्यानाम् उदकं गमनानुग्रहकरं भवति तथा जीवपुद्गलानां धर्मद्रव्यम् ⁸¹ ।

अधर्मास्तिकायः -

यथा धर्मास्तिकायः तथैव अधर्मास्तिकायः अरसः, अवर्णः, अगन्धः, अशब्दः, अस्पर्शः, लोकावगाढः, स्पृष्टः, पृथुलः असंख्यातप्रदेशश्च वर्तते । यथा धर्मास्तिकायः गतिक्रियायुक्तानां जीवपुद्गलानां पृथिवी इव स्थितिकारणं भवति ⁸² ।

आकाशास्तिकायः -

सर्वेषां द्रव्याणां जीवपुद्गलादीनां यत् अवकाशं ददाति तत् आकाशम् ⁸³ । तत् आकाशं अनन्तप्रदेशयुक्तम् वर्तते । तत् लोकालोकभेदात् द्विविधं भवति ।

धर्माधर्माकाशानि अपृथग्भूतानि समानपरिणामानि पृथगुपलब्धिविशेषाणि एकत्वमन्यत्वं च कुर्वन्ति । आकाशकालजीवाः धर्माधर्मौ च मूर्तिपरिहीनाः सन्ति । पुद्गलद्रव्यं मूर्त्तम् । तेषु जीवश्चेतनो जायते । इन्द्रियग्राह्याः विषयाः मूर्त्ता भवन्ति, शेषा अमूर्त्ताः ⁸⁴ ।

कालद्रव्यम् -

कालः परिणामभवः । परिणामो द्रव्यकालसंभूतः । सः निश्चयव्यवहारभेदात् द्विविधः । निश्चयकालः अविनाशी, व्यवहारश्च क्षणभङ्गुरो भवति⁸⁵ । कालस्य कायत्वं नास्ति । अत एव कालः न अस्तिकायः ।

द्वितीयश्रुतस्कन्धः-

नवपदार्थव्याख्यानाधिकारे सम्यक्त्वज्ञानयुक्तं चारित्रं मोक्षमार्गो भवति इति कथितम् । अनन्तरं सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानयोः साधनभूतानां जीवः, अजीवः, पुण्यं, पापं, आस्रवः, संवरः, निर्जरा, बंधः, मोक्ष इति नवपदार्थानां वर्णनमस्ति ।

जीवाः द्विविधाः, संसारिणो मुक्ताश्च । मुक्तजीवाः शुद्धा भवन्ति । संसारिजीवाः स्थावर-त्रसभेदेन द्विविधाः । स्थावराः पृथिवीकायाः, अप्कायाः, तेजःकायाः, वायुकायाः, वनस्पतिकायाश्चेति पञ्चधा भवन्ति । स्थावरकाया एकेन्द्रियाः मनः परिणामविरहिताश्च सन्ति । त्रसजीवाः द्वीन्द्रियाः, त्रीन्द्रियाः, चतुरिन्द्रियाः, पञ्चेन्द्रियाः समनस्काः अमनस्काश्च भवन्ति । चेतनगुणविरहितोऽजीवपदार्थो भवति । पुद्गल-धर्माऽधर्मा-ऽकाशकालाः पञ्च अजीवद्रव्याणि सन्ति । पुद्गलद्रव्यं स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण-शब्दयुक्तं भवति ।

जीवस्य शुभपरिणामः पुण्यं, अशुभपरिणामः पापं कथ्यते । शुभाशुभकर्मागमः आस्रवो वर्तते । स आस्रवः पुण्य-पापभेदेन द्विविधो भवति । आस्रवनिरोधः संवरः । तपसः प्रभावेण कर्मणां निर्जरणं निर्जरा वर्तते । सा ध्यानेन तपसा च भवति ।

आत्मा शुभाशुभभावेषु अनुरक्तो भूत्वा पुद्गलकर्माणि बध्नाति । अयमेव बन्धः । सर्वकर्मनिर्जरणं मोक्षः इति । अयमेव जीवस्य स्वभावो वर्तते ।

मोक्षमार्गप्रपञ्चसूचिका चूलिकायां मोक्षमार्गस्वरूपं निश्चय-व्यवहारनयदृष्ट्या वर्णितमस्ति । सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रं च मिलित्वा मोक्षमार्गो भवति । धर्मादिश्रद्धानं सम्यक्त्वम्, अङ्गपूर्वगतं ज्ञानं, तपसि चेष्टा चारित्रम् इति व्यवहारमोक्षमार्गः⁸⁶ । आत्मनः आत्मनि एव आचरणं, ज्ञानं, श्रद्धानं च निश्चयमोक्षमार्गोः वर्तते ।

एवं प्रकारेण पञ्चास्तिकायस्य विषय-परिचयो ज्ञेयः ।

प्रवचनसारः⁸⁷ -

अस्य ग्रन्थस्य प्राकृतनाम 'पवयणसारो' अस्ति । ग्रन्थोऽयं पञ्चसप्तत्यधिकशतद्वय-प्राकृतगाथासु (275 गाथासु) उपनिबद्धो वर्तते । 'प्रवचनसारस्य' प्रथमसंस्कृतटीकाकारामृत-चन्द्राचार्यानुसारेण अस्य गाथासंख्या 275 अस्ति, किन्तु द्वितीयटीकाकार-जयसेनानुसारेण 311 गाथाः सन्ति ।

ग्रन्थोऽयं त्रिषु अधिकारेषु विभक्तो वर्तते । प्रथमे ज्ञानाधिकारे द्विनवतिः (92) गाथाः सन्ति । द्वितीये ज्ञेयाधिकारे अष्टाधिकैकशतगाथाः (108) तथा तृतीये चारित्राधिकारे पञ्चसप्ततिः (75) गाथाः वर्तन्ते ।

प्रवचनसारस्य संस्कृतटीकाद्वयोपरि प्राधान्येन विमर्शः प्राप्यते- तत्रैका अमृतचन्द्रसूरिकृता तत्त्वप्रदीपिकावृत्तिः, अन्याश्च जयसेनकृता तात्पर्यवृत्तिः ।

अधिकारक्रमेण प्रवचनसारस्य विषयपरिचयः लिख्यते -

१. ज्ञानाधिकारः -

आत्मा ज्ञस्वरूपः भवति । अतः आत्मैव ज्ञानमस्ति । तत् ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्विविधम् । प्रत्यक्षं केवलज्ञानम् । तत् तु सर्वतत्त्वप्रकाशकं भवति । इदं इन्द्रियापेक्षारहितत्वात् अतीन्द्रियं वर्तते । परोक्षं तु इन्द्रियसापेक्षं मतिज्ञानादयः । अस्मिन् अधिकारे एतत्सर्वं वर्णितमस्ति ।

ज्ञानाधिकारे सर्वप्रथमं आचार्यः चारित्रस्य वर्णनं करोति । यत् - चारित्रं खलु धर्मः, आत्मनः यः समभावः सः धर्मः उच्यते । मोहरागद्वेषादि-रहितः आत्मनः परिणामः समभावः⁸⁸ । आत्मनः मोहजन्यविकाररहिता परिणतिः एव चारित्रम् । यदा इदं चारित्रम् प्राप्नोति तदा एव सः निर्वाणं लभते । शुद्धोपयोगेन जीवः कैवल्यं लभते । येन प्रकारेण चक्षुः रूपं जानाति, परन्तु रूपे प्रविष्टं न भवति तथैव रूपमपि चक्षुषि प्रविष्टं न भवति । तेन प्रकारेण अनिन्द्रियज्ञानधारिजीवो निखिलं जगत् जानाति, किन्तु तस्मिन् प्रविष्टो न जायते, न च जगदपि ज्ञाने प्रविष्टं भवति । ज्ञानज्ञेययोः प्रदेशाः अन्योन्यं न प्रविशतः । केवलं तु ज्ञानज्ञेयापेक्षया एव परस्परप्रविष्टव्यवहारो भवति । यः जानाति सः ज्ञानं भवति⁸⁹ । ज्ञानेन आत्मा ज्ञायकः न भवति । अतीन्द्रियज्ञानस्य लक्षणं कथ्यते । तद्यथा-

“अपदेसं सपदेसं मुत्तममुत्तं च पञ्चयमजादं ।

पलयं गयं च जाणदि तं णाणमण्णिदियं भणियं⁹⁰ ॥”

अस्यायं भावः - यत् ज्ञानम् अप्रदेशं सप्रदेशं मूर्तममूर्तम् अजातपर्यायं प्रलयं गतं पर्यायांश्च जानाति तत् ज्ञानम् अतीन्द्रियं भवति । यत् ज्ञानं समन्ततः अतीतानागतवर्तमानकालानां विचित्रं विषमं सर्वमर्थं युगपत् जानाति, तत् ज्ञानम् अतीन्द्रियं कथ्यते ।

केवलज्ञानधारकः शुद्धात्मा पदार्थान् जानन्नपि तेषां रूपेण न परिणमति, न च तान् गृह्णाति, न वातेषु उत्पन्नो भवति, अतः अबन्धकः भण्यते । वास्तविकरूपेण ज्ञानस्य हीनाधिक्यं बन्धकारणं नास्ति, किन्तु तस्मिन् काले प्राप्ता परिणतिः एव बन्धकारणम् । केवलिनः आत्मा रागद्वेषपरिणत्या रहितत्वात् अबन्धकः ।

यत् परतः अर्थेषु विज्ञानं तत् परोक्षम् भणितम् किन्तु यदि केवलेन जीवेन हि ज्ञातं तदा प्रत्यक्षम् इति । स्वयं जातं समस्तम् अनन्तार्थविस्तृतं विमलं ज्ञानं निश्चयसुखमुक्तम् । अर्थान्तरगतं ज्ञानम् । लोकालोकेषु विस्तृता दृष्टिः । सर्वं अनिष्टं नष्टम् । पुनः यत् इष्टं ज्ञानं तत् लब्धम् । ततो ज्ञायते केवलानां ज्ञानमेव सुखमिति । विगतघातिनां सुखेषु परमं सौख्यं इति श्रुत्वा ये न श्रद्दति ते अभव्याः, ये तत् प्रतीच्छन्ति ते भव्याः ।

ज्ञानसुखयोः अन्योन्याश्रयः सम्बन्धोऽस्ति । अर्हदवस्थायाम् अतीन्द्रियज्ञानेन सह अतीन्द्रियसुखमपि प्रकटितं भवति । अनन्तसुखं आत्मजन्यम् तस्मिन् इन्द्रियाणां साहाय्यं न अपेक्षितम् । इदमात्मजन्यं सुखमरहन्त-सिद्धावस्थयोः एव भवति । यावदयं आत्मा सुखानुभवार्थं रमणीयपदार्थान् इच्छति तावत् स्वाभाविकसुखं न प्राप्नोति, इति निश्चयनयस्य कथनम् । इदमात्मजन्यसुखं शुद्धोपयोगेन एव भवति, न तु शुभोपयोगेन ।

शुभोपयोगेन प्राप्तम् इन्द्रियजन्यसुखस्य वर्णनम् प्रवचनसारे एवं कृतम्-

सपरं बाधासहियं विच्छिण्णं बंधकारण विसमं ।

जं इंदिण्हिं लब्धं तं सोकखं दुक्खमेव तहा ॥ -प्रव., गा. 73

इन्द्रियैः प्राप्तं सुखं पराधीनम् बाधासहितम् विच्छिन्नं बन्धकारणं तथा विषमं वर्तते, अतः तत् सुखं दुःखमेव अस्ति । पुण्यपापयोः न वैशिष्ट्यं, किन्तु तेषु समानता वर्तते, यः इदं न मन्यते, सः घोरसंसारे परिभ्रमति ।

यः द्रव्यगुणपर्यायापेक्षया अर्हन्तं जानाति, सः आत्मानं जानाति तथा यः आत्मानं जानाति, तस्य नियमेन मोहनाशो भवति । रागद्वेषं त्यक्त्वा जीवः शुद्धात्मानं प्राप्नोति⁹¹ । द्रव्यगुण-पर्यायरूपमर्थं ज्ञात्वा मोहक्षयो भवति । स्वपरद्रव्येषु भेदाभेदं च ज्ञात्वा जीवः मोहक्षयं याति ।

२. ज्ञेयाधिकारः -

ज्ञानस्य विषयः ज्ञेयमिति । सामान्यतया ज्ञानस्य विषयोऽर्थः वर्तते । अर्थो द्रव्यमयः, द्रव्यं तु गुणपर्यायरूपमस्ति । अनेन प्रकारेण द्रव्य-गुण-पर्यायाणां त्रिकमेव ज्ञानस्य विषयः, तदेव ज्ञेयम् । आचार्येण द्रव्यस्य लक्षणम् निम्न-प्रकारेण उक्तम् -

‘अपरिचत सहावेणुप्पादव्ययधुवत्तसंबद्धं ।

गुणवं च सपज्जायं जं तं दव्वत्ति वुच्चति ॥’⁹²

अर्थात् यत् स्वस्वभावं न परित्यज्य उत्पादव्ययध्रौव्यसम्बद्धं वर्तते तथा गुणपर्यायसहितं भवति, तत् द्रव्यम् उच्यते । द्रव्यस्य सामान्यलक्षणं ‘सत्’ इति उक्तम् । तत् सत् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं भवति । द्रव्यस्य लक्षणकथनानन्तरं तस्य चेतनाचेतनभेदकथनम् कृतम् । चेतनद्रव्यं जीव एव वर्तते । अचेतनं तु पुद्गलधर्माधर्माकाशकालभेदेन पञ्चप्रकारकमस्ति ।

एतेषां द्रव्याणां लोकालोकौ मूर्तामूर्तौ द्वौ द्वौ भेदौ स्तः । अलोकस्तु आकाशरूपः, लोकश्च षड्द्रव्यमयः । मूर्तं पुद्गलद्रव्यं, शेषाणि अमूर्तानि । पुद्गलः मूर्तत्वात् स्पर्शरसगन्धवर्णमूर्त-गुणयुक्तः, जीवादिपञ्चद्रव्याणि अमूर्तत्वात् अमूर्तगुणयुक्तानि भवन्ति ।

षड्द्रव्येषु कालद्रव्यम् एकप्रदेशि भवति, शेषाणि तु बहुप्रदेशीनि बहुप्रदेशिद्रव्याणां प्रदेशप्रचयत्वात् अस्तिकायाः कथिताः, एकप्रदेशिकालद्रव्यं अनस्तिकायश्च ।

जीवः उपयोगमयो भवति । उपयोगश्च ज्ञानदर्शनभेदेन द्विविधः प्रोक्तः । उपयोगः शुद्धाशुद्धभेदेनापि द्विविधः । पुनः अशुद्धोपयोगोऽपि शुभाशुभभेदेन द्विविधः ।

जीवस्य य उपयोगः परमेष्ठिनां चिन्तने भवति, तेषां श्रद्धा-भक्तिं च करोति, जीवेषु अनुकम्पासहितो भवति, सः शुभोपयोगः वर्तते । यः विषयकषाययुक्तः, कुशास्त्रश्रवणरतः, दुर्ध्यानयुक्तः, उन्मार्गतत्परश्च उपयोगः वर्तते, सः अशुभोपयोगः । शुभाशुभविकल्पान् मुक्त्वा ज्ञानदर्शनस्वरूपं आत्मनो ध्यानम् शुद्धोपयोगो विद्यते ।

शुभाशुभोपयोगेन कर्मबन्धो भवति, किन्तु शुद्धोपयोगेन कर्मबन्धो न भवति । शुद्धोपयोगिजीवस्य चिन्तनम् ईदृशं भवति । तद्यथा-

“णाहं देहो ण मणो ण चैव वाणी ण कारणं तेसिं ।

कत्ता ण ण कारयिदा अणुमंता णेव कतीणं⁹³ ॥”

अयं भावः - अहं शरीरं न, मनः न, वाणी न, तेषां कारणं न, न कर्ता, न च कारयिता अस्मि । परमाणु - स्कन्धभेदेन पुद्गलः द्विविधः । परमाणुः एकप्रदेशी भवति । सः एकरूपः, एकरसः, एकगन्धः, द्विस्पर्शसहितः, शब्दरहितश्च वर्तते । एकाधिकपरमाणूनां पिण्डः स्कन्धः कथ्यते ।

रागी जीवः पुद्गलकर्माणि बध्नाति, तथा रागरहितो जीवः कर्मणः मुक्तो भवति । तथा चोक्तम्-

“रत्तो बंधदि कम्मं मुंचदि कम्मेहिं रागरहिदप्पा ।

एसो बंधसमासो जीवाणं जाण णिच्छयदो⁹⁴ ॥”

एवं प्रकारेण ज्ञेयाधिकारे ज्ञेयपदार्थानाम् दिङ्निर्देशो विहितः ।

३. चारित्राधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे दुःखक्षयहेतुभूतं सकलचारित्रस्य वर्णनं विहितम् । अधिकारस्यारम्भे आचार्यः कथयति यत् यदि दुःखपरिमोक्षं इच्छति तर्हि श्रामण्यं प्रतिपद्यताम्⁹⁵ । चारित्रस्य सम्पूर्णविकासः मुनिपदे भवति । अत एव मुनिपदं धारयितुमुत्सुकेन भव्येन किं कर्तव्यमिति कथ्यते । तद्यथा -

“आपिच्छ बंधुवर्गं विमोचिदो गुरुकलत्पुतेहिं ।
आसिञ्ज णाणदंसणचरित्तववीरियायारं⁹⁶ ॥”

अस्यायं भावः - यः श्रमणो भवितुमिच्छति सः पूर्वमेव बन्धुवर्ग-मापृच्छते, गुरुकलत्रपुत्रेभ्यः आत्मानं विमोचयति, ज्ञानदर्शनचारित्र-तपोवीर्याचारमासीदति । इदमेव अमृतचन्द्रसूरिणा एवं व्याख्यायते- “एवं बन्धुवर्गमापृच्छते, अहो इदं जनशरीरबन्धुवर्गवर्तिनः आत्मानः अस्य जनस्य आत्मा न किञ्चनापि युष्माकं भवतीति निश्चयेन यूयं जानीत तत आपृष्टा यूयम् अयमात्मा अद्योद्भिन्नज्ञानज्योतिः आत्मानमेवात्मनो-ऽनादिबन्धुमुपसर्पति ।” अनन्तरं सः आचार्यसमीपं गत्वा निवेदयति यत्- हे प्रभो! मां प्रतीच्छ । अहं परेषां न भवामि, न मे परे सन्ति । संसारे मम किञ्चित् नास्ति, इति निश्चित्य जितेन्द्रियः यथाजातरूपधरो भवति ।

सः श्रमणः द्रव्य-भावलिङ्गभेदतो द्विविधः भवति । भव्य जीवः परमेण गुरुणा तदपि लिङ्गमादाय तं नमस्कृत्य सन्नतां क्रियां श्रुत्वा सः श्रमणो भवति⁹⁷ ।

आचार्यः योग्यतानुसारेण शिष्याय पञ्चमहाव्रतानाम्, पञ्चसमितीनाम्, पञ्चेन्द्रियदमनस्य, षडावश्यकानाम्, अष्टाविंशतिमूलगुणानां च उपदेशं दत्त्वा तस्मै मुनिपदं प्रददाति । एवं प्रकारेण उक्तानि व्रतानि यः श्रमणः आचरति, सः निर्वाणपदं प्राप्नोति ।

आगमहीनः श्रमणः आत्मानं परं च नैव विजानाति, अतः अर्थान् अविजानन् सः कर्माणि कथं क्षपयति⁹⁸ । मुनिमागमचक्षुष्कं कथयन् आचार्यः कथयति -

“आगमचक्रवू साहू इंदियचक्रवूणि सव्वभूदाणि ।
देवा य ओहिचक्रवूसिद्धा पुण सव्वदो चक्रवू⁹⁹ ॥”

यदि अर्थेषु श्रद्धानं नास्ति तर्हि आगमज्ञानेनापि श्रमणो न सिद्ध्यति । तथा च अर्थान् श्रद्धानः अपि असंयतः न निर्वाति । यत् कर्म अज्ञानी भवशतसहस्रकोटिभिः क्षपयति, तत् त्रिभिर्गुप्तः ज्ञानी उच्छ्वासमात्रेण क्षपयति¹⁰⁰ ।

यः श्रमणः पञ्चसमितः, त्रिगुप्तः, पञ्चेन्द्रियसंवृतोः जितकषायः दर्शनज्ञानमयश्चास्ति, सः संयतः भणितः । सः श्रमणः कीदृक् भवति इत्युच्यते -

“समसत्तुबंधवग्गो समसुहदुक्खो पसंसणिंदसमो ।
समलोडुक्कंचणो पुण जीविदमरणे समो समणो¹⁰¹ ॥”

एतदनन्तरं शुभोपयोगि-शुद्धोपयोगि-श्रमणानां वर्णनम् अस्ति । एवं प्रकारेण संक्षेपेण प्रवचनसारस्य विषयपरिचयो ज्ञातव्यः ।

समयसारः¹⁰² -

‘समयपाहुडसुत्तं’ साम्प्रतं ‘समयसारः’ इति नाम्ना प्रसिद्धम् । ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्चदशाधिकचतुःशतं (415) प्राकृतगाथाः सन्ति । ग्रन्थस्य आरम्भे अन्ते च ग्रन्थनाम ‘समयपाहुडं’¹⁰³ निर्दिष्टम् ।

ग्रन्थेऽयं नवसु अधिकारेषु विभक्तः । प्रथमे जीवाजीवाधिकारे 68 गाथाः सन्ति । सप्तविंशतिगाथासु जीवतत्त्वस्य, त्रिंशद्गाथासु च अजीवतत्त्वस्य वर्णनमस्ति । द्वितीये कर्तृकर्माधिकारे 78 गाथाः सन्ति । तृतीये पुण्यपापाधिकारे एकोनविंशतिः (19), चतुर्थे आस्रवाधिकारे सप्तदश (17), पञ्चमे संवराधिकारे द्वादश (12), षष्ठे निर्जराधिकारे चतुश्चत्वारिंशत् (44), सप्तमे बन्धाधिकारे एकपञ्चाशत् (51) अष्टमे मोक्षाधिकारे विंशतिः (20) तथा नवमे सर्वविशुद्धज्ञानाधिकारे अष्टाधिकैकशतं गाथाः (108) सन्ति ।

टीकाकारामृतचन्द्राचार्येण टीकाया अन्तिमभागे ‘स्याद्वादाधिकारः’ तथा च ‘उपायोपेयभावाधिकारः’ इति द्वौ स्वतन्त्राधिकारौ नियोजितौ ।

समयसारग्रन्थस्योपरि अमृतचन्द्रस्य ‘आत्मख्याति’ नामतः जयसेनस्य च ‘तात्पर्यवृत्ति’ नामतः इति संस्कृतटीकाद्वयमस्ति ।

अस्मिन् ग्रन्थे आचार्येण नवपदार्थानां विवेचनं निश्चयनयेन कृतमस्ति । तेषां क्रमनिर्देशश्च प्राचीनपरम्परानुसारं वर्तते । तद्यथा -

(1) जीवः (2) अजीवः (3) पुण्यम् (4) पापम्, (5) आस्रवः, (6) संवरः (7) निर्जरा (8) बन्धः (9) मोक्षश्च ।

ग्रन्थेऽस्मिन् अधिकारक्रमेण विषयाणां निम्नाङ्कितं विवेचनमस्ति -

(१) जीवाजीवाधिकारः -

अधिकारेऽस्मिन् जीवपदार्थस्य अजीवपदार्थस्य च विवेचनं वर्तते । आचार्यः कथयति यत् -

साधुना दर्शनज्ञानचारित्राणि नित्यं सेवितव्यानि । तानि निश्चयतः त्रीण्यपि आत्मानमेव जानीहि । यथा कोपि धनार्थी मनुष्यो राजानं ज्ञात्वा श्रद्धाति, ततः तमनुचरति । तथा मोक्षकामो जीवराजो ज्ञातव्यः, तथैव श्रद्धातव्यः, अनुचरितव्यश्च । यावत् अयं जीवः कर्मणि नो कर्मणि च अहं, अहं च कर्मनो कर्मति प्रतीतिः, एषा स्फुटां बुद्धिं - करोति तावत् स अप्रतिबुद्धो (अज्ञानी) भवति¹⁰⁴ । अज्ञानमोहितमतिः जीवः बद्धं पुद्गलम् अबद्धं द्रव्यं - धनधान्यादिकं ममेदं भणति । जीवः सर्वज्ञज्ञानदृष्टः नित्यम् उपयोगलक्षणः अस्ति । सः

पुद्गलद्रव्यीभूतः कथं; यत् भणसि इदं मम अस्ति? यदि सः पुद्गलद्रव्यीभूतः इतरत् जीवत्वम् आगतं तदा वक्तुं शक्तो यत् इदं पुद्गलद्रव्यं मम अस्ति¹⁰⁵। अप्रतिबुद्धजीवः कथयति यत् यदि जीवः शरीरं न तर्हि तीर्थकराचार्यसंस्तुतिः सर्वापि मिथ्या भवति, तेन तु आत्मा देह एव भवति। अप्रतिबुद्धं प्रति उत्तरयति- व्यवहारनयः भाषते यत् जीवः देहश्च एकः खलु भवति, निश्चयतः जीवः देहस्तु कदापि एकार्थो न भवितुं शक्नुतः। किन्तु मुनिः जीवात् अन्यम् इमं पुद्गलमयं देहं स्तुत्वा मन्यते यत् मया केवली भगवान् स्तुतो वन्दितश्च¹⁰⁶। तत् स्तवनं निश्चये न युज्यते, यतः शरीरगुणाः केवलिनो न भवन्ति। यः केवलिगुणान् स्तौति, सः निश्चयेन केवलिनं स्तौति¹⁰⁷।

एवं प्रकारेण शरीराद् भिन्नम् आत्मनः स्वातन्त्र्यं ज्ञात्वा ज्ञानी जीवः कथयति यत् - अहमेकः शुद्धः दर्शनज्ञानमयः सद अरूपी खलु, अन्यत् परमाणुमात्रमपि मम किञ्चित् नास्ति¹⁰⁸। आत्मानमजानन्तः परात्मवादिनः केचिद् मूढाः अध्यवसानं तथा कर्म जीवं प्ररूपयन्ति। अपरे अध्यवसानेषु तीव्रमन्दानुभागमयं जीवं मन्यन्ते। केऽपि नोकर्मापि जीवं मन्यन्ते। केऽपि च कर्मोदयं जीवं मन्यन्ते। अपरे च जीवकर्मोभयं जीवं मन्यन्ते। किन्तु ते न यथार्थवादिनः, इति निश्चयवादिभिः निर्दिष्टाः। केवलिजिनैः एते सर्वे भावाः पुद्गलद्रव्यपरिणामनिष्पन्नाः भणिताः। ते जीवस्य कथम् उच्यन्ते? एते सर्वे अध्यवसानादयः भावाः जिनवैरैः व्यवहारनयेन जीवस्य कथिताः¹⁰⁹।

जीवः अरसः, अरूपः, अगन्धः, अव्यक्तः, व्यक्तः, चेतनागुणः अशब्दः अलिङ्गग्रहणः अनिर्दिष्टसंस्थानश्च कथितः। जीवस्य वर्णो नास्ति, गन्धः, रसः, स्पर्शः, शरीरं, संस्थानम् संहननं च न सन्ति। जीवस्य राग-द्वेष-मोह-कर्म-नोकर्माणि अपि न सन्ति। जीवस्य न वर्गो न च वर्गणा, कानिचित् स्पर्शकानि नैव, अध्यात्मस्थानानि न, नैव च अनुभागस्थानानि। योगस्थानानि, बन्धस्थानानि, उदयस्थानानि तथा मार्गणास्थानानि जीवस्य न सन्ति। जीवस्य स्थितिबन्धस्थानानि, संक्लेशस्थानानि, विशुद्धिस्थानानि, संयमलब्धिस्थानानि च न सन्ति। जीवस्य जीवस्थानानि, गुणस्थानानि च न सन्ति, यतः एते सर्वे पुद्गलद्रव्यस्य परिणामाः सन्ति¹¹⁰। एते वर्णाद्याः गुणस्थानान्ताः भावाः व्यवहारेण जीवस्य भवन्ति, न तु कोपि निश्चयनयेन इति। यथा पथि मुष्यमाणं (वियुज्यमानं) दृष्ट्वा व्यवहारिणः लोकाः भणन्ति यत् एष पन्था मुष्यते (वियुज्यते), किन्तु च न कश्चित् पन्था मुष्यते। तथा जीवे कर्मणां नोर्कर्मणां च वर्णं दृष्ट्वा जीवस्य एषः वर्णो जिनैः व्यवहारत उक्तः। यदि एते भावाः सर्वे हि जीवा एव इति मन्यसे, तर्हि जीवस्य अजीवस्य च कश्चित् विशेषो नास्ति¹¹¹।

एवं प्रकारेण अस्मिन् अधिकारे जीवाजीवयोः भेदो वर्णितः।

२. कर्तृकर्माधिकारः -

कर्मणामागमनमास्रवः कथ्यते । अत एव अधिकारस्य प्रारम्भे एव आचार्यः कथयति यत् जीवो यावत् आत्मास्रवयोः द्वयोः अपि विशेषान्तरं न वेत्ति तावत् स अज्ञानी क्रोधादिषु परिणतो वर्तते । क्रोधादिषु वर्तमानस्य तस्य कर्मणः संचयो भवति, एवं जीवस्य बन्धो भवति । यदा अनेन जीवेन आत्मानः आस्रवाणां च विशेषान्तरं ज्ञातं भवति तदा तस्य बन्धो न वर्तते¹¹² । अतः आस्रवान् अध्रुवाः अनित्याः अशरणाः दुःखानि दुःखफलाः जीवनिबद्धाः इति ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।

जीवपरिणामहेतुं पुद्गलाः कर्मत्वेन परिणमयन्ति तथैव जीवोऽपि पुद्गलकर्मनिमित्तं परिणमयति । जीवः कर्मगुणान् न करोति तथैव कर्म जीवगुणान् न करोति । किन्तु द्वयोरपि अन्योन्यनिमित्तेन परिणामो भवति । एतेन कारणेन स्वकेन भावेन आत्मा कर्ता किन्तु पुद्गलकर्मकृतानां सर्वभावानां कर्ता नास्ति । निश्चयनेन आत्मा आत्मानमेव करोति तथा च आत्मानमेव वेदयते । व्यवहारेण आत्मा नैकविधं पुद्गलकर्म करोति, तदेव अनेकविधं पुद्गलकर्म वेद्यते । यदि आत्मा पुद्गलकर्म करोति, तत् एव वेद्यते तर्हि आत्मा द्विक्रिययोः कर्ता प्रसजति । तथा द्विक्रियानुभावी मिथ्यादृष्टिः भवति¹¹³ ।

अज्ञान-मिथ्यात्वाविरतिः योगमोहक्रोधादिभावाः जीवाजीवभेदेन द्विविधाः सन्ति । पुद्गलकर्मरूपाः मिथ्यात्वाविरति-योगाज्ञानम् अजीवः तथा उपयोगरूपा मिथ्यात्वाविरतिः अज्ञानं च जीवः । मोहयुक्तस्य उपयोगस्य मिथ्यात्वम् अज्ञानं अविरतिभावश्च त्रयः परिणामाः सन्ति । एतेषु आत्मा यम् उपयोगपरिणामं करोति, तस्य सः कर्ता भवति । तस्मिन् पुद्गलद्रव्यं स्वयं कर्मत्वेन परिणमति¹¹⁴ । एवं जीवः अज्ञानभावेन पराणि द्रव्याणि आत्मानं करोति तथा आत्मानं परं करोति ।

मिथ्यात्वाविरति-कषाय-योगाः बन्धहेतवः कथिताः । किन्तु एते सर्वे भावाः पुद्गलकर्मादयेन भवन्ति । यदि पुद्गलभावेन कर्माणि बध्नाति, तर्हि तस्य भोक्ता जीवो कथं सिद्ध्यति । एवं प्रकारेण पुद्गलं परिणामिनम् उक्त्वा कथयति यत् आत्मा यं भावं करोति, सः तस्य भावस्य कर्ता भवति । ज्ञानिनः भावाः ज्ञानमयाः भवन्ति तथा अज्ञानिनः भावाः अज्ञानमयाः ।

३. पुण्यपापाधिकारः -

व्यवहारेण मनुष्याः पुण्यकर्म शुभम् पापकर्म च अशुभं जानन्ति । किन्तु उभयमपि बन्धरूपमस्ति । अतः यत् शुभकर्म जीवं संसारे प्रवृत्तं करोति, तत् वरं कथं भवितुं शक्नोति । यथा कालायसं निगडं पुरुषं बध्नाति तथैव सौवर्णिकमपि । एवं शुभाशुभकर्माणि जीवं बध्नाति । तस्मात् कुशीलैः रागं मा कुरुत, संसर्गं च मा कुरुत । कुशीलसंसर्गारेण जीवस्य स्वातन्त्र्यविनाशो भवति ।

रक्तो जीवः कर्म बध्नाति, विरागं संप्राप्तो मुच्यते । एषः जिनेन्द्रदेवस्य उपदेशः । तस्मात् शुभाशुभकर्मषु रागं मा कुरु । आत्मस्वभावे स्थितः मुनिः निर्वाणं प्राप्नोति । यः आत्मस्वरूपे स्थितो नास्ति, किन्तु तपः करोति, व्रतं च धारयति, तत्सर्वं बालतपः बालव्रतं च । ये परमार्थबाह्या से मोक्षहेतुं अजानन्तः अज्ञानेन संसारागमन हेतुं पुण्यमिच्छन्ति । अस्मिन् अधिकारे एकोनविंशतिगाथासु पापम् इव पुण्यमपि हेयं कथितम् ।

४. आस्रवाधिकारः -

प्रारम्भे मिथ्यात्वा-ऽविरति-योग-कषायाश्च ज्ञानावरणादिकर्मणां हेतवः प्रतिपादिताः । एते मिथ्यात्वादयः जीवाजीवरूपाः भवन्ति । अजीवो द्रव्यप्रत्ययः कथ्यते तथा जीवो भावप्रत्ययः । द्रव्यप्रत्ययरूपमिथ्यात्वकर्मोदये सति यदा जीवो रागादिरूपं परिणमनं करोति, तदा कर्मबन्धनं भवति । अस्मात् कारणात् अज्ञानमयाः रागादिभावाः एव आस्रवहेतुत्वात् आस्रवाः सन्ति । ते भावाः अज्ञानिनः भवन्ति, न तु ज्ञानिनः । अतः ज्ञानिनां न आस्रवः ।

एतत् स्पष्टयता उक्तम् यत् यथाख्यातचारित्रस्य अधःस्थित्यां रागसद्भावः अवश्यमेव भवति, रागो बन्धस्य कारणम् अस्ति, तदा ज्ञानी कथं निरास्रवः? एतत् उत्तरयति यत् यदा ज्ञानदर्शनचारित्रं च स्वोत्कृष्टस्थितिं न प्राप्नोति, तदा ज्ञानिनः अबुद्धिपूर्वकं रागोदयो वर्तते, सः अनुमानेन ज्ञायते यतः यदि एवं न स्यात् तर्हि ज्ञानादयः गुणाः जघन्यावस्थायां कथं प्राप्यन्ते? अतः पुद्गलकर्मणां बन्धो भवति । किन्तु यदा ज्ञानादयः गुणाः स्वकीयपूर्णावस्थां यान्ति तदा साक्षात् ज्ञानिनः आत्मनः कर्मणामास्रवो न भवति ।

५. संवराधिकारः -

संवरस्योपायः भेदविज्ञानम् । अधिकारस्य प्रारम्भे एव त्रिसृषु गाथासु भेदविज्ञानस्योपायाः कथिताः । ज्ञानं ज्ञाने वर्तते, क्रोधाद्या भावाः क्रोधादिरूपा एव सन्ति । क्रोधो ज्ञाने नास्ति नैव ज्ञानं क्रोधे । इदमेव ज्ञान-कर्मनो-कर्मणां विषयेऽपि ज्ञातव्यम् । यदा जीवस्य सम्यग्ज्ञानं भवति तदा शुद्धोपयोगिनः आत्मनो ज्ञानं ज्ञानमयमेव भवति, न च रागादिभाररूपम् । अस्य राग-द्वेष-मोहाभावरूपसंवरो भवति ।

तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति - यथा कनकम् अग्नितप्तमपि कनकभावं न परित्यजति, तथा ज्ञानी कर्मोदयतप्तस्तु ज्ञानित्वं न जहाति । एवं ज्ञानी जानाति । अज्ञानी आत्मस्वभावम् अजानन् आत्मानं रागमेव जानाति । यः जीवः शुद्धमात्मानम् अनुभवति, सः शुद्धमात्मानं लभते । यः अशुद्धमात्मानमनुभवति, सः अशुद्धमात्मानं लभते ।

यः आत्मा आत्मानम् आत्मना द्विपुण्यपापयोगयोः अवरुध्य दर्शनज्ञाने स्थितः भवति, अन्यस्मिन् वस्तुनि इच्छाविरतः सर्वपरिग्रहसंगमुक्तः स्वात्मानं ध्यायति न च कर्म-नो-कर्म,

सःआत्मानं ध्यायन् दर्शनज्ञानमयः आत्मद्रव्ये संलग्नो भूत्वा शीघ्रमेव कर्मविप्रमुक्तं मुक्तात्मानं लभते ।

६. निर्जराधिकारः -

सम्यग्दृष्टेः जीवस्य यत् इन्द्रियैः चेतनाचेतनद्रव्याणां उपभोगो भवति, तत्सर्वं निर्जरार्थमेव । द्रव्ये उपभुज्यमाने नियमात् सुखं दुःखं वा जायते । तत् सुख-दुःखयोः उदये जीवः तमनुभवति तदनन्तरं निर्जरां याति । यथा वैद्यो विषमुपभुञ्जानः मरणं न उपयाति तथा ज्ञानी पुद्गलकर्मणः उदयं भुञ्जानो नैव बध्यते । यथा कोऽपि पुरुषः अरतिभावेन मद्यं पिबन् न माद्यति तथैव ज्ञानी अपि द्रव्योपभोगे अरतो न बध्यते । ज्ञानी जीवः सेवमानोऽपि न सेवते, किन्तु अज्ञानी असेवमानोऽपि सेवको भवति । अस्य कारणम् एवं कथयति - जिनवरैः कर्मणाम् उदयविपाको विविधो वर्णितः । ते मम स्वभावाः न सन्ति, अहं तु एको ज्ञायकस्वभावः । रागः पुद्गलकर्म, तस्य उदये सति रागो भवति । अतः एष मम स्वभावो न, यतः खलु अहं एको ज्ञायकभावोऽस्मि । एवं सम्यग्दृष्टिः आत्मानं ज्ञायकस्वभावं जानाति तथा तत्त्वं जानन् कर्मोदयभावं स्वकीयं न मन्यते । यस्य रागादीनाम् अणुमात्रमपि विद्यते, सः सर्वांगमधरोऽपि आत्मानं न जानाति । यः आत्मानमनात्मानं च न जानाति, जीवमजीवं च न जानाति, सः सम्यग्दृष्टिः कथं भवितुं शक्नोति ?

ज्ञानी परवस्तु कथं न गृह्णाति तथा परिग्रहं कथं जहाति, अस्य सुन्दरं विवेचनमस्ति । सम्यग्दृष्टिजीवस्य निःशङ्कतादीनाम् अष्टानाम् अङ्गानां वर्णनं कृतम् ।

७. बन्धाधिकारः -

अधिकारस्य प्रारम्भे दशसु गाथासु बन्धकारणानां विवेचनं दृष्टान्तपूर्वकं वर्तते । मिथ्यादृष्टिजीवः इन्द्रियविषयेषु व्यापारं करोति । तस्य विषयव्यापारसमये यत् कर्मरजसः सम्बन्धः आत्मना सह भवति, तस्य कारणमपि आत्मनः रागभावोऽस्ति । रागोऽयं न जीवस्य स्वभावः, किन्तु विभावो वर्तते, सोऽपि द्रव्यकर्मणाम् उदयावस्थायाः उत्पन्नोऽभूत् ।

मिथ्यादृष्टिः जीवः अध्यवसानभावं कृत्वा कर्मबन्धं करोति, तथा सम्यग्दृष्टिः तेन न लिप्यते । सम्यग्दृष्टिजीवः बन्धकारणं जानाति । अतः सः तं मुक्त्वा निर्बन्धावस्थां प्राप्नोति । किन्तु मिथ्यादृष्टिजीवः बन्धस्य यथार्थकारणं न जानाति, अतः सहस्रवर्षाणि यावत् तपश्चरणेन अपि निर्बन्धावस्थां न प्राप्नोति । मिथ्यादृष्टिः जीवस्य धर्मो भोगनिमित्तं भवति न तु कर्मक्षयनिमित्तम् । ज्ञानी जीवः स्वयं शुद्धोऽस्ति, सः रागादिविभावरूपपरिणमनं स्वयं न करोति, किन्तु रागादिदोषाणां द्रव्यकर्मजनितविकाराद् विभावभावरूपपरिणमनं करोति । ज्ञानी जीवः स्वभाव-विभावयोश्च अन्तरं जानाति । सः स्वभावम् अकारणं मन्यते, किन्तु विभावं सकारणम् । ज्ञानी स्वभावे स्वत्वबुद्धिं करोति, विभावे च परत्वबुद्धिम् । अतः सः कर्मबन्धं न करोति ।

८. मोक्षाधिकारः -

आत्मनः सर्वकर्मरहितावस्था मोक्षो वर्तते । मोक्षशब्दः एव जीवस्य बद्धावस्थायाः प्रत्ययं कारयति । अस्मिन् अधिकारे आचार्येण मोक्षप्राप्तेः उपायो विमर्शितः । यः जीवः कर्मबन्धस्य प्रकृतिप्रदेशस्थित्यनुभागबन्धान् जानाति, तेषां स्थितिम् अपि जानाति, किन्तु तेषां बन्धच्छेदार्थं पुरुषार्थं न करोति, सः तु तेन कर्मबन्धेन मुक्तो न भवितुं शक्नोति । जीवबन्धौ च स्वकीय पृथक्-पृथक् लक्षणभ्यो ज्ञायेते । तं ज्ञात्वा बन्धः छेदनीयः, तथा आत्मा ग्रहणीयः । स्वपरभेद-विज्ञानपूर्वकं यत् चारित्र्यम् अस्ति तदेव मोक्षप्राप्तेः याथार्थ्येन पुरुषार्थो वर्तते । मोहक्षोभरहिता आत्मनः परिणतिश्चारित्र्यम् उच्यते । व्रतसमितिगुप्तिप्रभृतयः चारित्र्यस्य साधकाः सन्ति ।

९. सर्वविशुद्धज्ञानाधिकारः -

आत्मनः अनन्तगुणेषु ज्ञानमेव प्रमुखो गुणः । अस्मिन् अधिकारे ज्ञानस्य सर्वविशुद्धशुद्धरूपस्य सिद्धयर्थं विशिष्टवर्णनम् वर्तते ।

आत्मा परद्रव्यस्य कर्तृत्वेन रहितो वर्तते । प्रत्येकद्रव्यं स्वयमेव गुणपर्यायरूपं परिणमनं करोति, अन्य द्रव्यरूपं न । अतः सः परद्रव्यस्य कर्ता न भवति, किन्तु स्वकीय-गुणपर्यायानां कर्ता भवति । अनेनैव कारणेन आत्मा कर्मणां कर्ता नास्ति । कर्मणां कर्ता पुद्गलद्रव्यम् अस्ति, यतः ज्ञानावरणादि कर्मरूपपरिणमनं पुद्गलद्रव्ये एव भवति । एवमेव रागादिभावानां कर्ता आत्मा एव अस्ति, परद्रव्यं न, यतः रागादिभावरूपपरिणामान् आत्मा एव करोति । आत्मा कर्मणां कर्ता नास्ति, अयमुक्त्वा जीवः कर्मचेतनारहितः साधितः ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण समयसारस्य विषयपरिचयः ।

अष्टप्राभृतम्¹¹⁵ -

कुन्दकुन्दस्य समुपलब्धेषु ग्रन्थेषु अष्टौ ग्रन्थाः 'अष्टपाहुड' - इति समुच्चयाभिधानेन प्रसिद्धाः । ते च - 1. दर्शनप्राभृतम्, 2. चारित्रप्राभृतम्, 3. सूत्रप्राभृतम्, 4. बोधप्राभृतम्, 5. भावप्राभृतम्, 6. मोक्षप्राभृतम्, 7. लिङ्गप्राभृतम्, तथा 8. शीलप्राभृतम् । एषु षड्प्राभृतोपरि श्रुतसागरसूरिकृता संस्कृतटीका प्राप्यते । एषु प्राभृतेषु स्वाभिधानानुरूपं विविधविषयाणां विवेचनमस्ति । प्रतिप्राभृतं संक्षेपेण परिचयः क्रमेणात्र निबद्धयते ।

दर्शनप्राभृतम् -

अस्मिन् प्राभृते षट्त्रिंशत् (36) गाथाः सन्ति । अस्य प्राकृतनाम 'दंसणपाहुडं' वर्तते । आत्मनः समस्तगुणेषु सम्यग्दर्शनस्य माहात्म्यम् सर्वश्रेष्ठम् वर्तते । सम्यग्दर्शनमेव धर्मस्य मूलकारणम् अस्ति, इति कुन्दकुन्दाचार्यस्य उपदेशः । तेन 'दंसणपाहुडस्य' प्रारंभे लिखितम् यत्-

“दंसणमूलो धम्मो उवइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साणं ।

तं सोऊण सकण्णे दंसणहीणो ण वंदिव्वो ¹¹⁶ ॥”

ये सम्यग्दर्शनेन भ्रष्टाः ते एव यथार्थरूपेण भ्रष्टाः । यतः सम्यग्दर्शनेन भ्रष्टस्य मानवस्य निर्वाणप्राप्तिः न संभवति । ये चारित्र्येण भ्रष्टाः ते सम्यग्दर्शनस्य अस्तित्वात् पुनः चारित्र्यं लब्ध्वा निर्वाणं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

ये मनुष्याः सम्यग्दर्शनरूपरत्नाद् भ्रष्टाः सन्ति, ते नैकानि शास्त्राणि जानन्तोऽपि आराधनारहितत्वाद् संसारे परिभ्रमणं कुर्वन्ति । सम्यग्दर्शनेन रहितो जीवः कोटिवर्षाणि यावत् तपश्चरणानन्तरम् अपि बोधिं न प्राप्तुं शक्नोति । सम्यग्दृष्टिः जीवः भरतचक्रवर्तिवत् दीक्षाग्रहणानन्तरम् अन्तर्मुहूर्त्तमात्रेण केवलज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति । यथा मूले नष्टे वृक्षस्य वृद्धिः न भवति, तथा सम्यक्त्वे नष्टे मनुष्योऽपि निर्वाणं न लभते । यः स्वयं सम्यक्त्वेन रहितोऽपि इतरैः सम्यक्त्वयुक्तजीवैः स्वपादवन्दनां कारयति, इदं पार्थिवशरीरं त्यक्त्वा खञ्जादिः (एकपादविकलाङ्गः) स्थावरो वा भवति । तेषां बोधिप्राप्तिरपि दुर्लभा भवति । एवं प्रकारेण ये ज्ञात्वा अपि लोकापवादभयेन गौरवेण वा मिथ्यादृष्टेः जीवस्य पादवन्दनां कुर्वन्ति, ते पापस्यैव अनुमोदनां कुर्वन्ति । अतस्तेषामपि बोधिप्राप्तिः न भवति ।

आचार्यकुन्दकुन्देन कथितं यत् सम्यक्त्वेन ज्ञानं भवति, ज्ञानेन च समस्तपदार्थानाम् उपलब्धिः भवति । समस्तपदार्थान् उपलभ्य जनः श्रेयमश्रेयं च जानाति । सम्यग्दृष्टिजीवस्य स्वरूपम् कथयता आचार्येण उक्तम् यत् यः षड्द्रव्य-नवपदार्थ-पञ्चास्तिकायसप्तत्त्वानां श्रद्धानं करोति, स एव सम्यग्दृष्टिः ज्ञातव्यः । व्यवहारनयेन जीवादिपदार्थानां श्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम्, निश्चयनयेन च आत्मनः श्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम् । सम्यग्दर्शनं समस्तगुणरूपरत्नेषु सारभूतं वर्तते तथा मोक्षस्य प्रथमम् कारणम् । वस्त्ररहितोऽपि असंयमी श्रमणो न वन्दनीयः । वस्त्रत्याग एव न संयमस्य लक्षणम्, किन्तु तेन सह सम्यग्दर्शनादिगुणानां प्रादुर्भाव एव संयमस्य लक्षणम् । सम्यग्दर्शनादिगुणैः विना सवस्त्रोऽवस्त्रो वा समान एव, तेषु नैकोऽपि संयमी ।

चारित्र्यप्राप्तम् -

अस्मिन् प्राभूते चतुश्चत्वारिंशत् (44) गाथाः सन्ति । अस्य प्राकृतनाम ‘चारित्तपाहुडं’ अस्ति । एतासु चारित्र्यस्य निरूपणम् कृतम् अस्ति । पाहुडस्य प्रारम्भे आचार्यः कथयति यत् मोक्षाराधनायाः साक्षात्कारणं सम्यक्चारित्र्यमेव । सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि आत्मनः अविनाशिनः अनन्ता भावाः भवन्ति । एतेषां भावानां शुद्ध्यर्थं सम्यक्त्वाचरणं संयमाचरणं च उपदिष्टम् । निःशङ्कित-निःकांक्षित-निर्विचिकित्सिताऽमूढदृष्ट्ययुपगूहन-स्थितिकरणवात्सल्य-प्रभावनाश्च सम्यक्त्वस्य अष्टाङ्गानि सन्ति । एतेषु अष्टाङ्गेषु विशुद्धिं प्राप्तं सम्यक्त्वम्

जिनसम्यक्त्वम् उच्यते। ज्ञानेन सहितं जिनसम्यक्त्वस्य आचरणं सम्यक्त्वाचरणनामाख्यं चारित्रम्। एतद् दर्शनाचारोऽपि कथ्यते। संयमाचरणं सागाराऽनागारभेदेन द्विविधम्। श्रावकानामाचरणं सागाराचरणम् तथा श्रमणानामाचरणम् अनागाराचरणम् कथ्यते। सागाराचरणस्य दर्शन-व्रत-सामायिक-प्रोषध-सचित्तत्याग-रात्रिभक्तत्याग-ब्रह्मचर्यारम्भत्याग-परिग्रहत्यागा-ऽनुमत्तित्यागोद्दिष्टत्याग-नामानः एकादशभेदाः, एते एकादश स्थानानि उच्यन्ते। सागारसंयमाचरणम् - पञ्चाणुव्रत-गुणव्रत-चतुःशिक्षाव्रतानां भेदेन द्वादशधा विभाजितम्। उक्तासु एकादशप्रतिमासु अस्यैव द्वादशप्रकारकस्य सागाराचरणस्य पालनं भवति।

स्थूलहिंसा, स्थूलमृषा, स्थूलचौर्यम्, परदारसेवननिवृत्तिः, आरम्भपरिग्रहस्य परिमाणं च क्रमेण अहिंसादिपञ्चाणुव्रतानि सन्ति। दशसु दिक्षु गमनागमनस्य परिमाणम्, अनर्थदण्डस्य त्यागः, भोगोपभोगयोः वस्तूनां परिमाणं च त्रीणि गुणव्रतानि सन्ति। सामायिक-प्रोषधाऽतिथि-पूजा-सल्लेखनाश्च चत्वारि शिक्षाव्रतानि सन्ति।

तत्त्वार्थसूत्रकारेण दिग्-देशाऽनर्थदण्डव्रतानि त्रीणि गुणव्रतानि तथा सामायिकम्, प्रोषधोपवासः, परिभोगोपभोगपरिमाणं, अतिथिसंविभागश्च चत्वारि शिक्षाव्रतानि कथितानि। समन्तभद्रेण दिग्व्रतम्, अनर्थदण्डव्रतं, भोगोपभोगपरिमाणं च त्रीणि गुणव्रतानि तथा सामायिकं, देशावकाशिकं, प्रोषधोपवासः वैयावृत्ति च चत्वारि शिक्षाव्रतानि उक्तानि। द्वाभ्यामाचार्याभ्यां सल्लेखना पृथक्-पृथक् रूपेण वर्णिता।

पञ्चेन्द्रियाणां वशीकरणं, पञ्चमहाव्रतानां धारणम्, पञ्चसमितीनां पालनम् तथा त्रिगुप्तीनां धारणम् अनागाराणाम् चारित्रम्। मनोज्ञामनोज्ञविषयेषु रागद्वेषभावं त्यक्त्वा माध्यस्थ्यभावः पञ्चेन्द्रियवशीकरणम् अस्ति। हिंसादि पञ्चपापानां सम्पूर्णत्यागः अहिंसाप्रभृतीनि पञ्चमहाव्रतानि। एतानि महत् प्रयोजनं साधयन्ति, महापुरुषाः धारयन्ति, अतएव एतद् महाव्रतम्। अहिंसाप्रभृतिव्रतानां रक्षणाय पञ्चविंशतिः भावनाः भवन्ति। ईर्या-भाषैषणाऽदान-निक्षेपणानि पञ्चसमितयः। ग्रन्थान्तरेषु आदाननिक्षेपणाम् एकसमितिं मत्वा प्रतिष्ठापनानामधेया पृथक् समितिः स्वीकृता।

एवं च संयमाचरणस्य वर्णनं कृत्वा कुन्दकुन्देन कथितम् यत् यो जीवः परमश्रद्धानेन दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि जानाति, सः शीघ्रमेव निर्वाणं प्राप्नोति।

सूत्रप्राभृतम् -

प्राभृतेऽस्मिन् सप्तविंशतिः (27) गाथाः वर्तन्ते। अस्य प्राकृतनाम 'सुत्तपाहुडं'। आचार्येण सूत्रस्य लक्षणम् अनेन प्रकारेण उक्तम्-

“अरहंतभासियत्थं गणधरदेवेहिं गंधियं सम्मं।

सुत्तथमग्गणत्थं सवणा साहंति परमत्थं ॥” - सु.पा.गा.1

अर्थात् अरहंतभाषितम्, गणधरदेवैः सम्यग्रूपेण आगमेषु गुम्फितम्, शास्त्रस्य अर्थशोधनमेव यस्य प्रयोजनम् अस्ति, तत् सूत्रमुच्यते अनेन सूत्रेण श्रमणाः परमार्थं साधयन्ति । सूत्रज्ञः पुरुषः संसारस्य नाशम् करोति । येन प्रकारेण सूत्रेण रहिता सूचिका नाशं याति, तेन प्रकारेण सूत्रेण-आगमज्ञानेन रहितो मनुष्यः नाशं याति । यो जिनेन्द्रोक्तसूत्रस्यार्थम्, जीवादिपदार्थानां हेयोपादेयताम् च जानाति, स एव सम्यग्दृष्टिः । निश्चयेन आत्मनः शुद्धस्वभावः उपादेयः रागादिविभावाश्च हेया वर्तन्ते । व्यवहारनयेन मोक्षः, तस्य च साधके संवर-निर्जरातत्वे उपादेये, अजीवास्रवबन्धतत्वानि च हेयानि सन्ति । जिनेन्द्रदेवेन सूत्रस्य कथनम् व्यवहारनिश्चयेन कथितम् । तं ज्ञात्वा एव योगीः यथार्थसुखं प्राप्नोति, पापपुञ्जं च नाशयति । सम्यक्त्वं विना मनुष्यः स्वर्गं गच्छति, ततश्च आगत्य कोटिभवं धारयति, परन्तु मोक्षं न लभते ।

ये श्रमणाः सिंहमिव निर्भया भूत्वा उत्कृष्टचारित्रं धारयन्ति, अनेकानि व्रतोपवासादीनि कुर्वन्ति, आचार्याः गुरुतरं भारं धारयन्ति, परन्तु आगमाज्ञां लङ्घयित्वा स्वच्छन्दं विहरन्ति, ते पापं प्राप्नुवन्ति तथा मिथ्यादृष्टयो भवन्ति । कुन्दकुन्देन कथितम् यत् निर्ग्रन्थमुद्रा एव मोक्षमार्गः, अन्यानि सर्वाणि वेषानि सवस्त्र-सपरिग्रहादीनि च न मोक्षस्य मार्गः । निर्ग्रन्थसाधूनां न किञ्चित् परिग्रहः, अत एव ते एकस्मिन् एव स्थाने पाणिपात्रे श्रावकेण दत्तमाहारं कुर्वन्ति । श्रमणाः दिगम्बरमुद्रां धारयित्वा तिलतुषमात्रमपि परिग्रहं न गृह्णन्ति । यदि कदाचित् गृह्णन्ति तर्हि तत्फलं निगोदं लभन्ते । जिनशासने त्रीणि लिङ्गानि एव वर्णितानि, यथा- 1. निर्ग्रन्थः श्रमणः 2. उत्कृष्टः श्रावकः 3. आर्यिकाश्च । एतदतिरिक्तं लिङ्गं न मोक्षमार्गं ग्राह्यम् । वस्त्रधारी तीर्थकरोऽपि सिद्धावस्थां न प्राप्तुं शक्नोति । तीर्थकराः अपि तदैव मोक्षं प्राप्नुवन्ति यदा वस्त्रं, त्यक्त्वा निर्ग्रन्थमुद्रां धारयन्ति । स्त्रीणां निर्ग्रन्थमुद्रा न संभवति, अतः ताः तद्भवेन मोक्षं न लभन्ते ।

बोधप्राप्तम् -

अस्य प्राकृतनाम 'बोधपाहुडं' वर्तते । अस्मिन् प्राभृते द्विषष्टिः (62) गाथाः सन्ति । तासु आयतनम्, चैत्यगृहं, जिनप्रतिमा, दर्शनं, जिनबिम्बं, जिनमुद्रा, ज्ञानं, देवः, अर्हन्तः, तथा प्रब्रज्यायाः लक्षणम् वर्णितम् । प्रब्रज्यां वर्णयता मुनिचर्यायाः मार्मिकं वर्णनमाचार्येण कृतम् । या ग्रह-परिग्रहमोहेन रहिता, द्वाविंशतिः परिषहजयिनी कषायरहिता तथा पापारम्भरहिता च अस्ति, सा प्रब्रज्या - दीक्षा भवितुं शक्नोति । या च अरि-मित्रयोश्च साम्यं दधाति, प्रशंसा-निन्दयोः, लाभालाभयोश्च साम्यसहिता, तृण-सुवर्णयोः मध्ये च यस्याः समभावः, सा एव प्रब्रज्या । या उत्तमानुत्तमगृहेषु दारिद्र्यसम्पन्नमानवेषु च निरपेक्षा, यस्यां निर्धन-सधन-सर्वेषां गृहेषु आहारो भवति, सा प्रब्रज्या । तिलतुषमात्रेण अपि परिग्रहरहिता प्रब्रज्या उक्ता । अस्य पाहुडस्य अन्तिमभागे कुन्दकुन्दो भद्रबाहुं स्वगुरुं मत्वा तस्य जयकारं कृतवान् ।

भावप्राभृतम् -

अस्मिन् शतोत्तरत्रिषष्टिः (163) गाथाः सन्ति । अस्य प्राकृतनाम 'भावपाहुडं' अस्ति । आचार्येण मंगलाचरणानन्तरं उक्तम् यत्- भावलिङ्गम् एव प्रथमं लिङ्गम्, द्रव्यलिङ्गम् न परमार्थम् अर्थात् भावलिङ्गम् विना द्रव्यलिङ्गम् न परमार्थसिद्धौ समर्थम् । गुणदोषानां कारणं भाव एव । भावशुद्धयर्थं बाह्यपरिग्रहस्य त्यागो भवति । यः आभ्यन्तरपरिग्रहेण सहितः तस्य बाह्यत्यागोऽपि निष्फलः । यद्यपि भावरहितसाधुः कोटिजन्मानि यावत् वस्त्रं मुक्त्वा तपश्चरणं करोति, तथापि सिद्धिं न प्राप्नोति । भावं विना अयं जीवः नरकादिगतीनां दुःखानि प्राप्नोति । भावं विना अयं जीवः अनन्तभवान् धृत्वा मातृणाम् प्रभूतं दुग्धं पीतवान् । तस्य परिमाणम् निखिलसमुद्राणां सलिलेनाऽपि अधिकम् । जीवः भावं विना अन्तर्मुहूर्त्ते 66336 बारम् जन्ममरणं च प्राप्नोति । बाहुबलेः मधुपिङ्गस्य च उदाहरणं दत्त्वा मुनिः भावशुद्धयर्थं प्रेरिताः । भव्यसेनमुनिः अङ्गं पूर्वं च ज्ञात्वा अपि भावश्रमणावस्थां प्राप्तुं न शक्तः, तथा शिवभूतिमुनिः केवलम् तुषमाणं बारम्बारं उच्चारयन् केवलज्ञानी जातः । आचार्येण निष्कर्षितम् यत् भावेन नष्टेन भूयते । बाह्यलिङ्गरूपमात्रनप्रवेशः न साध्यः, अतः भावसहितेन द्रव्यलिङ्गेन एव कर्मप्रकृतीनां नाशो भवति । शरीरादिपरिग्रहपरिवर्जितः, मानकषायाभ्यां पूर्णतया निर्मुक्तः, तथा यस्य आत्मा आत्मस्वरूपे संलीनः स श्रमण एव भावलिङ्गी भवति । सः चिन्तयति यत् 'ज्ञानदर्शनलक्षणः' एको नित्य आत्मा एव मम अस्ति, कर्मणां संयोगेन प्राप्तां भावाः मम न सन्ति, यतः ते बाह्यभावाः । जिनधर्मस्य उत्कृष्टतां वर्णयता उक्तम् यत् येन प्रकारेण रत्नेषु 'हीरकम्' वृक्षाणां समूहे च चन्दनम् सर्वश्रेष्ठम्, तेनैव प्रकारेण धर्मेषु जिनधर्मः सर्वश्रेष्ठः, संसारं नाशयितुं समर्थत्वात् । पुण्यधर्मयोः पार्थक्यं साधयता कुन्दकुन्दाचार्येण कथितम् यत् पूजाव्रतादिषु शुभकार्येषु प्रवृत्तिः पुण्यमस्ति¹⁷ । मोहेन क्षोभेन च रहित आत्मपरिणामः धर्मः । धर्मस्य इदं लक्षणम् प्रवचनसारेऽपि¹⁸ उक्तम् । संसारे पुण्यं धर्म उच्यते, तत्तु कारणेषु कार्यस्य उपचारं कृत्वा कथ्यते ।

मोक्षप्राभृतम् -

अस्मिन् प्राभृते षडधिकशतं (106) गाथाः सन्ति । अस्य प्राकृतनाम 'मोक्षपाहुडं' वर्तते । अस्मिन् प्रारम्भे एव आत्मद्रव्यस्य वर्णनं विद्यते, तद् ज्ञात्वा श्रमणः अव्याबाधमनन्तसुखं प्राप्नोति । आत्मद्रव्यं बहिरात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति भेदेन त्रिविधम् । इन्द्रियाणि बहिरात्मा, आत्मसंकल्पः अन्तरात्मा, कर्मकलंकविमुक्तो जीवश्च परमात्मा अस्ति । बहिरात्मा मूढदृष्टिः जिनस्वरूपात् च्युतो भूत्वा स्वशरीरमेव आत्मानं जानाति । इदमेव अज्ञानं तस्य मोहं वर्द्धयति । एतद्व्यतिरिक्तः यः योगी शरीरात् निरपेक्षः निर्द्वन्द्वः, निर्मलः, निरहंकारश्च भवति, सः निर्वाणं प्राप्नोति । परद्रव्येषु रतो, जीवः अनेकानि कर्माणि बध्नाति परद्रव्येन विरतो जीवः

अनेकानि कर्माणि हन्ति । अयं बन्धमोक्षविषयकः संक्षेपमयजिनोपदेशः । तपसा स्वर्गं सर्वे प्राप्नुवन्ति । किन्तु यो ध्यानेन स्वर्गं प्राप्नोति, तस्य स्वर्गप्राप्तिः उपयुक्ता । स एव परभवे शाश्वतसुखम् - निर्वाणं प्राप्नोति ।

व्रततपोभ्यां स्वर्गप्राप्तिः उचिता, किन्तु नरकस्य दुःखानि नोचितानि । यतः छायाऽतपयोः स्थित्वा इष्टस्थानस्य प्रतीक्षां कुर्वतो महद् अन्तरम्¹¹⁹ । यः व्यवहारे शेते, स आत्मकार्ये जागर्ति तथा य आत्मकार्ये जागर्ति, सः व्यवहारे शेते । यथा स्फटिकमणिः स्वभावेन शुद्धः, परन्तु परद्रव्यसंयोगेन तथा नानावर्णो भवति । जीवः स्वभावेन शुद्धः, किन्तु परद्रव्यसंयोगेन रागादियुक्तो भवति । अज्ञानिजीवः उग्रतपसा अनेकेषु भवेषु यत् कर्म नाशयति, तत् त्रिगुप्तिधरो ज्ञानी जीवः मुहूर्तमात्रेण नाशयति । यस्य ज्ञानं चारित्ररहितं, यस्य तपः सम्यग्दर्शनरहितम्, तस्य मुनिवेषधारणेन नास्ति कोऽपि लाभः । आत्मज्ञानं विना शास्त्राध्ययनम् बालश्रुतम् तथा आत्मस्वभावेतरचारित्रपालनम् बालचारित्रम् विद्यते । इत्यादिभिः उपदेशैः सह मोक्षस्वरूपम् तस्यप्राप्तेरुपायश्च अस्य प्राभृतस्य वर्ण्यविषयः ।

लिङ्गप्राभृतम् -

प्राभृतेऽस्मिन् द्वाविंशतिः (22) गाथाः सन्ति । अस्य प्राकृतनाम 'लिङ्गपाहुडं' इति प्रसिद्धम् । प्रथमगाथया अस्य नाम श्रमणलिङ्गप्राभृतं ज्ञायते¹²⁰ । अस्य वर्ण्यविषयः श्रमणलिङ्गम् । रत्नत्रयेण एव लिङ्गं भवति । केवललिङ्गधारणेन धर्मप्राप्तिः न भवति । यः पापिजीवः जिनेन्द्रदेवस्य लिङ्गं धारयित्वा लिङ्गिनः वास्तविकभावस्य हासं कारयति, सः यथार्थवेपं विनाशयति । यो निर्ग्रन्थलिङ्गं गृहीत्वा नृत्यति, गायति, सः पापी पशुः वर्तते न श्रमणः । यः लिङ्गं गृहीत्वा दर्शनज्ञानचारित्राणि उपधानं ध्यानाश्रयं च न करोति, किन्तु आर्त्तध्यानं करोति, सः अनन्तसंसारी भवति । मुनिवेषं गृहीत्वा यः कुत्सितभावनाः करोति, आहारेषु च रसविषयकगृध्रतां करोति, सः न मुनिः, अपितु मायाचारी पशुः विद्यते । मुनिलिङ्गं धारयित्वा यः अदत्तवस्तूनां ग्रहणं करोति, परोक्षदूषणं समारोप्य इतरं निन्दयति, स चौरः अस्ति । यः स्त्रीसमूहं प्रति रागं करोति, इतरं च दोषयति, सः पशुः अस्ति, न मुनिः । यः पुंश्चलीनां स्त्रीणां गृहे भोजनं करोति, ताः च प्रशंसति सः बालस्वभावं प्राप्नोति, स एव द्रव्यलिङ्गी मुनिः । यः सर्वज्ञदेवोपदिष्टधर्मस्य पालनम् करोति, सः उत्तमस्थानम् अर्थात् निर्वाणं प्राप्नोति ।

शीलप्राभृतम् -

अस्मिन् प्राभृते चत्वारिंशत् (40) गाथाः सन्ति । अस्य प्राकृतनाम 'शीलपाहुडं' वर्तते । प्रारम्भे मंगलानन्तरं आचार्येण शीलगुणवर्णनं प्रतिज्ञापितम् । शीलज्ञानयोः न विरोधः, अपितु सहभावः वर्तते । शीलं विना विषयाः ज्ञानं नाशयन्ति । ज्ञानं महत् परिश्रमेण ज्ञायते,

ज्ञात्वा तस्य भावना चापि कठिनतरा भवति । यावद्यं जीवः विषयेषु वर्तते तावत् ज्ञानं न जानाति तथा ज्ञानं विना विषयविरक्तो जीवः स्वकीयप्राक्संचयितकर्माणि नाशयितुं न शक्नोति । चारित्ररहितं ज्ञानं, दर्शनविहीनं लिङ्गग्रहणम्, संयमविहीनं तपः, एतानि सर्वाणि निरर्थकानि भवन्ति । यथा - अम्लेन सुवर्णः परिशुद्धो भवति, तथैव ज्ञानेन जीवः । कोपि ज्ञानेन सगर्वः भूत्वा विषयेषु रमते, तर्हि नायं ज्ञानस्यापराधः, किन्तु रमणशील-पुरुषस्यैवापराधोऽस्ति । ये सम्यग्दर्शन-ज्ञानपूर्वकं शीलं (चारित्रं) रक्षन्ति, ते ध्रुवमेव निर्वाणपदं यान्ति । शीलगुणं विना कोपि किञ्चिदपि न प्राप्नोति ।

शीलं विशुद्धं तपः, ज्ञानदर्शनशुद्धिश्च विषयाणां शत्रुः, मोक्षस्य सोपानम् च अस्ति ।
एवं संक्षेपेण अष्टप्राभृतसूत्राणाम् विषयपरिचयः ।

द्वादशानुप्रेक्षा¹²¹ -

अस्मिन् ग्रन्थे एकनवतिः (91) प्राकृतगाथाः सन्ति । अस्याः प्राकृतनाम 'बारस अणुवेक्खा' अस्ति । कुन्दकुन्दस्य नामोल्लेखेन अस्य विशेषमहत्त्वं वर्तते । नामोल्लेखः ग्रन्थान्ते निम्नाङ्कितरूपेणास्ति-

“इदि णिच्छयववहारं जं भणियं कुन्दकुन्दमुणिणाहे ।

जो भावइ सुब्धमणो सो पावइ परमणिव्वाणं¹²² ॥”

अस्मिन् ग्रन्थे ध्यानस्य साधनभूतानां द्वादशानुप्रेक्षाणां वर्णनमस्ति । 'अनु + प्र + ईक्षणं' इति व्युत्पत्त्या तत्त्वार्थस्वरूपस्य मुहुर्मुहुः विचारः अनुप्रेक्षा कथ्यते । अनुप्रेक्षाः द्वादश भवन्ति । अधुवाऽशरणैकत्वाऽन्यत्व-संसार-लोकाशुचित्वास्रव-संवर-निर्जरा-धर्म-बोधिश्च¹²³ । बारस-अणुवेक्खाग्रन्थे अनुप्रेक्षाणां विशिष्टं वर्णनं वर्तते ।

एषामनुप्रेक्षाणां चिन्तनेन श्रमणस्य वैराग्यभावः सुदृढो भवति । अभिधानानुसारेण ग्रन्थस्य विषयवर्णनमपि अस्ति ।

रयणसारः¹²⁴ -

ग्रन्थोऽयं सप्तषष्ट्यैकशतप्राकृतगाथासु (167) परिमितः । अस्य प्राकृतनाम 'रयणसारो' वर्तते । एतद् ग्रन्थोपरि कापि संस्कृतटीका न प्राप्यते ।

प्रारम्भे एव आचार्यः प्रतिजानीते यत् -

“वोच्छामि रयणसारं सायारणयारधम्माणं ॥”

अर्थात् अस्मिन् रत्नसारग्रन्थे सागारानागारधर्मो वक्ष्यामि । ग्रन्थे सम्यग्दर्शनस्य निश्चय-व्यवहाररूपेण द्वौ भेदौ कथितौ ।

रणसारः(रत्नसारः) श्रावकानां साधूनां चाचारप्ररूपकः ग्रन्थो वर्तते । अस्मिन् श्रावकाणां प्रमुखकर्तव्येषु दान-पूजे स्वीकृते तथा साधूनां कृते ध्यानम्-अध्ययनं च मुख्यधर्मौ स्तः¹²⁵ ।

सुपात्रदानस्य फलं निर्वाणम् भवति । आहारदाने पथ्यापथ्यविवेको भवेत् । सांसारिकप्रयोजनेन दत्तं दानं संसारफलं ददाति ।

पूजा-प्रतिष्ठा-दानादिधार्मिकद्रव्यस्य यः भोगं करोति, स नारकदुःखं प्राप्नोति, अङ्गाविहीनश्च भवति । यः धर्मकार्येषु अन्तरायं करोति, सः विविधव्याधिपीडितो भवति ।

सम्यक्त्वस्य मिथ्यात्वस्य, शुभाशुभभावयोः, ज्ञानिनामज्ञानिनां च जीवानां प्ररूपणम् कृतं वर्तते । सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्ज्ञानम्, सम्यक्चारित्रं चेति रत्नत्रयमस्ति ।

आत्मज्ञानं, बहिरात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा, स्वसमयः, परसमयश्चेति कथनं वर्तते ।

मुनेः स्वरूपम् कथ्यते यत् - यः तत्त्वचिन्तने तल्लीनः तिष्ठति, धर्मकथां करोति, शुभध्याने अध्ययने च संलग्नो भवति, सः योगी इति ।

संघमरहिताः, आरम्भपरिग्रहरताः, संघविरोधिनाः, स्वच्छन्दः-विहारिणः, लोकव्यवहारे संलग्नाः, आत्मप्रशंसकाः, साधवः सम्यक्त्वविहीनाः भवन्ति । आत्मज्ञानरहितस्य सम्यक्त्वहीनस्य च साधोः ज्ञानं, तपः, चारित्रं च संसारकारणानि सन्ति ।

रत्नत्रयेण सुखं, निर्वाणं च भवति ।

एवं प्रकारेण 'रणसारस्य' विषय-परिचयः ।

भक्तिसंग्रहः¹²⁶ -

सिद्धभक्तेः संस्कृतटीकायां टीकाकार-प्रभाचन्द्रेण लिखितं यत्- 'संस्कृताः सर्वा भक्तयः पूज्यपादस्वामिकृताः प्राकृतास्तु कुन्दकुन्दाचार्यकृताः । एतदाधारेण 'कुन्दकुन्दभारती' इत्याख्ये ग्रन्थे द्वादश-भक्तीनां संग्रहः कृतो वर्तते । ताश्च -

(1) तीर्थकरभक्तिः	(2) सिद्धभक्तिः	(3) श्रुतभक्तिः
(4) चारित्रभक्तिः	(5) योगिभक्तिः	(6) आचार्यभक्तिः
(7) निर्वाणभक्तिः	(8) पञ्चगुरुभक्तिः	(9) नन्दीश्वरभक्तिः
(10) शान्तिभक्तिः	(11) समाधिभक्तिः	(12) चैत्यभक्तिः ।

प्रारम्भतः अष्टमभक्तिपर्यन्तम् प्राकृतगाथाः गद्यं च वर्तन्ते, किन्तु नन्दीश्वरभक्तिः चैत्यभक्तिपर्यन्तम् प्राकृतगद्यमेव विद्यते । एतासां भक्तीनाम् अन्तिमे गद्ये अर्चयामि, पूजयामि, वन्दनां करोमि, नमस्करोमीति कथयित्वा लक्ष्यं प्रति समर्पणं कृतमस्ति । एतत्फलस्वरूपं

दुःखक्षयः, कर्मक्षयः, बोधिलाभः, सुगतिर्गमनम्, समाधिमरणम्, जिनगुणसम्पत्तिः मम भवतु, इति अभीष्टम् ।

तीर्थंकरभक्तिः -

अस्यां भक्त्यां अष्टौ (8) प्राकृतगाथाः तथा चान्ते प्राकृतगद्यं वर्तते । अस्याः प्राकृतनाम 'तित्थयरभत्ति' अस्ति । गाथासु नामोल्लेखपूर्वकं चतुर्विंशतितीर्थंकराणां वन्दना कृता । अत्र 'जिनाः' 'तीर्थंकराः' 'अरहंताः' 'केवलिनः' 'सिद्धाः' चेति विशेषणानाम् उल्लेखो वर्तते । आरोग्यम्, ज्ञानम्, समाधिः, बोधिः, सिद्धिश्चेति प्रार्थितम् । गद्ये पञ्चमहाकल्याणानाम्, अष्ट-महाप्रातिहार्याणाम्, चतुस्त्रिंशदतिशयानाम्, द्वात्रिंशद्देवेन्द्राणां, बलदेव-वासुदेव-चक्रधराणां चोल्लेखो वर्तते ।

सिद्धभक्तिः -

अस्यां भक्त्यां द्वादशः (12) प्राकृतगाथाः, अन्ते च प्राकृत-गद्यमस्ति । अस्याः प्राकृतनाम 'सिद्धभत्ति' वर्तते । अहम् अष्टविधकर्ममुक्तान् अष्टगुणयुक्तान्, अनुपमान्, अष्टमपृथिव्यां स्थितान् सिद्धान् नित्यं वन्दे ।

तीर्थंकरेतरसिद्धानां, जलस्थलाऽकाशाद् निर्वाणप्राप्तसिद्धानां, अन्तःकृतेतरसिद्धानां, लोकत्रयस्य सिद्धानां, षट्कालेषु निर्वाणलब्धसिद्धानां, द्वीप-समुद्रेभ्यः निर्वाणप्राप्तसिद्धानां च वन्दनां करोमि । साभरण-निराभरणसिद्धानां, समुद्रातेतरसिद्धानां, खड्गासन-पल्यङ्कासनेभ्यः निर्वाणप्राप्तसिद्धानां, विगतमलानाम्, परमज्ञानिनाम् सिद्धानां वन्दनां करोमि । ये पुरुषाः भावपुंवेद-स्त्रीवेद-नपुंसकवेदोदयात् क्षपकश्रेण्यामारुह्य, शुक्लध्याने तल्लीनाः सन्तः सिद्धत्वं प्राप्नुवन्ति, तथा प्रत्येकबुद्धाः, स्वयंबुद्धाः बोधितबुद्धाश्च भूत्वा सिद्धाः भवन्ति, तेषां सर्वेषां वन्दनां करोमि ।

कर्मप्रकृतीनां अष्टचत्वारिंशदधिकशतस्य (148) क्षयकर्तारः, अक्षयसुखयुक्ताः लोकाग्रस्थिताः, चरमशरीरेण किञ्चिन्न्यूनाः, जन्मजरामरणरहिताः सिद्धाः परमशुद्धं ज्ञानं ददतु । यः द्वाविंशति-दोषरहितः, शुद्धकायोत्सर्गं कृत्वा अतिशयभक्तियुक्तः सन् सिद्धान् वन्दति, सः परमसुखं प्राप्नोति । गद्ये सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्ययुक्तानाम्, अष्टविधकर्मविप्रयुक्तानां, अष्टगुणसंयुक्तानाम्, ऊर्ध्वलोकस्थितानां, तपःसिद्धानां, संयमसिद्धानां, अतीतानागतवर्तमान-कालत्रयसिद्धानां, सर्वसिद्धानां च उल्लेखो विद्यते ।

श्रुतभक्तिः -

अस्यां भक्तौ एकादशप्राकृतगाथाः गद्यं च वर्तते । अस्याः प्राकृतनाम 'सुदभत्ति' अस्ति । अस्यां जिनवाण्याः द्वादशाङ्गानां नामानि, चतुर्दशपूर्वाणां नामानि, पूर्वेषु वस्त्वधिकारसंख्याः, वस्तुनः प्राभूतानां संख्याश्च विवेचिताः । चतुर्दशपूर्वेषु पञ्चनवत्यधिकैकशतं (195) वस्त्वधिकाराः

तथा नवशतोत्तरत्रिसहस्रं (3900) प्राभृतानि सन्ति । मया भक्तिरागेण द्वादशाङ्गश्रुतस्य स्तवनं कृतम् । जिनवरवृषभाः मे शीघ्रं श्रुतलाभं प्रयच्छन्तुं ।

गद्ये अङ्गम्, उपाङ्गम्, प्रकीर्णकः, प्राभृतं, परिकर्म, सूत्रम्, प्रथमानुयोगः, पूर्वगतम्, चूलिका, स्तवः, स्तुतिः, धर्मकथाश्च उल्लेखिताः वर्तन्ते ।

चारित्र्यभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'चारित्तभक्ति' वर्तते । भक्त्यामस्यां दशप्राकृतगाथाः (10) गद्यं चास्ति । प्रारम्भे आचार्यः वर्धमानमहावीरस्य वन्दनां करोति । विषयबिन्दवश्चेत्थम्- सामायिकं, छेदोपस्थापना, परिहारविशुद्धिः, सूक्ष्म-साम्परायः, यथाख्यातं चेति पञ्चधा चारित्रं भवति । अहिंसादीनि पञ्चमहाव्रतानि, पञ्चसमितयः, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः, षडावश्यकानि, भूमिशयनम्, अस्नानम्, अचेलकत्वम्, लौञ्चं, स्थितिभोजनम्, अदन्तधावनम्, एकभक्तम् चेति श्रमणानां अष्टाविंशतिः मूलगुणाः सन्ति । दश धर्माः, तिस्रः गुप्तयः, सकलानि शीलानि, सर्वे परिषहाश्च उत्तरगुणाः कथिताः । यदि रागेण, द्वेषेण, मोहेन, अनादरेण वा केनापि कारणेन मूलोत्तरगुणेषु दोषो जायते तर्हि सर्वेषां सिद्धानां वन्दनां विधाय दोषाणां परिहारः कर्तव्यः । गद्ये सम्यग्ज्ञानोद्योतस्य, सम्यग्दर्शनयुक्तस्य, सर्वप्रधानस्य, निर्वाणमार्गस्य, कर्मनिर्जराफलस्य, क्षमाहारस्य, पञ्चमहाव्रतसम्पूर्णस्य, त्रिगुप्तिगुप्तस्य, पञ्चसमितियुक्तस्य, ज्ञानध्यानसाधनस्य, समयदिप्रवेशकस्य सम्यक्चारित्र्यस्य वन्दना कृता ।

योगिभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'जोइभक्ति' वर्तते । अस्यां भक्त्यां त्रयोविंशतिः (23) प्राकृत गाथाः गद्यं चास्ति । एतस्यां द्रव्य-भाव-लिङ्गिमुन्योः द्रव्यलिङ्गमुक्त्वा भावलिङ्गस्य वन्दना कृता । योगिनः रागद्वेषविप्रमुक्ताः, त्रिदण्डविरताः, त्रिशल्यपरिशुद्धाः, त्रिगारवरहिताः, त्रिकरणशुद्धाः, चतुर्विधकषायमननशीलाः, चतुर्गतिर्भवभ्रमणभयभीताः, पञ्चासवविरताः, पञ्चेन्द्रियजिताः, षड्जीवदयापन्नाः, षडायतनविवर्जिताः, सप्तभयविप्रमुक्ताः, नष्टाष्टमदाः, नष्टाष्टकर्माणः इत्येवं सविशेषणं उल्लिखितम् अस्ति । आमौषधिः, खेलौषधिः, जल्लौषधिः, विप्रुषौषधिः, अमृतस्रावी, मधुस्रावी, क्षीरस्राविप्रभृतीनामृद्धीनां चोल्लेखः वर्तते । पञ्चज्ञानिमुनीनां वन्दना कृता वर्तते । तेभ्यो मुनिभ्यः उत्तमसमाधेः दुःखानां क्षयस्य च प्रार्थना कृता ।

गद्ये सार्द्धद्विद्वीपयोः, द्वयोः समुद्रयोः पञ्चदशकर्मभूमिसु आतापनयोगानाम्, वृक्षमूलयोगानाम्, अश्रवासायोगानाम्, मौनयोगानाम्, वीरासनयोगानाम्, एकपाश्वर्ययोगानाम्, कुक्कुटासनयोगानाम्, उपवास-पक्षोपवासयोगानां चोल्लेखः वर्तते ।

आचार्यभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'आयरियभक्ति' अस्ति । अस्यां भक्तौ दश (10) प्राकृतगाथाः गद्यं च विद्यते । देश-कुल-जाति-शुद्धाः विशुद्ध-मनो-वचन-काय-संयुक्ताः, आचार्यपादाः, मे नित्यं मंगलं ददातु । ते व्रत-समिति-गुप्तिसहिताः उपाध्यायसाधुपरमेष्ठीनां गुणैः संयुक्ताः भवन्ति । ते पृथिवी इव क्षमाशीलाः, जलमिव निर्मलभावयुक्ताः, अग्निरूपाश्च वर्तन्ते । कृष्ण-नील-कापोतलेख्यारहिताः, विशुद्धाः, पीत-पद्म-शुक्ललेख्याः युक्ताः, आर्त्तरौद्रध्यानविहीनाः, धर्म-शुक्लध्यानसहिताः विद्यन्ते । एतेषाम् आचार्यपरमेष्ठिनां वन्दना कृता वर्तते, बोधिलाभश्च प्रार्थितः ।

गद्ये सम्यग्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्रयुक्तानाम्, पञ्चविधाचार-संयुक्तानाञ्च आचार्याणां, आचारांगादिश्रुतज्ञानस्य उपदेश-कर्तृणाम् उपाध्यायानां, रत्नत्रयपालकानां साधूनां च नित्यं वन्दनां करोमि -इति कथितम् ।

निर्वाणभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'णिष्वाणभक्ति' । भक्त्यामस्यां एकविंशतिः (21) प्राकृतगाथाः गद्यं चास्ति । एतद्व्यतिरिक्तं अष्टौ गाथाः प्रक्षिप्ताः कथिताः¹²⁷ । गाथासु निर्वाणप्राप्तानां मुनीनां नामोल्लेखपूर्वकं निर्वाणक्षेत्राणाम् उल्लेखो वर्तते । सर्वेषां दुःखक्षयार्थं वन्दना कृता । गद्ये वर्धमानमहावीरस्य निर्वाणकाले चतुर्विधदेवाः सपरिवाराः तस्य पूजामकुर्वन्, इति लिखितम् ।

पञ्चगुरुभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'पञ्चगुरुभक्ति' वर्तते । अस्यां भक्त्यां सप्त (7) प्राकृतगाथाः गद्यं च विद्यते ।

पञ्चगाथासु गुणस्मरणपूर्वकं पञ्चपरमेष्ठिनां पृथक्-पृथक् वन्दना कृता, भवे-भवे सुखं च प्रार्थितम् । गद्ये अष्टमहाप्रातिहार्ययुक्तानाम् अर्हताम्, अष्टगुणसम्पन्नानाम् ऊर्ध्वलोकस्थसिद्धानाम्, अष्टप्रवचनमातृकासंयुक्ताचार्याणाम्, आचारांगादिश्रुतज्ञानस्य उपदेशकर्तृणामुपाध्यायानां, रत्नत्रयपालकानां साधूनां च वन्दना कृता वर्तते ।

नंदिश्वरभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'नंदिश्वरभक्ति' अस्ति । अस्यां भक्तौ केवलं प्राकृतगद्यमेव वर्तते । नंदिश्वरद्वीपस्य चतुर्दिक्षु तथा चतुर्विदिक्षु अंजनगिरि-दधिमुख-रतिकरप्रभृतिविशालपर्वतेषु गत्वा चतुर्विधदेवाः कार्तिक-फाल्गुनआषाढमासस्य अष्टमीतः पूर्णिमातिथिपर्यन्तम् अर्चां कुर्वन्ति, पूजां कुर्वन्ति, वन्दनां कुर्वन्ति, महाकल्याणं च कुर्वन्ति, तेषां जिनचैत्यस्थ-जिनेन्द्राणां वन्दना कृता वर्तते ।

शान्तिभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'संतिभक्ति' वर्तते। अस्यामपि प्राकृतगद्यमेव प्राप्यते। अस्यां पञ्चमहाकल्याणसम्पन्नानाम्, अष्टमहाप्रातिहार्यानां, चतुस्त्रिंशद्-विशेषातिशयानां, द्वात्रिंशद् देवेन्द्राणां, बलदेव-वासुदेव-चक्रधर-ऋषि-मुनि-यत्यनगर-परिवृतानाम् ऋषभादिमहावीरपर्यन्तानां मङ्गलमय-महापुरुषाणां वन्दना कृता।

समाधिभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'समाधिभक्ति' अस्ति। अस्यामपि भक्तौ प्राकृतगद्यमेव वर्तते। अस्यां रत्नत्रयप्ररूपक-परमध्यानलक्षणयुक्त-समाधिभक्तेः वन्दना वर्तते।

चैत्यभक्तिः -

अस्याः प्राकृतनाम 'चेड्यभक्ति' वर्तते। अस्यामपि प्राकृतगद्यमेव प्राप्यते। अधोलोके मध्यलोके ऊर्ध्वलोके च यानि जिनचैत्यानि तानि सर्वाणि त्रिलोकवासिनः चतुर्विधदेवाः सपरिवाराः वन्दन्ते। तेषाम् अहमपि वन्दनां करोमि।

नियमसारस्य¹²⁸ विशिष्टपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे सप्ताशीत्यधिकैकशतं (187) प्राकृतगाथाः वर्तन्ते। ग्रन्थस्योपरि पद्मप्रभमलधारिदेवकृता संस्कृतटीका अस्ति। टीकाकारेण नियमसारः द्वादशसु अधिकारेषु विभक्ताः। विभागोऽयं कुन्दकुन्दकृता न प्रतीयते। द्वादशाधिकाराः निम्नाङ्किताः सन्ति -

1. जीवाधिकारः	2. अजीवाधिकारः
3. शुद्धभावाधिकारः	4. व्यवहारचारित्राधिकारः
5. परमार्थप्रतिक्रमणाधिकारः	6. निश्चय-प्रत्यख्यानधिकारः
7. परमालोचनाधिकारः	8. शुद्धनिश्चय-प्रायश्चित्ताधिकारः
9. परमसमाध्यधिकारः	10. परमभक्त्यधिकारः
11. निश्चय-परमावश्यकधिकारः	12. शुद्धोपयोगाधिकारश्च।

1. जीवाधिकारः

अस्मिन् अधिकारे एकोनविंशतिः गाथाः सन्ति। मंगलानन्तरम् आचार्येण नियमसारस्यार्थः अनेन प्रकारेण कथितः -

“णियमेण य जं कज्जं तण्णियमं णाणदंसणचरित्तं।

विवरीयपरिहरत्थं भणित्तं खलु सारमिदि वयणं¹²⁹ ॥”

नियमेन करणीयं यत् कार्यं सः नियमः कथ्यते। स नियमो ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः अस्ति। मिथ्याज्ञानदर्शनचारित्राणां परिहारार्थं 'नियम' शब्देन सह 'सारं' इति पदस्य प्रयोगः

कृतो वर्तते । अनेन प्रकारेण नियमसारस्यार्थः सम्यक्ज्ञान-दर्शनचारित्राणि अस्ति । नियमसारग्रन्थस्य संस्कृतटीकाकारेण पद्मप्रभमलधारिदेवेनापि उक्तम् -

“नियमशब्दस्तावत् सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रेषु वर्तते, नियमसार इत्यनेन शुद्धरत्नत्रयस्वरूपमुक्तम्¹³⁰ ।”

जिनशासने मोक्षस्य मार्गः तस्य फलं च, वर्णितम् । तेषु मार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपो मोक्षोपायः अस्ति । अस्य मार्गस्य फलं निर्वाणं भवति¹³¹ । अस्मिन् ग्रन्थे रत्नत्रयस्य वर्णनम् वर्तते ।

आप्तगमतत्त्वानां श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं भवति । यः व्यपगताशेष-दोषस्तथा सकलगुणात्मकः, सः आप्तः¹³² । क्षुधातृषादयः अष्टादशदोषाः, केवलज्ञानादयश्च गुणाः कथिताः । आप्तः क्षुधातृषादिदोषरहितः, केवलज्ञानादिपरमविभवयुक्तो भवति । अयमाप्त एव परमात्मा कथ्यते । एतद्विपरीतात्मा परमात्मा न भवितुमर्हति ।

आप्तमुखेन प्रकटितं, पूर्वापरविरोधविरहितं शुद्धवचनम्, आगमः¹³³ । आगमे वर्णिताः जीव-पुद्गल-धर्माधर्माकाश-कालाः तत्त्वार्थाः सन्ति । तानि तत्त्वानि नानागुण-पर्यायसहितानि ज्ञातव्यानि । तत्त्वार्थेषु स्वपरावभासित्वात् जीवतत्त्वम् प्रधानम् वर्तते । जीवस्य लक्षणमुपयोगः । सः ज्ञानदर्शनोपयोगभेदेन द्विविधः । ज्ञानोपयोगः स्वभाव-विभावभेदेन द्विविधः । स्वभावज्ञानोपयोगः केवलज्ञानं कथ्यते तथा विभावज्ञानोपयोगः सम्यग्मिथ्यात्वभेदेन द्विविधः ।

विभावसम्यग्ज्ञानोपयोगस्य मतिश्रुतावधि-मनःपर्ययश्चेति चत्वारो भेदाः सन्ति, विभावमिथ्याज्ञानोपयोगस्य च कुमति-कुश्रुत-कवधि-नामानः त्रयो भेदाः सन्ति । दर्शनोपयोगोऽपि स्वभावविभावदर्शनभेदेन द्विविधः । तेषु स्वभावः केवलं दर्शनोपयोगः, विभावदर्शनोपयोगश्च चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनभेदेन त्रिधा भवति ।

पर्यायाः स्वपरापेक्षो निरपेक्षश्च द्विविधाः । अर्थपर्यायव्यञ्जन-पर्यायभेदेनापि पर्यायाः द्विविधाः भवन्ति । अर्थपर्यायाः स्वभावार्थपर्याय-विभावार्थपर्यायभेदेन द्विधापरापेक्षया षड्गुणीहानिवृद्धिरूपः संसारिजीवस्य यः परिणामः सः विभावार्थपर्यायः, तथा सिद्धजीवानां षड्गुणितहानिवृद्धिरूपः यः परिणामः सः जीवस्य स्वाभावार्थपर्यायो वर्तते । जीवस्य प्रदेशवत्त्वगुणस्य विकाररूपा परिणतिः अर्थात् यस्मिन् कस्यचिदाकारस्यापेक्षा भवति, सः व्यञ्जनपर्यायो भण्यते । व्यञ्जनपर्यायोऽपि स्वभावविभावभेदेन द्विविधो भवति । अन्तिमशरीरात् किञ्चिद्दूतः सिद्धजीवस्य यः आकारः, सः जीवस्य स्वभावव्यञ्जनपर्यायो वर्तते, कर्मापाधिनिर्मितः नरनारकादिपर्यायो विभावव्यञ्जनपर्यायः ।

व्यवहारनयेन आत्मा पुद्गलकर्मणां कर्ता भोक्ता चास्ति तथा अशुद्धनिश्चयनयेन कर्मजनित-
रागादिभावानां कर्ता । संस्कृतटीकाकारेण नयविवक्षया जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वविषये कथितम् यत्
निकटवर्ती अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयेन आत्मा द्रव्यकर्मणां कर्ता अस्ति । तेनैव
तत्फलस्वरूपलब्धसुखदुःखानां च भोक्ता विद्यते । अशुद्धनिश्चयनयेन सकलमोहराग-द्वेषरूपभावकर्मणां
कर्ता, तस्यैव च भोक्ता अस्ति । अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयापेक्षया शरीररूपनोकर्मणां कर्ता
भोक्ता च भवति । उपचरितासद्भूतव्यवहारेण घटपटादीनां कर्ता भोक्ता च अस्ति ।

यत्र निश्चयव्यवहारभेदेन नयस्य द्वौ भेदौ विवक्षितौ, तत्र आत्मा निश्चयनयापेक्षया
स्वज्ञानादिगुणानां कर्ता भोक्ता च भवति, व्यवहारनयेन रागादिभावकर्मणां कर्ता भोक्ता भवति ।
यथोक्तं संस्कृतटीकाकारेण-

द्वौ हि नयौ भगवदर्हत्परमेश्वरेण प्रोक्तौ द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति । द्रव्यमेवार्थः
प्रयोजनमस्येति द्रव्यार्थिकः । पर्यायः एव प्रयोजनमस्येति पर्यायार्थिकः । न खलु एकनयायत्तोपदेशो
ग्राह्यः किन्तु तदुभयायत्तोपदेशः¹³⁴ ।

वस्तुस्वरूपज्ञानसाधनम् नयः, वक्ता हि पात्रयोग्यतां दृष्ट्वा विवक्षानुसारमुभौ नयौ
गृह्णाति । इदम् उपयुक्तं यत् उपदेशसमये एको नयः मुख्यो भवति, इतरश्च गौणो भवति, किन्तु
सर्वथा उपेक्षितो न भवति ।

2. अजीवाधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे अष्टादश गाथाः सन्ति । पुद्गलधर्मा-ऽधर्माकाशकालाश्चेति पञ्च
अजीवद्रव्याणि सन्ति । पुद्गलद्रव्यमणुस्कन्धभेदेन द्विविधं भवति । स्कन्धस्य अतिस्थूल-स्थूल-
स्थूलसूक्ष्म-सूक्ष्मस्थूल-सूक्ष्म-अतिसूक्ष्मश्च एते षड्भेदाः भवन्ति । पृथिवीतलादयः, छाया-
आतपादयः, चक्षुरिन्द्रियाद्व्यतिरिक्तं चतुरिन्द्रियाणां विषयाः, कर्मणवर्गणा-द्व्यणुकस्कन्धाश्च
अतिस्थूलादिस्कन्धानामुदाहरणानि सन्ति । परमाणुः कारणकार्यपरमाणुभेदेन द्विविधः भवति ।
पृथिव्यादिचतुर्धातूनां यत् उत्पत्तिकारणं तत् कारणकार्यपरमाणुश्च कथ्यते ।

कुन्दकुन्दाचार्येण परमाणुलक्षणमनेन प्रकारेण उक्तम् -

“अत्तादि अत्तमज्झं अत्तंतं णेव इंदिये गेज्झं ।

अविभागी जं दव्वं परमाणुं तं विजाणीहि¹³⁵ ॥”

आत्माद्यात्ममध्यमात्मान्तस्तन्नैवेन्द्रियैर्ग्राह्यम् अविभागी यद्द्रव्यं तं परमाणुं विजानीहि ।

एकस्मिन् परमाणौ एको रसः, एकं रूपं, एको गन्धः, शीतोष्णयोः कोऽपि एकः तथा
स्निग्धरूक्षयोः कोऽपि एकः स्पर्शः, अनेन प्रकारेण द्वौ स्पर्शौ प्राप्येते । द्वयोः अधिकपरमाणूनां
वा पिण्डः, स्कन्धः कथ्यते । अणुस्कन्धभेदेन परमाणुः द्विविधो भवति ।

जीवपुद्गलयोः गमननिमित्तो धर्मः । तयोश्च स्थितिनिमित्तोऽधर्मः । जीवादिसमस्तद्रव्याणा-
मवगाहननिमित्तम् आकाशद्रव्यम् । समस्तद्रव्याणां अवस्थासु परिवर्तने सहकारिकारणं कालद्रव्यम् ।
तत् कालद्रव्यं समयावलिभेदेन द्विधा भवति । अतीतानागतवर्तमानभेदेन त्रिविधोऽपि भवति ।
संख्यातावलिहतसंस्थानप्रमाणः अतीतकालः । समयमात्रं तु वर्तमानकालः । अनागतकालः
निखिलजीवानां समस्तपुद्गलानां च अनन्तगुणः ज्ञातव्यः ।

नियमसारे कालद्रव्यस्य निरूपणस्य 31-32 तमगाथायां परम्परागतरूपेण अशुद्धः
पाठः प्राप्तः । संस्कृतटीकाकारस्यापि तं पाठं प्रति लक्ष्यं न प्रतीयते । एकत्रिंशत्तमायां (31)
गाथायां 'तीदो संखेज्जावलिहदसंठाणप्पमाणं तु' इति पाठः नियमसारे विद्यते, किन्तु
गोम्मटसारजीवकाण्डे "तीदो संखेज्जावलिहदसिद्धाणं तु" इति पाठः । नियमसारस्य तद्विषयिका
टीकाऽपि भ्रान्ताऽभाति । द्वात्रिंशत्तमायां (32) गाथायां "जीवादु पुग्गलादो णंतगुणा चापि
संपदा समया" इति पाठः वर्तते, परन्तु एवं पाठेन समस्तोऽर्थोऽव्यवस्थितो जातः । यदस्य पाठ
उपयुक्तः तत् तु "जीवादु पुग्गलादो णंतगुणा भावि संपदा समया" इति । एवं पाठे स्वीकृते सति
अनागतकालस्यापि वर्णनं गाथोक्तं भवति तथा तेन गोम्मटसारजीवकाण्डेन अपि सादृश्यं
भवति । अस्मिन् पाठे गाथायाः अयम् अर्थो भवति यत् अनागतकालो जीवपुद्गलराशिश्च
अनन्तगुणः, तथा संपदा-साम्प्रतं वर्तमानकालस्तु समयमात्रम् अस्ति । लोकाकाशे - तेषां
प्रत्येकप्रदेशेषु ये कालाणवः स्थिताः, ते परमार्थकालद्रव्याणि सन्ति । 'भावि' इति पाठस्य स्थाने
'चावि' इति पाठो प्रतिलिपिलेखकानां प्रमादेन आगतः प्रतीयते ।

धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणां परिणमनम् सदा शुद्धमेव भवति, परन्तु जीवपुद्गलद्रव्ययोः
परिणमनं शुद्धाशुद्धरूपेण द्विविधं भवति । पुद्गलद्रव्यस्य संख्यातासंख्यातानन्तप्रदेशाश्च भवन्ति ।
धर्माधर्मैकजीवद्रव्यस्य असंख्यातप्रदेशा भवन्ति । लोकाकाशस्यापि असंख्यातप्रदेशाः परन्तु
समस्ताकाशस्य अनन्तप्रदेशा भवन्ति । कालद्रव्यं तु एकप्रदेशी, अतः तस्य कायत्वं न सिद्ध्यति ।
शेषपञ्चद्रव्येषु प्रदेशप्रचयत्वात् कायत्वं सिद्ध्यति, अतः तानि अस्तिकायद्रव्याणि सन्ति, कालस्तु
न अस्तिकायः । षड्रव्येषु पुद्गलद्रव्यं मूर्तम्, शेषाणि अमूर्तानि । एकं जीवद्रव्यम् एव चेतनम्,
शेषाणि अचेतनानि । पुद्गलस्य एकः परमाणुः आकाशद्रव्यस्य यावत् स्थानं गृह्णाति, स एकः
प्रदेशो ज्ञातव्यः ।

3. शुद्धभावाधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे अष्टादश गाथाः सन्ति । तत्त्वानि हेयोपादेयेभेदानां द्विधा विभक्तानि
भवन्ति । परजीवादिबाह्यत्वानि हेयानि । कर्मोपाधिरहितः शुद्ध आत्मा उपादेयः । अथ वा यदि
तत्त्वानि हेयोपादेय-ज्ञेयाः इति त्रिधा विभज्यन्ते तदा जीवादिबाह्यत्वानि ज्ञेयानि,

स्वकीयशुद्धात्मा उपादेयः, तस्य विभावपरिणमनं च हेयं भवति । अस्यायं तात्पर्यार्थो यत् आत्मद्रव्यस्य परिणमनं स्वभावविभावभेदेन द्विविधं भवति । यः स्वस्मिन् स्वस्य निमित्तेन भवति, तत् स्वभावपरिणमनमुच्यते, यथा- जीवस्य ज्ञानदर्शनरूपपरिणमनम् । यः स्वे परस्य निमित्तेन भवति, सः विभावपरिणमनम्, यथा- जीवस्य रागद्वेषादिरूपपरिणमनम् । तेषु स्वभावपरिणमनम् उपादेयम्, विभावपरिणमनं च हेयम् अस्ति ।

शुद्धभावाधिकारे आत्मनो विभावपरिणामाद् व्यतिरिक्तसिद्धयर्थं कथितम् यत् निश्चयेन रागादिकविभावस्थानानि, मानापमानस्थानानि, सांसारिकसुखरूपहर्षभावस्थानानि, सांसारिक-दुःखरूपाहर्षभावस्थानानि, स्थितिबन्धस्थानानि, प्रकृतिबन्धस्थानानि, प्रदेशबन्धस्थानानि, अनुभागबन्धस्थानानि च जीवस्य न सन्ति । क्षायिक-क्षायोपशमिकौपशमिकौदयिकभावस्थानानि च आत्मनो न सन्ति¹³⁶ । चातुर्गतिक-परिभ्रमणम्, जन्म-जरा-मरण-भय-शोक-कुल-योनि-जीवसमास-मार्गणास्थानानि च जीवस्य न वर्तन्ते । अस्य कारणं यत् तानि परनिमित्तात् भवन्ति । यद्यपि साम्प्रतम् एते आत्मना सह तन्मयभावं प्राप्ताः सन्ति, तथापि तेषां एषाः तन्मयभावो न त्रैकालिकः । ज्ञानदर्शनादिगुणैः सह यथा त्रैकालिकः तन्मयभावः अस्ति, तथा न रागादिकभावैः सह वर्तते । अग्निना सह सम्बन्धेन जलमुष्णतां याति, यद्यपि सः जलेन सह तन्मयभावं प्राप्तः प्रतीयते तथापि अग्नेः सम्बन्धविच्छेदे सति तन्मयभावं न प्राप्नोति । अस्मात् कारणात् शीतस्पर्शस्तु जलस्य स्वभावः कथ्यते, उष्णस्पर्शश्च तस्य विभाव इत्यर्थः ।

स्वभावदृष्ट्या आत्मा निर्दण्डः - मनोवचनकाय-व्यापार-रूपयोगात् रहितः, निर्द्वन्द्वः, निर्ममः, निष्कलंकः, नीरागः, निर्द्वेषः, निर्मूढः, निर्भयः, निर्ग्रन्थः, निःशल्यः, निर्दोषः, निष्कामः, निष्क्रोधः, निर्मानः, निर्मदश्चास्ति । रूपरसगन्धस्पर्शाः, स्त्रीपुंनपुंसकपर्यायाः, संस्थानसंहननाश्च जीवस्य न सन्ति । अस्यायं तात्पर्यार्थः यत् आत्मा द्रव्यभावकर्म-नोकर्मभिः रहितः । आत्मा रूपरसगन्धस्पर्शरहितः, चैतन्यगुणः, शब्दरहितः, अलिङ्गग्रहणम्, अनिर्दिष्टसंस्थानं च अस्ति । स्वरूपोपादानापेक्षया जीवश्चैतन्यगुणयुक्तः, पररूपापोहनापेक्षया रसरूपादेश्च रहितो भवति । यादृशाः सिद्धाः तादृशाः संसारिजीवाः भवन्ति । यथा - सिद्धजीवः जरामरणजन्मरहितः अष्टगुणालंकृतश्च तथा संसारिजीवोऽपि जरामरणादिरहितः अष्टगुणालंकृतश्च भवति । कथनमिदं स्वभावदृष्ट्या¹³⁷ । संसारिजीवोऽपि सिद्धपरमेष्ठी भवितुं समर्थो वर्तते । अस्य इदमेव तात्पर्यम् ।

वर्तमानसमये जीवस्य संसारिपर्यायरूपाशुद्धपरिणमनम् अस्ति । एकस्मिन् काले एकमेव परिणमनम् भवितुं शक्यते, अतः यस्मिन् समये जीवस्य अशुद्धपरिणमनम् भवति, तस्मिन् समये तस्य शुद्धपरिणमनस्याभाव एव, किन्तु शुद्धपरिणमनस्य योग्यता जीवे सदैव विद्यमाना, अस्मात् कारणात् अशुद्ध परिणमनसमयेऽपि तस्य शुद्धपरिणमनम् कथितम् भवति ।

सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्ज्ञानं, सम्यक्चारित्रं, सम्यक्तपश्च स्वभावदृष्टेः प्राप्त्युपायाः सन्ति । विपरीताभिनिवेशविमुक्तं जीवतत्त्वस्य श्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम् । आत्मतत्त्वस्य संशय-विपर्ययानध्यवसायविमुक्तं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । आत्मस्वरूपे स्थिरीकरणं सम्यक्चारित्रम् । तस्मिन् एव प्रतपनं सम्यक्तपः । इदं कथनम् निश्चयनयदृष्ट्या वर्तते । व्यवहारतयेन तु चलमलिनमगाढदोषैः विमुक्तत्वानां श्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम्, हेयोपादेयतत्त्वानां ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । महाव्रतादिरूपाचरणं सम्यक्चारित्रम् तथा उपवासादिरूपतपसः करणं सम्यक्तपोऽस्ति । कार्योत्पत्तिः बहिरङ्गान्तरङ्ग-कारणाद् भवति, अतः सम्यक्त्वस्य उत्पत्तिकारणं बहिरन्तश्च आचार्येण एवं उक्तम् -

“सम्मत्तस्स णिमित्तं जिणसुत्तं तस्स जाणया पुरिसा ।

अन्तरहेऊ भणिदा दंसणमोहस्स खय पहुदी³⁸ ॥”

अर्थात् सम्यक्त्वस्य बाह्यनिमित्तं जिनागमः तस्य ज्ञातारः पुरुषाः, अन्तरङ्गनिमित्तं दर्शनमोहयोः क्षयप्रभृतयः सन्ति । अन्तरङ्गनिमित्ते सति कार्यं नियमेन भवति, किन्तु बहिरङ्गनिमित्ते सति तस्योत्पत्तिः न आवश्यकी । अस्मिन् अधिकारे कर्मजनिताशुद्धभावान् अनात्मीयानुक्त्वा स्वाश्रितशुद्धभाव आत्मीय इत्युक्तम् ।

4. व्यवहारचारित्राधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे एकविंशतिः गाथाः सन्ति । अधिकारेऽस्मिन् अहिंसा-सत्या-ऽस्तेय-ब्रह्मचर्या-ऽपरिग्रहाणाम् चेति पञ्चमहाव्रतानाम्, ईर्या -भाषैषणादाननिक्षेपण-प्रतिष्ठापनाश्चेति पञ्चसमितीनां, मनो-वचन-काय गुप्तीनां तथा च अरहंत-सिद्धाचार्योपाध्याय-साधु-परमेष्ठिनां स्वरूपम् कथितम् वर्तते । हिंसा-ऽसत्य-चौर्याब्रह्म-परिग्रहाः एतानि पञ्चपापानि सन्ति । एभिः कर्मणाम् आस्रवो भवति, अतः एभ्यो विरतिः सम्यक्चारित्रम् । पञ्चपापानां पूर्णत्यागे सति पञ्चमहाव्रतानि भवन्ति । तेषां रक्षार्थं पञ्चसमितीनां त्रिगुप्तीनां च परिपालनमावश्यकम् । एवं व्यवहारेण त्रयोदशप्रकारकं चारित्रं कथ्यते । अस्मिन् अधिकारे अस्य व्यवहारचारित्रस्य वर्णनम् अस्ति ।

5. परमार्थप्रतिक्रमणाधिकारः -

अधिकारेऽस्मिन् अष्टादश गाथाः सन्ति । अस्मिन् अधिकारे कर्म-नोकर्मम्याम् भिन्नम् आत्मस्वरूपस्य वर्णनं कुर्वता कथितम् यत् - नाहं नारकी, नाहं तिर्यञ्चः, नाहं मनुष्यः, नाहं देवः, नाहं गुणस्थानं, मार्गणास्थानम् जीवसमासो वा, नाहं तेषां कर्ता, नाहं कारयिता, नैव कर्तृणामनुमन्ता । बालवृद्धप्रभृतयः अवस्थाः तथा रागद्वेषमोह-क्रोधमानमायादयः विकाराः मम न सन्ति । अहं तु एको ज्ञायकस्वभावयुक्तः स्वतन्त्रजीवद्रव्यम् । एवं प्रकारेण भेदाभ्यासेन जीवः मध्यस्थो भवति, माध्यस्थभावेन तु चारित्रम् । तत् चारित्रं दृढयितुं प्रतिक्रमणस्य उपदेशः ।

प्रतिक्रमणम् कस्य भवति ? इदमाचार्येण अनेन प्रकारेण उक्तम् -

“मोत्तूण वयणरयणं रागादीभाववारणं किञ्चा ।

अप्याणं जो झायदि तस्स दु होदित्ति पडिकमणं¹³⁹ ।”

यः वचनरचनां मुक्त्वा रागादिभावानां च निवारणं कृत्वा आत्मानं ध्यायति, तस्य प्रतिक्रमणम् भवति । परमार्थप्रतिक्रमणे सति एव चारित्रं निर्दोषं भवितुं शक्नोति ।

6. निश्चय-प्रत्याख्यानधिकारः -

अधिकारेऽस्मिन् द्वादश गाथाः सन्ति । प्रत्याख्यानस्यार्थस्त्यागः । त्यागो विकारिभावानामेव भवति न तु स्वभावभावानाम् । इति विचारयन् यो निखिलवचनविस्तारं त्यक्त्वा शुभाशुभभावान् निवारयति, आत्मानं च ध्यायति, तस्यैव प्रत्याख्यानम् भवति । जीवस्य आत्मध्याने शुभाशुभभावाः बाधकाः सन्ति, अतः प्रत्याख्यानिजीवेन प्राक् शुभाशुभभावान् ज्ञात्वा तेषां परिहाराय प्रयत्नः कर्तव्यः ।

निश्चयप्रत्याख्यानस्य सिद्धयर्थं एतादृशी भावना आवश्यकी । यथा -

अहं निर्ममत्वभावं प्राप्य ममत्वभावं मुञ्चामि । मम आत्मा एव मम आलम्बनम्, शेषाणि आलम्बनानि अहं त्यजामि¹⁴⁰ । मम ज्ञाने, दर्शने, चारित्र्ये, प्रत्याख्याने, संवरे, योगे, शुद्धोपयोगे च आत्मा अस्ति । एको ज्ञानदर्शनलक्षणः शाश्वतो मम आत्मा एवं अस्ति, शेषाः संयोगलक्षणाः सर्वे बाह्यभावाः मम स्वभावकृताः न सन्ति । सर्वजीवेषु मम साम्यभावः, न केनापि सह वैरभावः, अहं सर्वाः आशाः मुक्त्वा निश्चयसमाधिं प्राप्तो भवामि¹⁴¹ ।

यः कषायरहितः, इन्द्रियाणां दमनशीलः, शूरः, व्यवसायी, संसारभयाद् भीतश्चास्ति, तस्य एव सुखस्वरूपं प्रत्याख्यानं भवति¹⁴² ।

7. परमालोचनाधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे षड् गाथाः सन्ति । यः श्रमणः कर्मनोकर्मरहितः, विभागगुणपर्यायात् भिन्नं आत्मानं ध्यायति, तस्य आलोचना भवति । यथोक्तम् -

“णोकम्मकम्मरहियं विहावगुणपज्जएहिं वदिरित्तं ।

अप्याणं जो झायदि समणस्सालोयणं होदि¹⁴³ ॥”

आगमे आलोचनायाः चत्वारि अङ्गानि वर्णितानि सन्ति, तेषां नामानि-
(1) आलोचनम्, (2) आलुच्छनम्, (3) अविकृतीकरणं, (4) भावशुद्धिश्च ।

स्वकीयपरिणामं समभावे स्थिरीकृत्य आत्मानुभवं आलोचनमिति¹⁴⁴ । कर्मरूपवृक्षस्य मूलच्छेदसमर्थः समभावरूपनिजात्मपरिणामः आलुच्छनम् । कर्मोदयजनितविकाराः मम न सन्ति

इति चिन्तनम् अविकृतिकरणम् । कर्मणो भिन्नं निर्मलगुणालयस्वरूपात्मनः ध्यानं अविकृतिकरणम् । मदमानमायालोभादिरहितो निजभावो भावशुद्धिः¹⁴⁵ इति ।

व्यवहारनयेन भूतकालसम्बन्धिदोषाणां पश्चात्तापः प्रतिक्रमणम् । वर्तमानकालसम्बन्धि-दोषाणां निराकरणम् आलोचना । अनागतकालसम्बन्धिदोषाणां परिहारः प्रत्याख्यानम् अस्ति । व्यवहारनयसम्बन्धिप्रतिक्रमणादीनां साफल्यं तदैव अस्ति यदा निश्चयनयसम्बन्धिप्रतिक्रमणादयोऽपि प्राप्ता भविष्यन्ति ।

8. शुद्धनिश्चय-प्रायश्चित्ताधिकारः -

अधिकारेऽस्मिन् नव गाथाः सन्ति । व्यवहारनयदृष्ट्या प्रायश्चित्तस्य अनेकानि रूपाणि, परन्तु निश्चयेन तस्य स्वरूपम् किं भवेत् इत्यस्य वर्णनम् कुन्दकुन्दाचार्येण अस्मिन् अधिकारे कृतम् । व्रतसमितिशीलसंयमरूपपरिणामः तथा इन्द्रियदमनस्य भाव एव वास्तविकं प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तं सदैव करणीयम् । आत्मीयगुणैः विकारिभावेषु जयो निश्चयप्रायश्चित्तम् । कषायजयः आचार्येण अनया गाथया उक्तः -

“कोहं खमया माणं समद्वेणज्जवेण मायं च ।
संतोसेण य लोहं जयदि खु ए चहुविहकसाए¹⁴⁶ ॥”

कषायाः विकारिभावाः, तेषामस्तित्वे प्रायश्चित्तस्य न काऽपि प्रतिष्ठा, अत एव क्षमादिगुणैः कषायरूपविकारिभावानां जयस्योपदेशः आगमेषु कृतो वर्तते । अस्मिन्नेव अधिकारे कथितं यत् श्रेष्ठतपश्चरणमेव साधूनां प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तम् अनेककर्मणां क्षयहेतुः विद्यते । जीवेन अनेकभवेषु यः शुभाशुभकर्मसमूहः संचितः, सः तपश्चरणरूपप्रायश्चित्तेन नष्टं भवितुं शक्नोति । अतः तपश्चरणमवश्यमेव कर्तव्यम् । ध्यानमपि प्रायश्चित्तस्य सर्वोत्कृष्टं रूपमस्ति, यतः अयं जीवः आत्मस्वरूपस्य आलम्बनेनैव सकलविकारिभावानां परिहारार्थं समर्थः भवितुं शक्नोति ।

ध्यानस्य फलं वर्णयन् कथितवान् यत् यः शुभाशुभवचनानां रचनाम्, रागादिभावानां च निवारणं कृत्वा आत्मनो ध्यानं करोति, तस्य अवश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति ।

9. परमसमाध्यधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे द्वादश गाथाः सन्ति । आत्मपरिणामानां स्वरूपे स्थैर्यं परमसमाधिः । अर्थात् आत्मपरिणामेषु स्थायित्वं परमसमाधिः । अस्य प्राप्तिरपि आत्मध्यानाद्भवति । उक्तं च-

“वयणोच्चारणकिरियं परिचत्ता वीयरायभावेण ।
जो झायदि अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स¹⁴⁷ ॥”

यो मुनिः समताभावेन रहितो वर्तते तस्य वनवासः, कायक्लेशः, नानाविधोपवासः
अध्ययनमौनादिकं च किं फलं ददति? अर्थात् न किञ्चिदपि। तथा चोक्तं -

“किं काह्वि वणवासो कायकिलेसो विचित्त उववासो।
अञ्जयणमोणपहुदी समदारहियस्स समणस्स¹⁴⁸ ॥”

सामायिकं परमसमाधिं च एकार्थवाचिशब्दं मन्वानेन आचार्येण नवसु गाथासु वर्णितम्
यत् स्थायिसामायिकं कस्य भवति? परमसमाधेः अधिकारी कः?

यः समस्तसावधरहितः, त्रिगुप्तिधारकः, इन्द्रियदमनशीलः, समस्तत्रसस्थावरकायिकजीवेषु
समताभावयुक्तः यस्यात्मा सदा संयमनियमादिषु च निरतः, रागद्वेषादयः यं न विकारयितुं समर्थः,
यः आर्त्तरौद्रदुर्ध्यानाभ्याम् सदैव निवृत्तः सन् पुण्यपापभावयोः सदा त्यागं करोति तथा धर्मशुक्लध्यानं
च सततं धारयति तस्यैव परमसमाधिः भवितुं शक्नोति नेतरस्य।

10. परमभक्त्यधिकारः -

अस्मिन् अधिकारे सप्त गाथाः सन्ति। ‘भजनं भक्तिः’ इति व्युत्पत्त्यनुसारेण उपासना
भक्तिः कथ्यते। ‘पूज्यानां गुणेष्वनुरागो भक्तिः’ अयं भक्तेः वाच्यार्थः। सर्वश्रेष्ठा भक्तिः
निवृत्तिभक्तिः। निवृत्तिभक्तिः योगभक्तिश्च शुद्धात्मस्वरूपस्य ध्यानात् भवति। यः श्रावकः
श्रमणो वा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रस्य भक्तिं करोति, तस्य निवृत्तिभक्तिः भवति¹⁴⁹। यः साधुः
आत्मानम् रागादीनां परिहारे योजयति, अर्थात् रागादिविकारिभावेषु विजयं प्राप्नोति, स एव
योगभक्तियुक्तो भवति, न अन्यः। तथाचोक्तम् -

“रागादीपरिहारे अप्पाणं जो दु जुंजदे साहू।
सो जोगभत्तिजुत्तो इदरस्स य कह हवे जोगो¹⁵⁰ ॥”

11. निश्चयपरमावश्यकधिकारः -

अधिकारेऽस्मिन् अष्टादश गाथाः सन्ति। यो न अन्यवशः स अवशः, अवशस्य कार्यम्
आवश्यकम्। सदा स्वाधीनश्रमण एव मोक्षस्य पात्रं भवति। यः श्रमणः शुभाशुभभावेषु लीनः,
सः न अवशः, किन्तु अन्यवशः, तस्य कार्यं कथमावश्यकम्? यः परभावं त्यक्त्वा निर्मलस्वभावम्
आत्मानं ध्यायति, सः आत्मवशः, स्ववशः, स्वाधीनश्च अस्ति। अत एव तस्य कार्यम्
आवश्यकम् उच्यते।

हे श्रमण! यदि त्वम् आवश्यकम् इच्छसि तर्हि आत्मस्वभावे स्थितिं कुरु, यतो जीवस्य
श्रमण्यं तेनैव पूर्णम् भवति। तथाचोक्तम् -

“आवासं जइ इच्छसि अप्प सहावेसु कुणदि थिरभावं।
तेण दु सामण्णगुणं संपुण्णं होदि जीवस्स¹⁵¹ ॥”

आवश्यकद् रहितः श्रमणश्चारित्रभ्रष्टो मन्यते, अतः पूर्वोक्तविधिना आवश्यकं कर्तव्यम् ।
आवश्यकसहितः श्रमणः अन्तरात्मा भवति, आवश्यकरहितश्च श्रमणः बहिरात्मा ।

समता-वन्दना-स्तुति-प्रतिक्रमण-स्वाध्याय-कायोत्सर्गाश्च षडावश्यकानि सन्ति ।
आवश्यकानां यथार्थरीत्या पालकः एव श्रमणो यथार्थश्रमणो भवति ।

12. शुद्धोपयोगाधिकारः -

अधिकारेऽस्मिन् एकोनत्रिंशत् गाथाः सन्ति । केवलज्ञानी व्यवहारनयेन सर्वं जानाति,
पश्यति, किन्तु निश्चयनयेन आत्मानमेव जानाति पश्यति च । तथाचोक्तम् -

जाणदि पस्सदि सव्वं ववहारणयेण केवली भगवं ।

केवलणाणी जाणदि पस्सदि णियमेण अप्पाणं¹⁵² ॥”

अस्य नायमर्थो यत् केवली, निश्चयनयेन नास्ति सर्वज्ञः, आत्मज्ञमात्रम्, यतः
आत्मज्ञतायाम् एव सर्वज्ञत्वं गर्भितमस्ति । आत्मा खलु कमपि पदार्थं तदैव जानाति, यदा तस्य
विकल्पः आत्मनि प्रतिफलति । येन प्रकारेण दर्पणे प्रतिबिम्बिताः घटपटादिपदार्थाः दर्पणरूपाः
एव भवन्ति, तेन प्रकारेण आत्मनि प्रतिफलितानां पदार्थानां विकल्पाः आत्मरूपा एव भवन्ति ।

निश्चयेन आत्मा तैः विकल्पैः परिपूर्णम् आत्मानमेव जानाति, अतः आत्मज्ञः उच्यते ।
तेषु विकल्पेषु प्रतिफलितेषु लोकालोकयोः समस्ताः पदार्थाः कारणानि भवन्ति । अतो व्यवहारेण
तेषां सर्वेषामपि ज्ञाता सर्वज्ञः, द्रष्टा- सर्वदर्शी कथ्यते ।

यदा जीवस्य उपयोगः - ज्ञानदर्शनस्वभावात् शुभाशुभरागादिविकारिभावेभ्यो रहितः
भवति, तदा सः शुद्धोपयोग उच्यते । परिपूर्णः शुद्धोपयोगो यथाख्यातचारित्रस्य अविनाभावी
वर्तते । यथाख्यातचारित्रेण अविनाभाविशुद्धोपयोगे सति स जीवः अन्तर्मुहूर्त्तं नियमेन केवलज्ञानी
भवति । अस्मिन् अधिकारे आचार्येण ज्ञानस्य दर्शनस्य च स्वरूपम् विश्लेषितम् ।

अनेनैव शुद्धोपयोगेन जीवः अष्ट कर्माणि नाशयित्वा अव्याबाधम्, अनिन्द्रियम्, अनुपमम्,
पुण्यपापविकल्परहितम्, पुनरागमनरहितम्, नित्यम्, अचलम्, परालम्बनेन च रहितम् निर्वाणं
प्राप्नोति । कर्मरहित आत्मा लोकाग्रं गच्छति ।

सन्दर्भसूची

01. बारस अणुवेक्खा, गा. 91 (कु.कु.भा.संस्करण)
02. बोधपाहुडं, गा. 60-61 (कु.कु.भा.संस्करण)
03. जयसेन, पञ्चास्तिकाय ता.वृ., प्रथमपृष्ठ
04. जयसेन, स.सा.ता.वृ., पृ. 569 (रा.च.शा.)
05. श्रुतसागर, षट्प्राभृत. टी., पृ. 379 (मा.दि.ग्र.)
06. देवसेन, दर्शनसार, गा. 43
07. इन्द्रनन्दि, श्रुतावतार, श्लोक 160-161
08. भट्टारक विद्यानन्दि, सुदर्शनचरितम् - 1/21
09. मेधावी, धर्मसंग्रह श्रावकाचार
10. शुभचन्द्र, पाण्डवपुराण, श्लो. 14
11. सोमसेन, सोमसेनपुराण
12. धर्मकीर्ति, हरिवंशपुराण
13. अजितब्रह्म, हनुमच्चरित्र
14. अमरकीर्तिसूरि, जिनसहस्रनामटीका
15. डॉ. ए. चक्रवर्ती, पञ्चा., प्रस्तावनायां "मंत्रलक्षण" इत्यारख्यपुस्तकादुद्धृतम्।
16. पं. कैलाशचन्द्रशास्त्री, जै.सा. का इतिहास, भाग-2, पृ. 113
17. विरुदावली, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 431
18. द्वितीय शुभचन्द्र की पद्यावली, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 404
19. गणधरादि-पद्यावली, तीर्थंकर महावीर और उनकी आचार्य परम्परा, भाग-4, पृ. 351
20. प्रथम शुभचन्द्र की गुर्वावली, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 393
21. ता.इ.इन्स.नै. 152
22. नन्दिसंघ पद्यावली, कु.कु.भा. प्रस्तावना
23. जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 55, 492
24. मल्लिषेण प्रशस्ति, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 374
जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 54
25. देवकीर्ति पद्यावली, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 383;
जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 40

26. मेघचन्द्रप्रशस्ति, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 368;
नयकीर्तिपद्यावली, तत्रैव, पृ. 387;
जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 42, 43, 47, 50
27. जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 105
28. जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 108
श्रुतमुनि पद्यावली, ती.म. और उ.आ.प., भाग-4, पृ. 411
29. जै.सा. का इति., भाग-2, पृ. 98
30. डॉ. चक्रवर्ती, पञ्चास्तिकाय प्रस्तावना ।
31. जैनज्म इन साउथ इण्डिया, पृ. 152-157
32. जै.सा. का इतिहास, भाग-2, पृ. 103
33. द्रष्टव्यम्, जै.शि.सं., भाग-1, सं.40, 42, 43, 47, 50
34. द्रष्टव्यम्, जै.सि.भा., भाग-1, किरण-4, पृ. 90
35. जै.शि.सं., भाग-1, नं. 493
36. जै.शि.सं., भाग-3, सं. 305, 347, 319
37. जै.शि.सं., भाग-3
38. जै.शि.सं., भाग-1
39. जै.शि.सं., भाग-1, नं. 227
40. जै.शि.सं., भाग-2, पृ. 121
41. जै.सा. का इति., भाग-2, पृ. 104
42. बो.प्रा., गा. 61-62
43. सम.सा., 1
44. जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 40, पृ. 210
45. जै.शि.ले.सं., भाग-2, पृ. 60
46. तिलोय. 8/532
47. पूर्वं श्रीमूलसंघस्तदनु सितपटः काष्ठसंघस्ततो हि,
तेऽभूवन्भाविगच्छाः पुनरजनि ततो यापुनीसंघ एकः ।
तस्मिन् श्रीमूलसंघे मुनिजनविमले सेननन्दी च संघौ,
स्यातां सिंहाख्यसंघोऽभवदुरुमहिमा देवसंघश्चतुर्थः ॥
-उद्धृत, तीर्थंकर महावीर और उनकी आचार्य परम्परा, भाग-4, पृ. 358 एवं
जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 105, श्लोक 26
48. जै.शि.ले.सं., भाग-2, पृ. 63

49. जै.शि.ले.सं., भाग-1, सं. 105
50. षट्प्राभृतटीका, पृ. 379
51. शुभचन्द्र, पाण्डवपुराण, श्लो. 14
52. जै.शि.भा., भाग-1, कि. 4, पृ. 58
53. जै.सा.का.इ., भाग-2, पृ. 111
54. जैन हितैषी, भाग-10, पृ. 378 प्रभृति
55. समयप्राभृतस्य संस्कृतप्रस्तावनायाम्, काशी संस्करणम्
56. पञ्चास्तिकाय-प्रस्तावना
57. रत्न.श्रा. प्रस्तावना, (मा.ग्र.)
58. प्रवचनसार प्रस्तावना (रा.शा.)
59. समयप्राभृतस्य प्रस्तावना, सनातन ग्रन्थमाला, काशी ।
60. तत्रैव
61. अष्टपाहुड, प्रस्तावना (महावीरजी संस्करण)
62. नियमसार, प्रस्तावना, पृ. 22
63. नि.सा.ता.वृ. 5
64. डॉ. ए. एन. उपाध्ये, प्रवचनसार प्रस्तावना, पृ. 23 पं.
कैलाशचन्द्रशास्त्री, जै.सा. का इति., भाग-2, पृ. 128
65. डॉ. ए. एन. उपाध्ये, प्रवचनसार
66. रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, परम श्रुतप्रभावक मण्डल, जवेरी बाजार, बम्बई,
विक्रम संवत् 1972
67. गा. 173
68. गा. 4-7
69. गा. 8-11
70. गा. 14-15
71. गा. 17-19
72. गा. 20-21
73. गा. 44-46
74. गा. 47-50
75. गा. 27-28
76. गा. 57-62
77. गा. 63-65

78. गा. 67-68
79. गा. 77-78
80. गा. 82
81. गा. 83-85
82. गा. 86
83. गा. 90
84. गा. 96-99
85. गा. 100
86. गा. 160
87. परमश्रुतप्रभावक मण्डल श्रीमद् रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, राजचन्द्र आश्रम, अगास,
सन् 1964
88. चारित्तं खलु धम्मो धम्मो जो सो समो त्ति णिदिट्ठो ।
मोहक्खोहविहीणो परिणामो अप्पणो हु समो ॥ -ज्ञा.गा. 7
89. ज्ञा., गा. 35
90. ज्ञा., गा. 41
91. ज्ञा., गा. 80-81
92. ज्ञे., गा. 3
93. ज्ञे., गा. 68
94. ज्ञे., गा. 87
95. चारि., गा. 1
96. चारि., गा. 2
97. चारि., गा. 3-7
98. चारि., गा. 33
99. चारि., गा. 34
100. चारि., गा. 37-38
101. चारि., गा. 41
102. रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, परमश्रुतप्रभावक मण्डल, जवेरी बाजार, बम्बई,
सन् 1919
103. वंदित्तु सव्वसिद्धे धुवमचलमणोवमं गइं पत्ते ।
वोच्छामि समयपाहुडमिणमो सुयकेवली भणियं ॥ - गा. 1
104. गा. 16-19

105. गा. 23-25
106. गा. 26-28
107. गा. 29
108. अहमिको खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।
णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तं पि ॥ -गा. 38
109. गा. 39-46
110. गा. 49-55
111. गा. 56-62
112. गा. 69-71
113. गा. 80-86
114. गा. 87-91
115. क. षट्प्राभृतादिसंग्रह, माणिकचन्द्र जैन ग्रन्थमाला, हीराबाग, विक्रम सं. 1977
ख. अष्टपाहुड, अनंतकीर्ति दिगम्बर जैन ग्रन्थमाला, सन् 1923
ग. अष्टपाहुड, श्रीशान्तिवीर दिगम्बर जैन संस्थान, शान्तिवीर नगर, श्रीमहावीरजी
(राजस्थान) वीर संवत् 2494
116. गा. 2
117. मो.प्रा., गा. 81
118. प्रवचनसार, ज्ञा.गा. 7
119. गा. 25
120. काऊण णमोकारं अरहंताणं तहेव सिद्धाणं ।
बोच्छामि समणलिंगं पाहुडसत्थं समासेण ॥ -लिङ्गप्राभृतं, गा. 1
121. षट्प्राभृतादिसंग्रहः, माणिकचन्द्र जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, वि.सं. 1977
122. गा. 91
123. अद्भुवमसरणमेगत्तमण्णसंसारलोगमसुचित्तं ।
आसवसंवरणिज्जरधम्मं बोहिं च चित्तेज्जो ॥ -गा. 2
124. क. षट्प्राभृतादिसंग्रह, माणिकचन्द्र जैन ग्रन्थमाला, हीराबाग, बम्बई, वि.सं. 1977
ख. रयणसार, भारतीय जैन सिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था, श्रीमहावीरजी ।
125. गा. 11
126. कुन्दकुन्द भारती, श्रुतभण्डार व ग्रन्थ प्रकाशन समिति, फल्टण, सन् 1970,
पृ. 325-348
127. कुन्दकुन्द भारती, पृ. 343-44

128. क. जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, हीराबाग, बम्बई, सन् 1916
ख. पंडित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट, ए-4, बापूनगर, जयपुर, सन् 1984
129. गा. 3
130. नियमसारटीका, पृ. 5 (जयपुर संस्करण)
131. गा. 2
132. गा. 5
133. गा. 8
134. नियमसारटीका, गा. 19
135. गा. 26
136. गा. 39-41
137. जारिसया सिद्धप्पा भवमल्लिय जीव तारिसा होंति ।
जरमरणजम्ममुक्का अट्टगुणालंकिया जेण ॥ -गा. 47
138. गा. 53
139. गा. 83
140. गा. 99
141. गा. 100-104
142. गा. 105
143. गा. 107
144. गा. 109
145. गा. 110-112
146. गा. 115
147. गा. 122
148. गा. 124
149. गा. 134
150. गा. 137
151. गा. 147
152. गा. 159

द्वितीयोऽध्यायः

सम्यग्दर्शनविमर्शः

विषयप्रवेशः -

जैनदर्शने सम्यग्दर्शनस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते । अत एव जैनदार्शनिकैः स्वकीयग्रन्थेषु सम्यग्दर्शनस्य स्वरूपम् तस्य वैशिष्ट्यम्, मोक्षमार्गं तस्य प्राधान्यम्, धर्मस्य मूलत्वं च विस्तरेण विमर्शितम् । कुन्दकुन्दाचार्यकृतेषु प्राकृतप्राभृतेषु 'दंसणपाहुडं' इति नामधेयं स्वतन्त्रं प्राभृतमस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे ग्रन्थकारेण निश्चयनयेन व्यवहारनयेन च सम्यग्दर्शनस्य स्वरूपम् प्ररूपितम् । सम्यग्दर्शनमेव धर्मस्य मूलं विद्यते । यथा मूलं विना द्रुमस्य प्ररोहः स्कन्धशाखाद्यो न जायन्ते तथैव सम्यग्दर्शनं विना सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमपि च न जायेते । सम्यक्त्वे सति स्वल्पमपि ज्ञानं सम्यग्ज्ञानत्वं भजते । सम्यग्दर्शनस्याभावे बहुश्रुतत्वमपि निरर्थकं भवति । एवमेव सति सम्यग्दर्शने देशव्रतं सर्वव्रतं वा सम्यक्चारित्रतां भजते । सम्यग्दर्शनाभावे तीव्रातितीव्रव्रततपश्चर्यापि निरर्थकैव भवति । अत एवाचार्यः कथयति यत् सम्यग्दर्शनरहितो जीवः सर्वज्ञतां प्राप्तुं न शक्नोति । तस्य मोक्षस्तु दूरतर एव । जैनदर्शने सम्यग्दर्शन-ज्ञानचारित्राणां सामस्त्येन मोक्षमार्गत्वं प्रतिपाद्यते ।

नियमसारग्रन्थे नियमस्य व्याख्यानं कुर्वन्नाचार्यः प्राह यद् नियमेन करणीयं कार्यं नियमः कथ्यते । स च सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र-रूपो भवति । तद्यथा -

“णियमेण य जं कज्जं तण्णियमं णाणदंसणचरित्तं ।”

एवं नियमस्य व्याख्याने सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणां व्याख्यानं करणीयमिति निश्चीयते । अत एव सर्वप्रथमं तावत् सम्यग्दर्शनस्य व्याख्यानं क्रियते । कुन्दकुन्दाचार्येण सर्वं व्याख्यानं निश्चय-व्यवहार-दृष्ट्या कृतम् । अत्र प्रथमं निश्चय-नयापेक्षया सम्यग्दर्शस्य विमर्शः क्रियते ।

निश्चयसम्यग्दर्शनस्य स्वरूपम्-

निश्चयनयेन आत्मा सम्यग्दर्शनादिगुणयुक्तो विद्यते । अतः एव दर्शनप्राभृते कुन्दकुन्दाचार्येणोक्तं यद् - आत्मनः श्रद्धानं निश्चयसम्यक्त्वम्² ।

तथा च भावप्राभृते -

“अप्पा अप्पम्मि रओ सम्माइड्डी हवेइ फुडु जीवो³” ।

स्वीये आत्मनि रतो जीवः सम्यग्दृष्टिर्भवति, इति भावः ।

एवं निश्चयनयेन सम्यग्दर्शनं नात्मव्यतिरिक्तम्, किन्तु आत्मनः निज-स्वरूपमेव । स्वकीय-स्वरूपश्रद्धानं आत्मरूपरमणं वा निश्चयसम्यग्दर्शनम् । एवं निश्चयसम्यग्दर्शनस्य स्वरूपमुक्तम् । क्रमप्राप्तस्य व्यवहारसम्यग्दर्शनस्य विमर्शः क्रियते ।

व्यवहारसम्यग्दर्शनस्य स्वरूपम् -

नियमसारग्रन्थे सम्यग्दर्शनस्य स्वरूपमेवं प्राह -

“अतागमतत्त्वाणं सद्वहणादो हवेइ सम्मत्तं⁴” ।

आप्तागमतत्त्वानां श्रद्धानात् सम्यक्त्वं भवति । यः आप्तागमतत्त्वानां श्रद्धानं करोति, सः सम्यग्दृष्टिः कथ्यते ।

मोक्षप्राभृते उक्तम् -

“तच्चरुई सम्मत्तं -----⁵” ।

“तत्त्वरुचिः सम्यक्त्वम्’ इत्यनेन तत्त्वानां जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्ष-लक्षणोपलक्षितानां सप्तानां श्रद्धानां सम्यक्त्वमुच्यते । अस्मिन्नेव ग्रन्थे अन्यत्रोक्तम् -

हिंसारहिते धर्मे, अष्टादशदोषवर्जिते देवे तथा च निर्ग्रन्थे प्रवचने श्रद्धानं सम्यक्त्वं भवति । तद्यथा -

“हिंसारहिण धम्मे अट्टारहदोसवज्जिए देवे ।

निग्गंथे पावयणे सद्वहणं होइ सम्मत्तं⁶ ॥”

तथा चोक्तं दर्शनप्राभृते -

षड्द्रव्य-नवपदार्थ-पञ्चास्तिकाय-सप्ततत्त्वेषु श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । तेषु श्रद्धानकारको जीवः सम्यग्दृष्टिः⁷ ।

व्यवहाराद् जीवादीनां श्रद्धानां सम्यक्त्वं जिनवरैः कथितम्⁸ ।

समयसारग्रन्थे आचार्येण सम्यक्त्वस्य व्याख्यानं एवं प्रकारेण कृतम् -

जीवाजीव-पुण्य-पापा-SSस्रव-संवर-निर्जरा-बन्ध-मोक्षाणां यथार्थरूपेणाधिगमः सम्यक्त्वम् उच्यते⁹ ।

चारित्तपाहुडे यथा -

“यत् पश्यति तद्दर्शनं भणितम्¹⁰ ।”

पञ्चास्तिकायग्रन्थे तु भणितम् -

“सम्मत्तं सद्वहणं भावाणं¹¹ ।”

भावानां श्रद्धानं सम्यक्त्वम् । ते भावाः खलु कालकलितपञ्चास्तिकायविकल्परूपाः नव पदार्थाः ।

पञ्चास्तिकायस्य तात्पर्यवृत्तौ जयसेनाचार्येण एवं व्याख्यायते- मिथ्यात्वोदय जनितविपरीताभिनिवेशरहितं श्रद्धानम् । केषां सम्बन्धि ? पञ्चास्तिकायषड्द्रव्यविकल्परूपं जीवाजीवद्रव्यं जीवपुद्गलसंयोगपरिणामोत्पन्नास्रवादिपदार्थसप्तकं चेत्युक्तलक्षणानां भावानां जीवादिनवपदार्थानाम् । इदं तु नवपदार्थविषयभूतं व्यवहारसम्यक्त्वम्¹² ।

कुन्दकुन्दाचार्यस्य विभिन्नग्रन्थेषु प्रतिपादितस्य सम्यग्दर्शनस्य पूर्वोक्तविवेचनस्य अयं तात्पर्यार्थः यद् आप्तागमतत्वानां श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । उत्तरवर्तिनः आचार्याः अपि कुन्दकुन्दस्यैव परिभाषायाः अनुकरणं कुर्वन्ति । तद्यथा - कुमारकार्तिकेयेन व्यवहारसम्यग्दर्शनस्य लक्षणम् एवं प्रतिपादितम् -

“गिञ्जिय-दोसं देवं सव्वजिवाणं दयावरं धम्मं ।

वञ्जिय-गंथं च गुरुं जो मण्णदि सो हु सद्धिट्ठि¹³ ।।”

अर्थात्- यो भव्यः निर्जितदोषं देवं परमाराध्यं सर्वज्ञं मनुते जानाति श्रद्धाति निश्चयीकरोति, सर्वजीवानां दयापरं धर्मं श्रद्धाति, पुनश्च वर्जितग्रन्थं (निर्ग्रन्थं) गुरुं मनुते, सः सद्दृष्टिः भवेत् । पञ्चसंग्रहे सम्यक्त्वस्य लक्षणम् -

जिनवरैः उपदिष्टानां षड्द्रव्यपञ्चास्तिकाय-नवपदार्थेषु आज्ञया अधिगमेन वा श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्¹⁴ । तथा चोक्तं समन्तभद्राचार्येण -

“श्रद्धानं परमार्थानामाप्तागमतपोभृताम्¹⁵ ।”

“तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्”¹⁶ इति सूत्रकारेण कथितम् । तथा तत्त्वार्थवार्तिककारेण अकलंकदेवेन कथितम् यत्- “प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्¹⁷ ।”

प्रणिधानमुपयोगः परिणाम इत्यनर्थान्तरम् । येनार्थोऽर्थान्तराद्विशेष्यते यो वाऽर्थान्तरगततात्पर्याद्विशिष्यते स विशेषः । विशिष्टिर्वा विशेषः । प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः । आहितमात्मसात्कृतं परिगृहीतमित्यनर्थान्तरम् । विध-युक्तगत-प्रकाराः समानार्थाः । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ विधी अस्येति द्विविधं द्विविधस्य भावः कर्म वा द्वैविध्यम् ।

प्रणिधानविशेषेणाहितं प्रणिधानविशेषाहितं द्वैविध्यमस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यम् । जनितः प्रादुर्भावितः व्यापृतिव्यापारः अर्थप्रापणसमर्थः क्रियाप्रयोगः जनितोव्यापारोऽस्य जनितव्यापारं कश्चास्य व्यापारः इहांतर्दर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमपर्यायपरिणामाद्वाह्यपरिणाम-

कारणापादिता-SSत्मनो जीवादिपदार्थविचारविषयोऽधिगमो निसर्गश्च व्यापारः । प्रणिधान-विशेषाहितद्वैविध्यमेव जनितव्यापारं प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्¹⁸ ।

कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यग्दर्शनम् -

कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यग्दर्शनस्य निमित्तं दर्शनमोहस्य क्षयः, उपशमः, क्षयोपशमश्च भवति¹⁹ । मोहनीयकर्मणः द्वौ भेदौ भवतः । तद्यथा- दर्शनमोहः चारित्रमोहश्चेति । दर्शनमोहस्य उदये जीवस्य सम्यक्त्वगुणः न प्रकटो भवति²⁰ । दर्शनमोहस्य क्षये क्षायिकसम्यग्दर्शनं जायते, उपशमे औपशमिकं सम्यग्दर्शनं भवति, तथा च क्षयोपशमे क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनं भवति । एवं दर्शनमोहस्य क्षयादिकं सम्यग्दर्शनस्य अन्तरङ्गनिमित्तं कथितम् । दर्शनमोहस्य उदये जीवादितत्त्वानां विपरीतश्रद्धानं भवति । अतः सम्यग्दर्शनं न जायते ।

दर्शनमोहस्य तिस्रः प्रकृतयः भवन्ति, तद्यथा- (1) सम्यक् प्रकृतिः, (2) मिथ्यात्वप्रकृतिः तथा (3) सम्यग्मिथ्याप्रकृतिः । यस्याः उदये आप्तागमपदार्थानां श्रद्धाने शिथिलत्वं भवति सा सम्यक् प्रकृतिरुच्यते । यस्याः उदये आप्तागमपदार्थेषु अश्रद्धा भवति सा मिथ्यात्वप्रकृतिः । यस्याः उदये आप्तागमपदार्थेषु तत्प्रतिपक्षेषु च अक्रमेण श्रद्धा उत्पद्यते सा सम्यग्मिथ्याप्रकृतिः । तथा चोक्तं धवलाटीकायाम् - “अत्तागम-पदत्थसद्भाए जस्सोदएण सिथिलत्वं होदि, तं मिच्छत्तं । जस्सोदएण अत्तागमपयत्थेसु तप्पडिवक्खेसु य अक्कमेण सद्भा उप्पज्जदि तं सम्मामिच्छत्तं²¹, इति ।”

नियमसारग्रन्थे सम्यग्दर्शनस्य बाह्यनिमित्तं जिनसूक्तं तथा च तस्य ज्ञातारः पुरुषाः उक्ताः²² । जिनसूक्तं जिनागम एव । जिनागमे तत्त्वानां प्रतिपादनमस्ति । एवं तत्त्वानां श्रद्धानमेव सम्यग्दर्शनस्य बाह्यनिमित्तमस्ति । आगमस्य ज्ञातारः पुरुषाः जीवादितत्त्वानां ज्ञातारः, उपदेष्टारो भवन्ति । तेषामुपदेशाः सम्यग्दर्शनस्योत्पत्तौ निमित्तं भवन्ति । अत एव बाह्यनिमित्तं कथ्यते ।

तत्त्वार्थसूत्रे सम्यग्दर्शनस्य द्वौ भेदौ प्रतिपादितौ । यथा- ‘तन्निगसर्गादधिगमाद्वा’²³ । तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति - निसर्गसम्यग्दर्शनम्, अधिगमसम्यग्दर्शनं च । निसर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यर्थः । ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीवः कदाचित् परिणामविशेषात् परोपदेशमन्तरेणापि सम्यग्दर्शनं लभते । इत्येतन्निर्गसर्गसम्यग्दर्शनम् । अधिगमः आगमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यर्थः । तदेवं परोपदेशादिना यत्- तत्त्वार्थश्रद्धानं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ।

एवं ज्ञायते यत् आप्तस्य, आगमस्य तत्त्वानां च श्रद्धानेन सम्यग्दर्शनम् भवति । तेषु किं लक्षणम् आप्तस्य?, किं स्वरूपम् आगमस्य, तथा किं स्वरूपम् तत्त्वानां?, एतेषां ज्ञानम् आवश्यकम् भवति, अत एव एतेषां विमर्शः प्रस्तूयते ।

आप्तस्य स्वरूपम् -

जैनदर्शने आप्तः सर्वज्ञो भवति । सः केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टययुक्तः तथा सकलदोषरहितो भवति ।

कुन्दकुन्देन नियमसारग्रंथे आप्तस्वरूपं निम्नाङ्कितप्रकारेण प्रतिपादितम् -

“गिस्सेसदोसरहिओ केवलणाणाइपरमविभवजुदो ।

सो परमप्या उच्चइ तव्विवरीओ ण परमप्या²⁴ ॥”

अस्य तात्पर्यार्थः- सकलदोषरहितः सकलगुणात्मा आप्तो भवेत् । अर्थात् आत्मगुणघातकानि घातिकर्माणि ज्ञानदर्शननावरणान्तरायमोहनीयकर्माणि, तेषां निरवशेषेण प्रध्वंसनात् निःशेषदोषरहितः, अष्टादशदोषरहितो वा । सकलविमलकेवलबोधकेवलदृष्टि-परम-वीतरागात्मकानन्दाद्यनेकवैभवसमृद्धः, परमात्मा उच्यते । एतद्विपरीतो न परमात्मा इति ।

नियमसारे अष्टादशदोषाः विवेचिताः सन्ति । तद्यथा -

“छुहत्तण्हभीरुसो रागो मोहो चिंताजरारुजामिच्चू ।

सेदं खेद मदो रइ विम्हिय णिद्वा जणुव्वेगो²⁵ ॥”

1. क्षुधा 2. तृषा 3. भयम् 4. रोषः 5. रागः 6. मोहः
7. चिन्ता 8. जरा 9. रुजा 10. मृत्युः 11. स्वेदः 12. खेदः 13. मदः 14. रतिः
15. विस्मयः 16. निद्रा 17. जन्म 18. उद्वेगाश्च, इति अष्टादशदोषाः भवन्ति ।

इमे एव दोषाः रत्नकरण्डश्रावकाचारे²⁶, वसुनन्दिश्रावकाचारे²⁷ उपासकाध्ययने²⁸ च प्रतिपादिताः सन्ति । तद्यथा -

- 1) क्षुधा - असातावेदनीयतीव्रमन्दक्लेशकरी क्षुधा ।
- 2) तृषा - असातावेदनीयतीव्रतीव्रतरमंदमन्दतरपीडया समुपजाता तृषा ।
- 3) भयम् - इहलोकपरलोकात्राणागुप्तिमरणवेदनाऽकस्मिकभेदात् भयम् सप्तधा भवति ।
- 4) रोषः - क्रोधिपुंसः तीव्रपरिणामः रोषः कथ्यते ।
- 5) रागः - प्रशस्ताप्रशस्तभेदेन रागो द्विविधः- दानशीलोपवासगुरुजन-वैयावृत्यादि-समुद्भवः प्रशस्तरागोऽस्ति, स्त्रीराजचौरभक्तविकथालापाकर्णनकौतूहलपरिणाम-श्च अप्रशस्तरागः ।
- 6) मोहः - मोहो द्विविधः - प्रशस्ताप्रशस्तश्च । चातुर्वर्ण्यश्रमणसंघवात्सल्यगतो मोहः प्रशस्तमोहः, इतरः अप्रशस्तमोहः ।
- 7) चिन्ता - प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् चिन्ता द्विविधा । धर्मशुक्लध्यानरूपचिन्तनम् प्रशस्तम्, आर्त्तरौद्रध्यानरूपचिन्तनमप्रशस्तम् ।

- 8) जरा - तिर्यग्मानवानां वयः कृतदेहविकारो जरा ।
- 9) रुजा - वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यसंजातकलेवरविपीडैव रुजा ।
- 10) मृत्युः - सादिसनिधनमूर्तेन्द्रियविजातीयनरनारकादिविभावव्यञ्जनपर्यायविनाशः मृत्युः ।
- 11) स्वेदः - अशुभकर्मविपाकजनितशरीरायाससमुपजातपूतिगंधसम्बन्धवासनावासित-
बिन्दुसंदोहः स्वेदः ।
- 12) खेदः - अनिष्टलाभः खेदः ।
- 13) मदः - सहजचतुरकवित्वनिखिलजनताकर्णामृतस्यंदिसहजशरीरकुलबलैश्वर्यात्मा-
ऽहङ्कारजननो मदः ।
- 14) रतिः - मनोज्ञेषु वस्तुषु परमा प्रीतिरेव रतिः ।
- 15) विस्मयः- परमसमरसीभावभावनापरित्यक्तानां क्वचिदपूर्वदर्शनाद्विस्मयः ।
- 16) जन्म - केवलेन शुभकर्मणा, केवलेनाशुभकर्मणा, मायया, शुभाशुभमिश्रेण देवनारक-
तिर्यग्मानुषपर्यायेषु उत्पत्तिर्जन्म ।
- 17) निद्रा - दर्शनावरणीयकर्मोदयेन प्रत्यस्तमितज्ञानज्योतिः निद्रा ।
- 18) उद्वेगः - इष्टवियोगेषु विकलवभावः उद्वेगः। आप्तः एभिः अष्टादशदोषैः रहितो भवति ।

तथा च मोक्षप्राभृते-

कर्मकलंकविमुक्तः परमात्मा देवो भण्यते । सः मलरहितः, कलत्यक्तः, अनिन्द्रियः,
केवलः, विशुद्धात्मा, परमेष्ठी, परमजिनः, शिवङ्करः, शाश्वतः सिद्धश्च भवतीति²⁹ । अस्यार्थः-
कर्मकलमङ्कविमुक्तो द्रव्यकर्म-भावकर्म-नोकर्मरहितः सिद्धपरमेश्वरो देवः परमात्मा भण्यते ।
जीवन्मुक्तत्वात् अर्हन्परमेश्वरः सामान्यकेवली च परमात्मा कथ्यते । देवः कर्मकलङ्कररहितः,
कलया शरीरेण व्यक्तः कलत्यक्तः । केवलज्ञानेन द्रव्यपर्यायस्वरूपं जानन्नित्यर्थः इन्द्रियज्ञानरहितः
इत्यर्थः । अथवा अनिन्दित इन्द्रधरणेन्द्रनरेन्द्रखगेन्द्रादीनां स्तुत्य इति तात्पर्यार्थः । केवलोऽसहायः
केवलज्ञानमयो वा, के परब्रह्मणि निजशुद्धबुद्धैकस्वभावे आत्मनि बलमनन्तवीर्यं यस्य सः भवति
केवलः । विशेषेण शुद्धः कर्ममलकलङ्कररहितः आत्मा स्वभावो यस्य सः विशुद्धात्मा । सः
परमजिनः परमेष्ठी शिवङ्करः सिद्धो भवति ।

समन्तभद्राचार्येण आप्तमीमांसाग्रंथे³⁰ आप्तस्य विस्तरेण परीक्षां कृत्वा अर्हन्नेव सर्वज्ञः
भवितुमर्हति इति कथितम् । तेन रत्नकरण्डश्रावकाचारे नियमसारे प्रतिपादितस्य आप्तस्य स्वरूपम्
एव शब्दान्तरेण उक्तम् ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण आप्तस्य स्वरूपं विमर्शितम् ।

आगमस्य स्वरूपम् -

आप्तस्य वचनम् आगमः कथ्यते । आगमे तत्त्वार्थानां कथनं भवति । आगमः एव श्रुतं कथ्यते ।
आचार्य कुन्दकुन्देन नियमसारे परमागमस्य स्वरूपं निम्नप्रकारेण कथितम् । तद्यथा -

“तस्स मुहुग्गादवयणं पुब्बावरदोसविरहियं सुद्धं ।

आगमिदि परिकहियं तेण दु कहिया हवंति तच्चत्था³¹ ॥”

अस्यायं भावः - आप्तस्य वदनविनिर्गतचतुरवचनरचनाप्रपञ्चः पूर्वापरदोषविरहितः, तस्य भगवतो रागाभावात् हिंसादिपापक्रियाभावाच्छुद्धः परमागमः कथितः । आगमे तत्त्वार्थाः कथिताः भवन्ति । समन्तभद्राचार्येण कथितं यत् -

आप्तोपज्ञम्, अनुल्लङ्घ्यम्, अदृष्टेष्टविरोधकम्, तत्त्वोपदेशकृत्सार्वं, कापथघट्टनं तत्सास्त्रम्³² इति । उपासकाध्ययने सोमदेवेन प्रतिपादितम् यत् - चतुर्वर्गं (धर्मार्थकाममोक्ष) - समाश्रयात् हेयोपादेयरूपेण कालत्रयगतान् अर्थान् गमयन् आगमः स्मृतः³³ ।

इदं जिनवचनमौषधं विषयसुखविरचनं, जरामरणव्याधिहरणं, सर्वदुःखानां क्षयकरणम् अमृतभूतमस्ति³⁴ ।

इदं जिनवचनं सर्वज्ञवीतरागभाषितं हेतु-हेतुमद्भावसहितम् औषधं वर्तते । स्पर्श-रस-गंध-वर्ण-शब्दानां सम्बन्धित्वेन विषयसुखस्य दूरीकरणम्, अमृतोपमम्, जरामरणव्याधिविनाशकम् सर्वदुःखानां मूलादुन्मूलकम् भवति ।

पूर्वोक्तविमर्शेन ज्ञातं भवति यत् आप्तवचनम् एवागमः । तस्यागमे जीवादितत्त्वार्थाः विवेचिताः भवन्ति ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण आगमस्वरूपविमर्शः ।

द्रव्याणि -

सम्यग्दर्शनलक्षणे तत्त्वश्रद्धानमुक्तं तत्त्वानां व्याख्याने आचार्येण षड्द्रव्याणां वर्णनं कृतम् । अत एव अत्र तावत् द्रव्यस्य सामान्यस्वरूपमुक्त्वा तेषां भेदाः विवेच्यन्ते ।

जैनदर्शनाभिमतं द्रव्यस्य स्वरूपं भारतीयदर्शनेषु वैशिष्ट्यमावहति । सांख्याः द्रव्यं कूटस्थनित्यं मन्यन्ते । बौद्धाः ‘सर्वं क्षणिकम्’ इति प्रतिपादयन्ति । परब्रह्मवादिनः सर्वं ब्रह्मविवर्तरूपं निरूपयन्ति । जैनदार्शनिकैस्तु द्रव्यस्य स्वरूपं सल्लक्षणं त्रयात्मकं च निर्दिष्टम् । तद्यथा -

“द्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंयुत्तं ।

गुणपज्जयासयं वा जं तं भणंति सव्वणहू³⁵ ॥”

अस्यायमर्थः - द्रव्यं सल्लक्षणं, उत्पादव्ययध्रुवत्वसंयुक्तं तथा गुणपर्यायाश्रयं कथितम् ।

सत्तालक्षणं द्रव्यमित्युक्ते सत् उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणं गुणपर्यायत्वलक्षणं च नियमेन लभ्यते । उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणमित्युक्ते सत्तालक्षणं गुणपर्यायत्वं च नियमेन लभ्यते । तथा च गुणपर्यायवद् इति उक्ते सत्युत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणत्वं सत्तालक्षणं च नियमेन लभ्यते । एतेषां त्रयाणां द्रव्यलक्षणानां परस्परमविनाभावो वर्तते ।

सामान्येन द्रव्यं सद्रूपं भवति । तच्च 'उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य'रूपेण त्रिविधं भवति । एवंभूतं द्रव्यं गुणपर्यायात्मकं भवति । द्रव्यं नोत्पद्यते न च विनश्यति, किन्तु च सर्वदा सद्भावरूपेण वर्तते । पर्यायाश्च पुनः उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यत्वेन परिणमन्ति । द्रव्येण विना पर्यायाः तथा च पर्यायैः विना द्रव्यं नास्ति । उभयमनन्यभूतम् अस्ति । एवं च गुणाः स्वयं निष्क्रियाः द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते । द्रव्येण विना गुणाः, गुणैः विना द्रव्यं न संभवति । तयौः अव्यतिरेकभावो निर्दिष्टः³⁶ ।

प्रवचनसारग्रंथे द्रव्यलक्षणम् । तद्यथा- यत् अपरित्यक्तस्वभावेन उत्पादव्ययध्रुवत्वसंयुक्तं, गुणपर्यायसंयुक्तं वर्तते, तत् द्रव्यमुच्यते³⁷ । अपरित्यक्तस्वभावम् अस्तित्वेन सहाभिन्नम् उत्पादव्ययध्रौव्यैः सह संयुक्तं गुणवत्पर्यायसहितं सत्तादिलक्षणत्रयसंयुक्तं द्रव्यमिति ।

इदं द्रव्यमुत्पादव्ययध्रौव्यैर्गुणपर्यायैश्च सह लक्ष्यलक्षणभेदे सत्यपि सत्ताभेदं न गच्छति । स्वरूपतयैव तथाविधत्वमवलम्बते । शुद्धात्मवदेव उत्पादव्ययध्रौव्यस्वरूपं गुणपर्यायरूपं च परिणमति । उत्पादस्थितिभङ्गाः पर्यायेषु विद्यन्ते, पर्यायाः द्रव्ये सन्ति, तस्मात् नियतं सर्वं द्रव्यं भवति । द्रव्यं संभवस्थितिनाशसंज्ञितार्थैः खलु समवेतं च एकस्मिन् एव समये तस्मात् तत् त्रितयं द्रव्यमेव अस्ति । द्रव्यस्य अन्यः पर्यायः प्रादुर्भवति, अन्यः पर्यायः व्ययं प्राप्नोति, तदपि द्रव्यं नैव प्रणष्टं न उत्पन्नम्, अत एव द्रव्यत्वेन ध्रुवं भवति । सदविशिष्टं द्रव्यं स्वयं गुणतो गुणान्तरं परिणमति तस्मात् च पुनः गुणपर्यायाः द्रव्यमेव भवन्ति³⁸ । यदि द्रव्यं सत् न भवति तदा ध्रुवम् असत् भवति । तत् द्रव्यं कथं भवति वा पुनः अन्यत् भवति ; तस्मात् द्रव्यं स्वयं सत्ता³⁹ वर्तते ।

तत्त्वार्थसूत्रकारेण उमास्वामिना द्रव्यस्य लक्षणं 'सद् द्रव्यलक्षणम्' 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्'⁴⁰ इति उक्तम् । तथा च 'गुणपर्यायवद्द्रव्यम्'⁴¹ इत्यपि कथितम् ।

तत्त्वार्थवार्तिककारेण द्रव्यस्य निरुक्तिः एवं कृता, तद्यथा- 'द्रव्यं भव्ये' इत्यनेन निपातितो द्रव्यशब्दो वेदितव्यः । द्रु इव भवतीति द्रव्यम् । कः उपमार्थः । द्रु इति दारु नाम यथा अग्रन्थि अजिह्वं दारु तक्ष्णोपकल्प्यमानं तेन तेन अभिलषितेनाकारेण आविर्भवति, तथा द्रव्यमपि आत्मपरिणामगमनसमर्थं पाषाणखननोदकवदविभक्तकर्तृकरणमुभयनिमित्त-वशोपनीतात्मना तेन तेन पर्यायेण द्रु इव भवतीति द्रव्यमित्युपमीयते⁴² । एनेन उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यरूपेण त्रयात्मकं द्रव्यलक्षणं सिद्धं भवति । गुणपर्याययुक्तं चापि द्रव्यमिति ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण द्रव्यस्य लक्षणं विमर्शितम् ।

द्रव्यस्य भेदाः -

द्रव्याणि जीव-पुद्गल-धर्माधर्माकाशकालाश्चेति षट् संख्यानि जैनदर्शने प्रतिपादितानि सन्ति । एषु कालातिरिक्तं पञ्चद्रव्याणि 'पञ्चास्तिकायाः' अभिधीयन्ते । काया इव बहुप्रदेशत्वात् जीवादीनामस्तिकायत्वम् । कालद्रव्यस्य सर्वे कालाणवः रत्नराशिरिव पृथक्-पृथग्भूताः भवन्ति, अत एव कालद्रव्यं नास्तिकायत्वं भजते ।

कुन्दकुन्दाचार्येण नियमसारग्रंथे षड्द्रव्याणि तत्त्वार्थरूपेण स्वीकृत्य विवेचनं कृतम् । पञ्चास्तिकायप्राभृते अन्यग्रंथेष्वपि एतेषां द्रव्याणां विवेचनं कृतम् । क्रमेणात्र तेषां संक्षेपेण विचारः क्रियते ।

नियमसारग्रंथे कथितं यद्- जीव-पुद्गलकाय-धर्माधर्माकाशकालाभिधेयानि षड्द्रव्याणि । तानि द्रव्याणि एव तत्त्वार्थाः । एतानि षड्द्रव्याणि नानागुणपर्यायसंयुक्तानि भवन्ति⁴³ ।

षट् द्रव्येषु कालं मुक्त्वा शेषाणि पञ्चद्रव्याणि अस्तिकायाः सन्ति । बहुप्रदेशप्रचयत्वात् कायः । काया इव कायाः, पञ्चास्तिकायाः⁴⁴ । अस्तित्वं नाम सत्ता, सा द्विविधा - अवान्तरसत्ता महासत्ता चेति । समस्तवस्तुविस्तारव्यापिनी महासत्ता । प्रतिनियतवस्तुव्यापिनी अवान्तरसत्ता कालद्रव्यस्य अस्तित्वमेव, न कायत्वं, काया इव बहुप्रदेशाभावादिति । कालस्य एकप्रदेशो भवति, अतः कारणादास्य कायत्वं न भवति, अपि तु द्रव्यत्वम् एव वर्तते ।⁴⁵

जीवद्रव्यविमर्शः -

चेतना लक्षणो जीवो भवति । जीवः स्वभावतो ज्ञानदर्शनलक्षणो जायते । नियमसारे जीवस्य लक्षणं निम्नप्रकारेण उक्तम् -

जीवः उपयोगमयः, स उपयोगः ज्ञानदर्शनभेदेन द्विविधः⁴⁶ । आत्मश्चैतन्यानुपूर्वी परिणामः उपयोगः । अयं धर्मः, जीवो धर्मी । अनयोः सम्बन्धः प्रदीपप्रकाशावत् । तथा च नियमसारतात्पर्यवृत्तौ व्यवहारनयेन जीवस्य स्वरूपमेवं कथितम् -

“स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्रमनोवाक्कायायुरुच्छ्वासनिःश्वासाभिधानैः दशभिः प्राणैः जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा जीवः⁴⁷ ।”

निश्चयनयेन भावप्राणधारणाज्जीवः । व्यवहारेण द्रव्यप्राणधारणाज्जीवः । नियमसारे अन्यत्रापि जीवद्रव्यस्य स्वरूपं निम्नप्रकारेण प्रतिपादितम् - जीवः अरसः, अरूपः, अगन्धः, अव्यक्तः, चेतनागुणयुक्तः, अशब्दः, अलिङ्गग्रहणीयः, अनिर्दिष्टसंस्थानश्च भवति⁴⁸ । जीवः अरसः रसगुणसहितः पुद्गलद्रव्यरूपो न भवति, रसगुणमात्रो वा न भवति । रसग्राहकपौद्गलिकजिह्वाभिधानद्रव्येन्द्रियरूपो न भवति । तेनैव जिह्वाद्रव्येन्द्रियेण करणभूतेन परेषां स्वस्य वा रसवत् परिच्छेद्यो न भवति । निश्चयेन स्वयं द्रव्येन्द्रियेण रसग्राहको न

भवति इति । रसास्वादपरिच्छेदकं क्षायोपशमिकं यद्भावेन्द्रियं तद्रूपो न भवति, तेनैव भावेन्द्रियेण करणभूतेन परेषां स्वस्य वा रसवत् परिच्छेद्यो न भवति, पुनः तेन एव भावेन्द्रियेण रसपरिच्छेदको न भवति । सकलग्राहकाखण्डैकप्रतिभासमयं यत्केवलज्ञानं तद्रूपत्वात् पूर्वोक्तं रसास्वादकं यद्भावेन्द्रियं तस्मात्कारणभूतादुत्पन्नं यत्कार्यभूतं रसपरिच्छित्तिमात्रं खण्डज्ञानं तद्रूपो न भवति तथैव च रसं जानाति, किन्तु रसरूपेण तन्मयो न भवति इति अरसः । अनेन प्रकारेण रूपगन्धशब्दविषयेषु तथा च अध्याहारं कृत्वा स्पर्शविषये च योजनीयम् ।

क्रोधादिकषायचक्रं मिथ्यात्वरागादिपरिणतमनसां निर्मलस्वरूपस्य उपलब्धिरहितानां व्यक्तिमायाति तथा परमात्मा न आयाति इति अव्यक्तः । वृत्तचतुरस्रादिसकलसंस्थानरहितत्वात् अखण्डैकप्रतिभासमयपरमात्मारूपत्वात् पौद्गलिककर्मोदयजनितसमुच्चतुरस्रादिषट्संस्थानरहितत्वात् असंस्थानम् ।

यद्यपि अनुमानेन लक्षणेन परोक्षज्ञानेन व्यवहारनयेन धूमादग्निवद् अशुद्धात्मा ज्ञायते तथापि रागादिविकल्परहितेन स्वसंवेदनज्ञानसमुत्पन्न-परमानन्दरूपेण अनाकुलत्वसुस्थित-वास्तवसुखामृतजलेन पूर्णकलशवत् सर्वप्रदेशेषु भरितावस्थानां परमयोगिनां यथा शुद्धात्मा प्रत्यक्षो भवति तथा इतराणां न भवति इति अलिङ्गग्रहणः । केवलज्ञानसंज्ञेन शुद्धचेतनागुणेन युक्तत्वात् चेतनागुणश्च यः भवति, सः जीवः इति ।

नियमसारे आत्मनः कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं निश्चय-व्यवहारनयदृष्ट्या प्रतिपादितम् । तद्यथा-

“कृता भोक्ता आदापोग्लकम्मस्स होदि ववहारा ।

कम्मजभावेणादा कृता भोक्ता दु णिच्छयदो⁴⁹ ॥”

व्यवहारनयेन आत्मा द्रव्यकर्मणां कर्ता तत्फलरूपाणां सुखदुःखानां च भोक्ता वर्तते । निश्चयनयात् तु सकलमोहरागद्वेषविभावकर्मणां कर्ता भोक्ता च भवति । भावकर्मनिरोधेन द्रव्यकर्मनिरोधो भवति, द्रव्यकर्मनिरोधेन तु संसारस्य निरोधो जायते । यः सर्वं कर्मशर्मनिकरं परिहरति, सः भव्यः निष्कर्मशर्मनिकरामृतवारिपुरे मज्जन्तम् चिन्मयमेकरूपम् अद्वयं - स्वं भावं समुपैति⁵⁰ ।

पश्चास्तिकायग्रन्थे जीवस्य लक्षणं विस्तरेण विमृष्टम्, तद्यथा- जीवः चेतयिता उपयोगविशेषितः प्रभुः कर्ता भोक्ता स्वदेहमात्रो भवति⁵¹ । जीवाश्चेतनात्मकाः उपयोगलक्षणाः देहादेहप्रवीचाराश्च वर्तन्ते⁵² ।

आत्मा शुद्धनिश्चयेन सत्ताचैतन्यबोधादिशुद्धप्राणैः जीवति । अशुद्धनिश्चयनयेन क्षायोपशमिकौदयिकभावप्राणैः जीवति । अनुपचरिताऽसद्भूतव्यवहारेण द्रव्यप्राणैः च यथासंभवं जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वश्चेति जीवो भवति । शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धज्ञानचेतनया तथैव

अशुद्धनिश्चयेन कर्म-कर्मफलरूपतया च अशुद्धचेतनया युक्तत्वात् चेतयिता भवति । सः जीवः शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धभावानां, अशुद्धनिश्चयेन भावकर्मरूपागादिभावानां तथा च अनुपचरिताऽसद्भूतव्यवहारेण द्रव्यकर्म-नोकर्मादीनां कर्तृत्वात् कर्ता भवति । शुद्धनिश्चयेन शुद्धात्मोत्थवीतरागपरमानंदरूपसुखस्य भोक्ता । अशुद्धनिश्चयेन इन्द्रियजनितसुखदुःखानां भोक्ता । तथा च अनुपचरिताऽसद्भूतव्यवहारेण सुखदुःखसाधकानाम् इष्टानिष्टाशनपानादि-बहिरङ्गविषयाणां च भोक्तृत्वात् भोक्ता भवति ।

निश्चयेन केवलज्ञानदर्शनरूपशुद्धापेयोगेन, अशुद्धनिश्चयेन मतिज्ञानादिक्षायोपशमिकेन अशुद्धोपयोगेन युक्तत्वात् उपयोगविशेषितो भवति । निश्चयेन मोक्षकारणरूपत्वात् शुद्धपरिणामपरिणमनसमर्थत्वात् प्रभुः । निश्चयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशप्रमितत्वात् स्वदेहमात्रः । व्यवहारेण शरीरनामकर्मोदयजनितत्वात् अणुमहत् शरीरप्रमाणत्वात् स्वदेहमात्रो भवति । मूर्तिरहितः असद्भूतव्यवहारेण अनादिकर्मबन्धसहितत्वात् कर्मसंयुक्तश्च भवति ।

जीवाः कर्मचेतना-कर्मफलचेतनात्मकाः संसारिणः, शुद्धचेतनात्मकाः मुक्ता भवन्ति । आत्मनः चैतन्यानुविधाविपरिणामः उपयोगः केवलज्ञान-दर्शनोपयोगलक्षणा मुक्ताः, क्षायोपशमिका अशुद्धोपयोगयुक्ताः संसारिणो भवन्ति । देहादेहप्रवीचाराः अदेहात्मतत्त्वविपरीतदेहप्रवीचारा अदेहाः सिद्धा इति ।

भावप्राभृतेऽपि कुन्दकुन्देन शब्दान्तरेण जीवद्रव्यस्य लक्षणमुक्तम् । तद्यथा -जीवः कर्ता, भोक्ता, अमूर्तः, शरीरमात्रः, अनादिनिधनः, ज्ञानदर्शनोपयोगो भवति⁵³ ।

जीवः पुण्यपापकर्मणां कर्ता भवति । पुण्यस्य पापस्य तथा च फलस्य भोक्ता अपि भवति । निश्चयनयेन तु केवलज्ञानस्य केवलदर्शनस्य च कर्ता वर्तते । तथा अनन्तसुखस्य भोक्ता अनन्तवीर्यश्च । अमूर्तः मूर्तेः शरीराद् रहितः इति निश्चयकथनम् । व्यवहारनयेन तु कर्मबन्धप्रबन्धात् शरीरसंयुक्तत्वाच्च मूर्त इति उच्यते । शरीरपरिमितः आत्मा इति तत्सुखदुःखाद्यावेदकत्वात् । निश्चयेन असंख्यात् प्रदेशत्वात् लोकप्रमाणो भवति । अनादिनिधनश्च जीवस्यादिः नास्ति निधनं विनाशश्च न वर्तते, अत एव अनादिनिधनः । दर्शनज्ञानोपयोगः व्यवहारेण चत्वारि दर्शनानि अष्टज्ञानानि उभयाभ्यां द्विविधोपयोगः । निश्चयनयेन केवलज्ञान-केवलदर्शनाभ्यां द्विविधोपयोगः । परमनिश्चयेन तु आत्मा केवलज्ञानमेव तन्मयत्वात् । प्रवचनसारे जीवद्रव्यस्य लक्षणम् -

यः चतुर्भिः प्राणैः जीवति स्म, जीवति, जीविष्यति, सः जीवः । पुनः प्राणाः तु पुद्गलद्रव्यैः निष्पन्नाः सन्ति⁵⁴ । जीवः चेतनोपयोगमयो भवति⁵⁵ ।

“आत्मनश्चैतन्यानुविधायिपरिणामः उपयोगः ।” सः उपयोगः द्विविधः - दर्शनोपयोगः ज्ञानोपयोगश्च । कुन्दकुन्देन नियमसारग्रंथे दर्शनोपयोगः भेदाः स्वभाव-विभाव भेदेन द्विधाः कथितः ।

स्वभावदर्शनोपयोगस्य लक्षणम् -

केवलमिन्द्रियरहितम् असहायं तत् स्वभावदर्शनोपयोगः भणितः⁵⁶ । स्वभावदर्शनोपयोगः कारणकार्यभेदात् द्विविधो भवति ।

कारणस्वभावदर्शनोपयोगः -

कारणस्वभावदर्शनोपयोगः सदा पावनरूपस्य औदयिकादिचतुर्णां विभावस्वभाव-परभावानामगोचरस्य सहजपरमपारिणामिकभावस्वभावस्य कारणसमयसारस्वरूपस्य निरावरण-स्वभावस्य स्वस्वभावसत्तामात्रस्य परमचैतन्यसामान्यस्वरूपस्य अकृत्रिमपरमस्वरूपाविचलस्थिति-सनाथशुद्धचारित्रस्य नित्यशुद्धनिरंजनबोधस्य निखिलदुरघवीरवैरि-सेनावैजयन्तीविध्वंसकारणरूपस्य आत्मनः स्वरूपश्रद्धानमेव अस्ति ।

कार्यस्वभावदर्शनोपयोगः -

कार्यस्वभावदर्शनोपयोगः दर्शनज्ञानावरणीयप्रमुखघातिकर्मक्षयेण भवति । अस्य खलु क्षायिकजीवस्य सकलविमलकेवलावबोधबुद्धभुवनत्रयस्य स्वात्मोत्थपरमवीतरागसुखसुधासमुद्रस्य यथारूपताभिधानकार्यशुद्धचारित्रस्य साद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसद्भूतव्यवहारनयात्मकस्य त्रैलोक्यभव्य-जनताप्रत्यक्षवन्दनायोग्यस्य तीर्थंकरपरमदेवस्य केवलज्ञानवत् अयमपि युगपल्लोकालोकव्यापको वर्तते ।

विभावदर्शनोपयोगस्य लक्षणम् -

विभावदर्शनोपयोगस्य त्रयः भेदाः सन्ति । ते च- चक्षुदर्शनम्, अचक्षुदर्शनम्, अवधिदर्शनम् चेति⁵⁷ ।

चक्षुर्दर्शनम् - चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमेन मूर्तवस्तुदर्शनं चक्षुर्दर्शनम् ।

अचक्षुर्दर्शनम् - अचक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमेन स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रद्वारेण तत्तद्योग्य-विषयाणां दर्शनम् अचक्षुर्दर्शनम् ।

अवधिदर्शनम् - अवधिदर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमेन निखिलमूर्तपदार्थदर्शनमवधिदर्शनम् इति ।

जीवस्य पर्यायाः -

कुन्दकुन्देन नियमसारे जीवस्य पर्यायः स्वभावविभावपर्यायभेदेन द्विविधः कथितः ।

स्वभावपर्यायः -

स्वभावपर्यायः कर्मोपाधिविवर्जितो वर्तते । स्वभावपर्यायः कारणशुद्धपर्यायः कार्यशुद्धपर्यायश्च द्विविधः । विभावपर्यायस्तु नरनारकतिर्यक्सुरभेदेन चतुर्धा भवति⁵⁸ ।

कारणशुद्धपर्यायः -

सहजशुद्धनिश्चयेन अनाद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसहज-ज्ञानसहजदर्शनसहज-चारित्रपरमवीतरागसुखात्मकशुद्धान्तस्तत्त्वस्वरूप-स्वभावानन्तचतुष्टयस्वरूपेण सहाश्रित-पञ्चमभावपरिणतिरेव कारणशुद्धपर्यायः ।

कार्यशुद्धपर्यायः -

साद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभावशुद्धसद्भूतव्यवहारेण केवलज्ञान-केवलदर्शन-केवलसुख-केवलशक्तियुक्तफलरूपानन्तचतुष्टयेन सार्धं परमोत्कृष्ट-क्षाधिकभावस्य शुद्धपरिणतिरेव कार्यशुद्धपर्यायः⁵⁹ । शुद्धपर्याय एव अर्थपर्यायः इत्यर्थः ।

विभावपर्यायः -

नरः - विभावपर्यायाः चतुर्गतयः अपि कथ्यन्ते । पर्यायिना नामान्तरेण पर्यायस्वभावात् शुभा-शुभमिश्रपरिणामेन आत्मा व्यवहारेण नरो जातः, तस्य नराकारो नरपर्यायः । स नरः द्विविधः, कर्मभूमिजः भोगभूमिजश्च⁶⁰ । तत्र कर्मभूमिजाः द्विविधाः, आर्या म्लेच्छा-श्चेति । पुण्यक्षेत्रवर्तिनः आर्याः, पापक्षेत्रवर्तिनो म्लेच्छाः । भोगभूमिजाश्चा-ऽऽर्यानामधेयधरा जघन्य-मध्यमोत्तमक्षेत्रवर्तिनः एकद्वित्रिपल्योपमायुषो भवति ।

नारकः - केवलेनाशुभकर्मणा व्यवहारेणात्मा नारको जातः, य तस्य नारकाकारो नारकपर्यायो वर्तते । सप्तपृथिवीनां भेदात् नारकजीवाः सप्तधा भवन्ति⁶¹, ते च रत्नशर्कराबालुका-पङ्कधूमतमोमहातमः प्रभाभूमयः । प्रथमनरकस्य नारकाः हि एकसागरोपमायुषः । द्वितीयनरकस्य नारकाः त्रिसागरोपमायुषः । तृतीयनरकस्य नारकाः सप्तसागरोपमायुषः । चतुर्थस्य दशसागरोपमायुषः । पञ्चमस्य सप्तदशसागरोपमायुषः । षष्ठस्य द्वाविंश-तिसागरोपमायुषः । सप्तमस्य च त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमायुषो भवन्ति ।

तिर्यञ्चः - किञ्चिद् शुभमिश्र-मायापरिणामेन तिर्यक्कायजो व्यवहारेणात्मा, तस्याकारः तिर्यक् पर्यायः कथ्यते । तिर्यञ्च सूक्ष्मैकेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तक-बादरैकेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तक-द्वीन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तक-त्रीन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तक-चतुरिन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तक-असंज्ञि-संज्ञि-पञ्चेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् चतुर्दशभेदा भवन्ति ।

देवः - केवलेन शुभकर्मणा व्यवहारेण आत्मा देवो भवति, तस्याकारो देवपर्यायश्चेति । ते च निकायभेदात् चतुःप्रकारकाः भवन्ति - भवन-व्यन्तर-ज्योतिष्क-कल्पवासिकाः⁶² ।

जीवद्रव्यस्य भेदाः -

जीवद्रव्यस्य स्वरूपानन्तरं तस्य भेदाः कथ्यन्ते । तद्यथा- मुक्तसंसारिभेदेन जीवो द्विविधः । मुक्तजीवः अष्टकर्मकलङ्कविमुक्तः अनन्तचतुष्टयादिगुणसहितश्च भवति । तथा मुक्तजीव एव शुद्धो वर्तते । संसारिजीवः स्थावर-त्रसभेदेन द्विविधः । पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः पञ्चस्थावराः । स्थावरजीवाः एकेन्द्रियाः भवन्ति । तद्द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियसंज्ञि-असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः त्रसाः ।

जीवद्रव्यम् अरसः, अरूपः, अगन्धः, अव्यक्तः, चेतनागुणयुक्तः अशब्दः अलिङ्गग्रहणम् अनिर्दिष्टसंस्थानं च भवति । जीवः कर्ता, भोक्ता, अमूर्तः, शरीरपरिमाणः, अनादिनिधनः ज्ञानदर्शनोपयोगमयश्च वर्तते ।

एवं संक्षेपेण जीवद्रव्यं विमर्शितम् ।

पुद्गलद्रव्यविमर्शः -

षड्द्रव्येषु पुद्गलद्रव्यमेव मूर्तं वर्तते । तत् पुद्गलद्रव्यं स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णयुक्तं भवति । पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणम् नियमसारग्रन्थे कुन्दकुन्देन निश्चयव्यवहारदृष्ट्या प्रतिपादितम् । तद्यथा -

“पोग्गलदव्वं उच्चइ परमाणु णिच्छएण इदरेण ।

पोग्गलदव्वो त्ति पुणो ववदेसो होदि खंधस्स⁶³ ॥”

निश्चयेन परमाणुः पुद्गलद्रव्यमुच्यते । व्यवहारेण तु स्कन्धः पुद्गलद्रव्यम् इति व्यपदेशो भवति ।

विभिन्नैराचार्यैः पुद्गलशब्दस्य निरुक्तिपूर्वकं तस्य स्वरूपं प्रतिपादितम् । तद्यथा - स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः⁶⁴ । गलनपूरणस्वभावसनाथः पुद्गलाः⁶⁵ । पूरण-गलनान्वर्थसंज्ञत्वात् पुद्गलाः, भेदसंघाताभ्यां च पूर्यन्ते गलन्ते चेति पूरण-गलनात्मिकां क्रियाम् अन्तर्भाव्य पुद्गलशब्दोऽन्वर्थः पुदि गलानाद्वा । अथवा पुमांसो जीवाः तैः शरीराहारविषयकरणोपकरणादिभावेन गिल्यन्त इति पुद्गलाः⁶⁶ ।

पुद्गलद्रव्यस्य भेदाः -

परमाणु-स्कन्धभेदेन पुद्गलद्रव्यं द्विविधम् । इमे एव तस्य पर्यायौ । तत्र क्रमप्राप्तं परमाणोः लक्षणम् कथ्यते । तद्यथा -

“अतादि अत्तमज्झं अत्तंतं णेव इंदियगेज्झं ।

अविभागी जं दव्वं परमाणू तं वियाणीहि⁶⁷ ॥”

यथा जीवानां नित्यानित्यनिगोदादिसिद्धक्षेत्रपर्यन्तस्थितानां सहज-परमपारिणामिक-भावविवक्षासमाश्रयेण सहजननिश्चयेन स्वस्वरूपा-ऽप्रच्यवत्वमुक्तम्, तथा परमाणुद्रव्याणां पञ्चमभावेन

परमस्वभावत्वादा-ऽऽत्मपरिणतेः आत्मा एव आदिः, मध्यो हि आत्मपरिणतेरात्मैव, अन्तोपि स्वस्यात्मैव परमाणुः । न चेन्द्रियज्ञानगोचरत्वाद् अनिलानलादिभिः अविनश्वरत्वात् अविभागी, परमाणुः इति ज्ञातव्यम् ।

परमाणोः भेदाः -

परमाणुः कारण-कार्यभेदात् द्विविधो भवति⁶⁸ । अत्र कारणपरमाणोः स्वरूपं कथ्यते । तद्यथा-

कारणपरमाणुः -

पृथिव्यग्नेजोवायवो धातवश्चत्वारः तेषां यो हेतुः सः कारणपरमाणुः कथितः । स एव जघन्यपरमाणुः स्निग्धरूक्षगुणानामानन्त्याभावात् समविषमबन्धयोः अयोग्य इत्यर्थः । स्निग्धरूक्षगुणानां अनन्तत्वस्योपरि द्वाभ्याम् चतुर्भिः सम्बन्धः त्रिभिः पञ्चभिः विषमबन्धः । अयमुत्कृष्टपरमाणुः उच्यते ।

कार्यपरमाणुः -

गलतां पुद्गलद्रव्याणां अन्तोऽवसानस्तस्मिन् स्थितो यः स कार्यपरमाणुः । अणवश्चतुर्भेदाः कार्यकारणजघन्योत्कृष्टभेदैः तस्य परमाणुद्रव्यस्य स्वरूपस्थितत्वात् विभावाभावात् परमस्वभाव इति । पञ्चास्तिकायग्रन्थे- एकरसवर्णगन्धं द्विस्पर्शं शब्दकारणमशब्दं स्कन्धांतरितं द्रव्यम् परमाणुः कथितः⁶⁹ । सर्वेषां स्कन्धानां योऽन्त्यः सः परमाणुः, स शाश्वतोऽशब्दः एकः अविभागी तथा च मूर्त्तो भवति । धातुचतुष्कस्य कारणं परिणामगुणः स्वयम् अशब्दः आदेशमात्रमूर्त्तः परमाणु इति⁷⁰ ।

परमाणूनां बन्धः -

समतो द्व्यधिकगुणाद्धि स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः इति । स्निग्धरूक्ष-द्व्यधिकगुणत्वस्य हि परिणामकत्वेन बन्धसाधनत्वात् । न खल्वेकगुणात् स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्ध इत्यपवादः एकगुणस्निग्धरूक्षत्वस्य हि परिणाम्य-परिणामकत्वाभावेन बन्धस्यासाधनत्वात् । यथोदितहेतुकमेव परमाणूनां पिण्डत्वमवधार्य द्विचतुर्गुणयोस्त्रिपञ्चगुणयोश्च द्वयोः स्निग्धयोः द्वयो रूक्षयोर्द्वयोः स्निग्धरूक्षयोर्वा परमाणवोर्बन्धस्य प्रसिद्धेः इति⁷¹ ।

स्कन्धस्य लक्षणं तद्भेदाश्च -

द्वयगुणादीनां स्कन्ध उच्यते । ते च अतिस्थूलाः, स्थूलाः, स्थूलसूक्ष्माः, सूक्ष्मस्थूलाः, सूक्ष्माः, अतिसूक्ष्माः इति धरादेः स्कन्धस्य षड्भेदाः सन्ति⁷² ।

भू-पर्वताद्याः अतिस्थूलाः स्कन्धाः वर्तन्ते । सर्पिर्जलतैलाद्याः स्थूलाः स्कन्धा विज्ञेयाः । छायातपाद्याः स्थूलसूक्ष्माः स्कन्धाः । स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रेन्द्रियाणां विषयाः सूक्ष्मस्थूलस्कन्धाः ।

शुभाशुभपरिणाम-द्वारेणागच्छतां शुभाशुभकर्मणां योग्याः सूक्ष्मस्कन्धाः । कर्मणामप्रायोग्याः स्कन्धाः अतिसूक्ष्माः कथिताः⁷³ ।

स्वभावपुद्गलस्य गुणाः -

परमाणुः स्वभावपुद्गलः । तिक्तकटुकषायाम्लमधुराभिधानेषु पञ्चसु रसेषु एकरसः । श्वेतपीतहरितारुणकृष्णवर्णेषु एकवर्णः । सुगन्धदुर्गन्धयोः एकगन्धः । कर्कशमृदुगुरुलघुशीतोष्ण-स्निग्धरूक्षाभिधानाम् अष्टानां अन्त्यचतुःस्पर्शाविरोधस्पर्शनद्वयम्, एते स्वभावपुद्गलस्य स्वभावगुणाः ।

विभावपुद्गलस्य गुणाः -

विभावगुणात्मको विभावपुद्गलः । अस्य द्व्यणुकादिपुद्गलस्कन्धस्य विभावगुणा वर्तन्ते⁷⁴ ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण पुद्गलद्रव्यस्य स्वरूपभेदादीनां विमर्शः कृतः ।

धर्मद्रव्यविमर्शः -

गतिं कुर्वतां जीवपुद्गलानां गमनसहकारिणं धर्मद्रव्यम् उच्यते ।

नियमसारे धर्मद्रव्यस्य लक्षणं ‘जीवपोग्गलाणं च गमणणिमित्तं धम्मं’⁷⁵ प्रतिपादितम् । धर्मद्रव्यम् स्वयं गतिक्रियारहितं वर्तते दीर्घिकोदकवत् । स्वभावगतिक्रियापरिणतस्यायोगिनः भगवतः सिद्धनामधेययोग्यस्य षट्कायक्रम-विमुक्तस्य मुक्तिवामलोचनालोचनगोचरस्य त्रिलोकशिखरिशेखरस्य अपहस्तितसमस्तक्लेशावासपञ्चविधसंसारस्य पञ्चमगतिप्राप्नुवतः स्वभाव-गतिक्रियाहेतुः धर्मः ।

षट्कायक्रमयुक्तानां संसारिणां विभावगतिक्रियाहेतुः । यथोदकं पाठीनानां गमनकारणं तथा तेषां जीवपुद्गलानां गमनकारणं स धर्मः । अयममूर्तः अष्टस्पर्शरहितो वर्णरसपञ्चकगन्ध-द्वितयरहितश्च अगुरुलघुत्वादिगुणाधारः लोकमात्राकारोऽखण्डः एकपदार्थः । सहभुवो गुणाः, क्रमवर्तिनः पर्यायाः इति वचनात् धर्मद्रव्यस्य गतिहेतोः शुद्धगुणाः शुद्धपर्याया भवन्ति ।

पञ्चास्तिकायग्रन्थे धर्मास्तिकायस्य स्वरूपं सम्यग् विमर्शितम् । तद्यथा- धर्मास्तिकायः अरसः अवर्णगन्धः अशब्दः अस्पर्शः लोकावगाढः स्पृष्टः पृथुलः असंख्यातप्रदेशश्च भवति । अगुरुलघुवैः अनन्तैः गुणैः परिणतः नित्यः गतिक्रियायुक्तानां जीवपुद्गलानां कारणभूतं तथा च स्वयमकार्यं तद् धर्मद्रव्यं भवति⁷⁶ ।

यथा उदकं मत्स्यानां गमनानुग्रहकरं भवति तथैव लोके जीवपुद्गलानां धर्मद्रव्यम्⁷⁷ । यथा जलं स्वयम् अगच्छन् मत्स्यानप्रेरयत् सत्तेषां स्वयं गच्छतां गतेः सहकारिकारणं भवति । तथा धर्मोऽपि स्वयमगच्छन् परानप्रेरयंश्च स्वयमेव गतिपरिणतानां जीवपुद्गलानां गतेः सहकारिकारणं

भवति, भव्यजीवानां सिद्धगतेः पुण्यवत् । यथा रागादिदोषरहितः शुद्धात्मानुभूतिसहितो निश्चयधर्मो यद्यपि सिद्धगतेः उपादानकारणं भव्यजीवानां भवति । तथा निदानरहितपरिणामः उपार्जिततीर्थकरप्रकृतिः उत्तमसंहननादिविशिष्टपुण्यरूपधर्मोऽपि सहकारिकारणं भवति । यद्यपि जीवपुद्गलानां गतिपरिणतेः स्वकीयोपादानकारणमस्ति । तथापि धर्मास्तिकाद्योपि सहकारिकारणं भवति । यथा भव्यानामभव्यानां वा चतुर्गतिगमनकाले यद्यपि अभ्यन्तरशुभाशुभपरिणाम उपादानकारणं भवति । तथापि द्रव्यलिङ्गादिदानपूजादिकं वा बहिरङ्गशुभानुष्ठानं च बहिरङ्गसहकारिकारणं भवति । तथैव जीवपुद्गलानां यद्यपि स्वयमेव निश्चयेन अभ्यन्तरे अन्तरङ्गसामर्थ्यं वर्तते तथापि व्यवहारेण धर्मोऽपि गतिकारणम् इति ।

एवं संक्षेपेण धर्मद्रव्यस्य स्वरूपं कथितम् ।

अधर्मद्रव्यविमर्शः -

स्थित्या युक्तानां जीवपुद्गलानां स्थितौ सहकारिकारणम् अधर्मद्रव्यमुच्यते ।

नियमसारे जीवपुद्गलानां स्थिति-हेतुः अधर्मः कथितः⁷⁸ । अधर्मद्रव्यस्य स्थितिहेतुः विशेषगुणः । अस्य धर्मास्तिकायस्य सर्वे गुणपर्याया भवन्ति । स्थितिक्रियायुक्तानां पृथिवी इव कारणभूतम् अधर्मद्रव्यम् इति⁷⁹ । धर्मद्रव्यस्य सर्वे गुणपर्यायाः अधर्मद्रव्येऽपि सम्भवन्ति । यथा पृथिवी स्वयं पूर्वं तिष्ठन्ती परं स्थापयन्ती तुरङ्गादीनां स्थितेः बहिरङ्गसहकारिकारणं भवति । तथैव जीवपुद्गलानां स्थापयत् स्वयं च पूर्वं तिष्ठत् सत् स्थितेः तेषां कारणम् इति पथिकानां छायावद् वा । शुद्धात्मस्वरूपे या स्थितिः तस्या निश्चयेन वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनं कारणं वर्तते, व्यवहारेण पञ्चपरमेष्ठिगुणस्मरणं च । तथैव जीवपुद्गलानां निश्चयेन स्वकीय स्वरूपमेव स्थितेः उपादानकारणं वर्तते, व्यवहारेण अधर्मद्रव्यं चेति । स्थानयुक्तानां पुद्गलजीवानां स्थितौ यत् सहकारिकारणं भवति तदधर्मद्रव्यमुच्यते⁸⁰ । तत्र दृष्टान्तः - यथा छाया पथिकानाम् । यदा पथिकाः स्थातुमिच्छन्ति तदा छाया तेषां स्थितौ सहकारिकारणं भवति । तथैवाधर्मद्रव्यं ज्ञेयम् । किन्तु स्वयं गच्छतो जीवपुद्गलानां स नैव धरतीति ।

एवं संक्षेपेण अधर्मद्रव्यस्य स्वरूपविमर्शः कृतः ।

आकाशद्रव्यविमर्शः -

जीवादीनां सकलद्रव्याणां यदवकाशदाने क्षमं तदाकाशद्रव्यं कथ्यते ।

नियमसारग्रन्थे जीवादिसर्वद्रव्याणाम् अवगाहनम् आकाशं कथितम्⁸¹ । आकाशस्य अवकाशदानलक्षणमेव विशेषगुणः । शेषाः च धर्माधर्मयोगुणाः । तद् आकाशद्रव्यं लोकालोकभेदाद् द्विविधं भवति ।

लोकाकाशम् -

लोकाकाशस्य लक्षणम् पञ्चास्तिकाये एवं प्रकारेण वर्णितम् । तद्यथा-

सर्वेषां जीवानां पुद्गलानां धर्माधर्मकालानां च अवकाशदानसमर्थमाकाशम् कथ्यते । इदमेव लोकाकाशं भवति⁸² ।

एकापवरके अनेकप्रदीपप्रकाशवदेकगूढनागरसगणाद्यके बहुसुवर्णवदेकस्मिन्नुष्ट्रीक्षीरघटे मधुघटवद् एकस्मिन् भूमिगृहे जयघण्टादिशब्दवत् विशिष्टावगाहगुणेन असंख्येयप्रदेशेऽपि लोके अनन्तसंख्या अपि जीवादयोऽवकाशं लभन्ते इति ।

अलोकाकाशम् -

जीवाः पुद्गलकाया धर्माधर्मौ कालश्च लोकतः अनन्ये न सन्ति । ततः अन्यद् अनन्यत् च अन्तव्यतिरिक्तमाकाशं वर्तते⁸³ । यदि आकाशं गमनस्थितिकारणाम्याम् अवकाशं ददाति, तदा सिद्धाः तत्र कथं तिष्ठन्ति । इति कथनं निरस्यति - जिनवरैः यस्मात् सिद्धानां स्थानम् प्रज्ञप्तं तस्माद् आकाशं गमनस्थानं नास्ति इति । यदि आकाशं जीवपुद्गलानां गमनहेतुः स्थानकारणं भवति, तदा अलोकहानिः प्रसजति, लोकस्य च अन्तपरिवृद्धिः⁸⁴ ।

कालद्रव्यविमर्शः -

सद्भावस्वभावानां जीवानां तथा पुद्गलानां परिवर्तनसम्भूतः कालः प्रज्ञप्तः⁸⁵ । जीवानां पुद्गलानां च सत्तास्वभावत्वाद्दस्ति प्रतिक्षणमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्यैकवृत्तिरूपः परिणामः । स खलु सहकारिकारणसद्भावे दृष्टः । गति-स्थित्यवगाहपरिणामवत् । यस्तु सहकारिकारणं सः कालः तत्परिणामानि यथानुपपत्तिगम्यमानत्वाद्नुक्तोऽपि निश्चयकालोऽस्तीति निश्चीयते । यस्तु निश्चयकालपर्य्यायरूपो व्यवहारकालः स जीव-पुद्गलपरिणामेन अभिव्यज्यमानत्वात्तदायत्त एवाभिगम्यत एवेति । कालः इति व्यपगतपञ्चवर्णरसः तथा व्यपगतद्विगन्धाष्टस्पर्शः अगुरुत्वलघुकः वर्तनलक्षणः । परमाणुप्रचलनायत्तः समयः नयनपुट-घटनायत्तो निमिषः, तत्संख्याविशेषतः काष्ठा कला नाडी च । गगनमणिगमनायत्तो दिवारात्रः । तत्संख्याविशेषतो मासः, ऋतुः अयनम्, संवत्सरः इति । एवंविधो हि व्यवहारकालः केवलकालपर्यायमात्रचिरं क्षिप्रं वा नास्ति अपि तु सापि खलु मात्रा पुद्गलद्रव्येण विना नास्ति । तस्मात् कालः प्रतीत्यभवः ।

निश्चयकालः -

नियमसारग्रन्थे निश्चयकालस्वरूपं एवं प्रकारेण कथितम् । तद्यथा- संप्रति जीवात् पुद्गलतश्चापि अनन्तगुणाः समयाः लोकाकाशे सन्ति, सः परमार्थकालो वर्तते⁸⁶ । जीवराशेः पुद्गलराशेः सकाशादनन्तगुणाः कालाणवः लोकाकाशप्रदेशेषु पृथक्-पृथक् तिष्ठन्ति, सः कालः परमार्थः इति ।

पञ्चास्तिकायग्रन्थे निश्चयकालद्रव्यं निम्नाङ्कितरूपेण कथितम् -

निश्चयेन व्यपगतपञ्चवर्णरसः व्यपगतद्विगन्धाष्टस्पर्शः, अगुरुलघुकः, वर्तनलक्षणश्च काल इति⁸⁷। पञ्चवर्णपञ्चरसद्विगन्धाष्टस्पर्शैर्व्यपगतो षड्हानिवृद्धिरूपागुरुलघुकगुणः अमूर्तः वर्णादिरहितः सूक्ष्मोतीन्द्रियज्ञानग्राह्यः सर्वद्रव्याणां स्वयमेव परिणामं गच्छतां वीतकाले स्वयमेवाध्ययनक्रियां कुर्वाणस्य पुरुषस्य अग्निसहकारिवत् स्वयमेव भ्रमणक्रियां कुर्वाणस्य कुम्भकारचक्रस्य अधस्तनशिलासहकारिवद् बहिरङ्गनिमित्तत्वाद्द्वर्तनालक्षणश्च कालाणुरूपो निश्चयकालो भवति ।

व्यवहारकालः -

एकस्मिन्नभःप्रदेशे यः परमाणुस्तिष्ठति तमन्यः परमाणुमन्दचलनाल्लङ्घयति स समयो व्यवहारकालः, स च व्यवहारकालः समयावलिभेदेन द्विविधोऽथवाऽतीतानागतवर्तमानभेदात् त्रिधा⁸⁸ ।

अतीतसिद्धानां सिद्धपर्यायप्रादुर्भावसमयात् पुरागत आवल्यादिव्यवहारकालः, स कालस्य येषां संसारावस्थायां यानि संस्थानानि गतानि तैः सदृशत्वात् अनन्तो भवति । अनागतकालोऽपि अनागतसिद्धानाम् अनागतशरीराणि यानि तैः सदृश इत्यामुक्तेः मुक्तेः सकाशादिति । वर्तमानकालस्तु समयमात्रो वर्तते । तथा च पञ्चास्तिकायग्रन्थे -

व्यवहारेण तु - समयः निमिषः काष्ठा कला च नाली ततः दिवारात्रं मासर्त्वयनसंवत्सरं कालः इति⁸⁹। पञ्चास्तिकाये अन्यत्रापि निश्चय-व्यवहारकालस्य लक्षणं प्रतिपादितम् । तद्यथा- कालः परिणामभवः, परिणामः द्रव्यकालसंभूतो वर्तते । द्वयोः एषः स्वभावोऽस्ति, कालः क्षणभंगुरः नियतश्च⁹⁰ ।

समयनिमिषघटिकादिवसादिरूपो व्यवहारकालः । मन्दगतिरूपेण अणोः अण्वन्तरव्यतिक्रमणं नयनपुटविघटनं जलभाजनहस्तविज्ञानरूपपुरुषचेष्टितं दिनकरबिम्बागमनम् इव एवंस्वभावः पुद्गलद्रव्यक्रियापर्यायरूपः परिणामः, तेन व्यज्यमानत्वात् प्रकटीक्रियमाणत्वात् हेतोः व्यवहारेण पुद्गलपरिणामः इति । परमार्थेन कालाणुद्रव्यरूपः निश्चयकालस्य पर्यायः । अणोः अण्वन्तरव्यतिक्रमणप्रभृतिपूर्वाक्तपुद्गलपरिणामः शीतकाले पाठकस्य अग्निवत् कुम्भकारचक्रभ्रमणविषये अधस्तनशिलावत् बहिरङ्गसहकारिकारणभूतेन कालाणुरूपद्रव्यकालेन उत्पन्नत्वात् द्रव्यकालसंभूतः । पुद्गलपरिणामेन व्यज्यमानत्वात् परिणामजन्यः व्यवहारकालः, निश्चयकालस्तु परिणामजनको वर्तते । समयरूपो व्यवहारकालः क्षणभङ्गुरो भवति । स्वकीयगुणपर्यायाधारत्वेन सर्वदैवाविनश्वरत्वात् द्रव्यकालो नित्यो वर्तते ।

अनाद्यनिधनः समयादिकल्पनाभेदरहितः कालाणुद्रव्यरूपेण व्यवस्थितो वर्णादिमूर्तिरहितो निश्चयकालः । तस्यैव पर्यायभूतः सादिनिधनः समयनिमिषघटिकादिविविधतकल्पनाभेदरूपो व्यवहारकालो वर्तते⁹¹ ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण कालद्रव्यस्य निश्चय-व्यवहारनयेन विमर्शः कृतः ।

द्रव्याणां प्रदेशकथनम् -

पुद्गलद्रव्यस्य संख्याता असंख्याता अनन्ताश्च प्रदेशा भवन्ति । लोकाकाशधर्माधर्मैक-जीवानाम् असंख्यातप्रदेशा भवन्ति । अलोकाकाशस्य अनन्ताः प्रदेशा विद्यन्ते । कालस्य च एकप्रदेशो भवति⁹² ।

द्रव्याणां मूर्तामूर्तत्वं चेतनाचेतनत्वम् -

षड्द्रव्येषु पुद्गलद्रव्यम् मूर्तम् । इतरेषां अमूर्तत्वम् । जीवस्य चेतनत्वम्, इतरेषां अचेतनत्वम्⁹³ । स्वजातीय-विजातीय बन्धापेक्षया जीवपुद्गलयोः अशुद्धत्वम्, धर्मादीनां चतुर्णां द्रव्याणां विशेषगुणापेक्षया शुद्धत्वमेव भवति ।

एवं जीवादिषड्द्रव्याणां पञ्चास्तिकायानां च विमर्शो जातः ।

तत्त्वानि -

षण्णां द्रव्याणां पञ्चास्तिकायानां च विमर्शानन्तरम् अत्र नवपदार्थानां सप्ततत्त्वानां च विमर्शः क्रियते । जीवाऽजीव-पुण्य-पापाऽऽस्रव-संवर-निर्जरा-बन्ध-मोक्षारहेति नवपदार्था भवन्ति⁹⁴ ।

जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जराभोक्षभेदात् तत्त्वानि सप्तधा भवन्ति । कुन्दकुन्दकृतेषु ग्रन्थेषु नवपदार्थानां वर्णनं प्राप्यते, किन्तु तेनापि 'सत्ततच्चणिद्विद्वा' इति कथयित्वा सप्ततत्त्वानां उल्लेखः कृतः । पूर्वोक्तेषु नवपदार्थेषु पुण्य-पापविरहितानि शेषानि सप्ततत्त्वानि उच्यन्ते । पुण्यपापानाम् अन्तर्भावे आस्रवे भवति । अतएव उमास्वामिप्रभृतिभिः उत्तरवर्तिभिः आचार्यैः सप्ततत्त्वानि एव वर्णितानि ।

जीवतत्त्वम् -

तत्त्वार्थवार्तिके अकलंकदेवेन कथितं यत् -

त्रिकालविषयजीवनाऽनुभवनाज्जीवः । दशसु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु कालेषु जीवनानुभवनाज्जीवत्यजीवद् जीविष्यतीति वा जीवः । तथा सति सिद्धानामपि जीवत्वं सिद्धं भवति, जीवितपूर्वत्वात्⁹⁵ ।

चेतनास्वभावत्वात् तद्विकल्पलक्षणो जीवः । जीवस्वभावश्चेतना, यतः इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो भिद्यते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः, यत्सन्निधानादात्मा ज्ञाता द्रष्टा कर्ता भोक्ता च भवति, तल्लक्षणो जीवो वर्तते ।

स्वप्रदेशैः अर्थैः समग्रो लोकः नित्यं निष्ठितः, तं यः द्रव्यं जानाति, सः जीवः प्राणचतुष्काभिसंबद्धो वर्तते । जीवानाम् इन्द्रियप्राणः बलप्राणः आयुः प्राणः आनपानप्राणाश्च भवन्ति । य एभिः प्राणैः जीवति जीविष्यति पूर्वं वा जीवितः, सः जीवः इति⁹⁶ । अस्य विमर्शः

जीवद्रव्यरूपेण पूर्वमेव जातः । समयप्राभृते कुन्दकुन्दाचार्येण जीवपदार्थस्य विस्तरेण वर्णनम् कृतम् ।

अजीवतत्त्वम् -

जीवस्य विपर्ययोऽजीवः । यस्य जीवन्मुक्तलक्षणं नास्ति असौ तद्विपर्ययादजीव इत्युच्यते⁹⁷ ।

अचेतनस्वभावत्वाद् ज्ञानादीनामभावस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरूपारव्यो वस्तुनो लक्षणं भवति । अभावोपि वस्तुधर्मो हेत्वङ्गत्वादेर्भाववत् । अतोऽसौ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात् सर्वसंकरः स्यात्, यद्येवं वनस्पत्यादीनामजीवत्वं प्राप्नोति तद्भावात्, ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिताहित-प्राप्तिपरिवर्जनाभावात् ।

आकाशकालपुद्गलधर्मधर्मेषु अनन्तज्ञानदर्शनयोः जीवस्य गुणा न सन्ति । ततः कारणात् तेषाम् अचेतनत्वं कथितम् । सुखदुःखज्ञातृता वा हितपरिकर्म च तथैव अभिहितभीरुत्वं यस्य जीवस्य न विद्यते नित्यं तं जीवमिति⁹⁸ । अज्ञानिनां हितं स्रग्वनिताचंदनादितत्कारणं दान-पूजादि, अहितमहिषिकंटकादि । संज्ञानिना अक्षयानन्तसुखं तत्कारणभूतं निश्चयरत्नत्रयपरिणतं परमात्मद्रव्यं च हितमहितं पुनः आकुलत्वोत्पादकं दुःखं, तत्कारणभूतं मिथ्यात्वरागादि-परिणतमात्मद्रव्यं च एवं हिताहितादिपरीक्षारूपचैतन्यविशेषगुणानाम् अभावाद् आकाशादयः पञ्चाचेतना इति । वर्णस्पर्शरसगन्धगुणाः तथा संस्थानादयस्तु पर्यायाः भवन्ति ।

अजीवद्रव्यविमर्शे पञ्चाजीवद्रव्याणां विस्तरेण विचारः कृतः । अजीवतत्त्वं चेतनोपयोगरहितं भवति ।

आस्रवतत्त्वम् -

आस्रवत्यनेन आस्रवणमात्रं वा आस्रवः । येन कर्मास्रवति यद्वा आस्रवणमात्रं वा स आस्रवः⁹⁹ ।

पुण्यपापगमद्वारलक्षण आस्रवः । पुण्यपापलक्षणस्य कर्मण आगमनद्वारमास्रव इत्युच्यते । आस्रव इवास्रवः । क उपमार्थः? यथा महोदधेः सलिलमापगामुखैरहरहरापूर्यते । तथा मिथ्यादर्शनादिद्वारानुप्रविष्टैः कर्मभिरनिशमात्मा समापूर्यत इति मिथ्यादर्शनादिद्वारमास्रवः¹⁰⁰ ।

कुन्दकुन्दाचार्येण समयप्राभृते मिथ्यात्वम्, अविरमणं, कषाययोगौ च आस्रवस्य चत्वारि कारणानि भेदा वा कथिताः सन्ति । तथा च रागद्वेषमोहादिभावानां आस्रवस्य कारणम्, आस्रवो वा कथितः¹⁰¹ । पञ्चास्तिकाये तु पुण्यपापभेदेन आस्रवो द्विविधः कथितः । अतोऽत्र पुण्यास्रवः प्रथमं विमृश्यते ।

पुण्यास्रवः -

यस्य जीवस्य रागः प्रशस्तः, अनुकम्पासंश्रितश्च परिणामः तथा चित्ते कालुष्यं नास्ति, तस्य पुण्यास्रवो भवति¹⁰² । वीतरागपरमात्मद्रव्याद् विलक्षणः पञ्चपरमेष्ठिनिर्भरगुणानुरागरूपः प्रशस्तधर्मानुरागः । दयासहितो मनोवचनकायव्यापाररूपः शुभपरिणामः तथा मनसि क्रोधादिकलुषपरिणामो नास्ति, तस्य जीवस्य पुण्यम् आस्रवति इति ।

प्रशस्तरागस्वरूपम् -

अर्हत्सिद्धसाधुषु भक्तिः धर्मे चेष्टा गुरूणाम् अनुगमनम् अपि प्रशस्तरागः कथ्यते¹⁰³ । ज्ञानावरणादिकर्मणां मूलोत्तरप्रकृतयः तासां रागादिविकल्परहितेन धर्मशुक्लध्यानद्वयेन विनाशं कृत्वा क्षुधाद्यष्टादशदोषरहिताः केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयसहिताश्च अर्हन्तो भवन्ति । लौकिकान्जनसिद्धादिविलक्षणा ज्ञानावरणाद्यष्टकर्माभावेन सम्यक्त्वाद्यष्टगुणयुक्ताः लोकाप्रस्थिताश्च सिद्धा भवन्ति । निश्चयव्यवहारपञ्चाचारेण युक्ता आचार्याः । पञ्चास्तिकाय-षड्द्रव्य-सप्ततत्त्व-नवपदार्थेषु जीवास्तिकायं शुद्धजीवद्रव्यं शुद्धजीवतत्त्वं शुद्धजीवपदार्थं च निश्चयनयेन उपादेयं कथयन्ति तथा च भेदाभेदरत्नत्रयलक्षणं मोक्षमार्गं प्रतिपादयन्ति स्वयं भावयन्ति च ईदृशा उपाध्याया भवन्ति । निश्चयचतुर्विधाऽराधनया ये शुद्धात्मस्वरूपं साधयन्ति, ते साधव इति । एतेषु बाह्याभ्यन्तरा भक्तिः सा प्रशस्तरागो भण्यते ।

अनुकम्पायाः स्वरूपम् -

यः तृषितं बुभुक्षितं दुःखितं वा दृष्ट्वा दुःखितमनाः कृपया प्रतिपद्यते, तस्य अनुकम्पा भवति¹⁰⁴ । तीव्रतृषा-तीव्रक्षुधा-तीव्ररोगादिना पीडितम् अवलोक्य केनापि उपायेन प्रतीकारं करोमि इति व्याकुलो भूत्वा अज्ञानी जीवः अनुकम्पां करोति । ज्ञानी जीवस्तु स्वस्य भावनाम् अलभमानः सन् संकलेशपरित्यागेन यथासम्भवं प्रतीकारं करोति । दुःखितं दृष्ट्वा विशेषसंवेगवैराग्यभावानां च करोति ।

चित्तकालुष्यस्वरूपम् -

क्रोधमान-माया-लोभेषु च चित्तमासाद्य क्षोभं, कालुष्यम् इति¹⁰⁵ । कालुष्यस्य विपरीतं अकालुष्यम् भण्यते । अकालुष्यं पुण्यास्रवकारणभूतं कदाचित् अनन्तानुबन्धिकषायमन्दोदये सति अज्ञानिनः भवति । कदाचित् निर्विकार स्वसंचित्तेः अभावे सति दुर्ध्यानवञ्चनार्थं ज्ञानिनोऽपि भवति ।

पापास्रवः -

पापास्रवो द्रव्यपापास्रव-भावपापास्रवभेदात् द्विविधः । प्रमादबहुला चर्या, कालुष्यं, विषयेषु लोलुपता, परपरितापापवादः पापस्य आस्रवं करोति¹⁰⁶ । इयं परिणतिः

द्रव्यपापास्रवकारणभूता भावपापास्रवः । भावपापास्रवनिमित्तेन मनोवचनकाययोगद्वारेण आगतं द्रव्यकर्म द्रव्यपापास्रव इति । आहारादिसंज्ञारहितशुद्धचैतन्यपरिणतेः भिन्नाश्चतस्रः आहारभय-मैथुनपरिग्रहसंज्ञाः । कषाययोगद्वयाभावरूप-विशुद्धचैतन्यप्रकाशात् पृथग्भूताः कषायोदय-रंजितयोगप्रवृत्तिलक्षणस्तिस्रः कृष्णनीलकपोतलेश्याः । स्वाधीनातीन्द्रियसुखास्वादपरिणतेः प्रच्छादिका पञ्चेन्द्रियविषयाधीनता । चतुर्विधम् आर्त्तध्यानं चतुर्विधं रौद्रध्यानम् च । शुभोपयोगं शुद्धोपयोगं च विहाय मिथ्यात्वरागाद्यधीनत्वेन अन्यत्र दुष्टभावे प्रवृत्तं दुष्प्रयुक्तं ज्ञानं तथा च मोहः इति विभावपरिणामाः पापप्रदायकाः भवन्ति । अत एव एते सर्वे पापास्रवः ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण पुण्यास्रव-पापास्रवरूपेण आस्रवतत्त्वस्य विमर्शः कृतः ।

संवरतत्त्वम् -

संन्रियते अनेन संवरणमात्रं वा संवरः । येन संन्रियते येन संरुध्यते, संरोधनमात्रं वा संवरः¹⁰⁷ । आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः । आस्रवद्वाराणां शुभपरिणामवशान्निरोधः संवरः । संवर इव संवरः । यथा सुगुप्तसुसंवृतद्वारकपाटं पुरं सुरक्षितं दुरासदमरातिभिर्भवति , तथा सुगुप्तिसमिति-धर्माऽनुप्रेक्षा-परीषहजयचारित्रात्मनः सुसंवृतेन्द्रियकषाययोगस्य अभिनवकर्मगामद्वारसंवरणात् संवरः¹⁰⁸ ।

यैः इन्द्रियकषायसंज्ञां यावत् सुष्ठुमार्गे निगृहीताः तावत् तेषां पापास्रवच्छिद्रं पिहितं भवति । यस्य सर्वद्रव्येषु रागो द्वेषो मोहो वा न विद्यते, तस्य समसुखदुःखस्य शुभाशुभं न आस्रवति । कर्मणाम् आगमनद्वारस्य अवरोधनं एव संवरः । शुभाशुभसंवरसमर्थः शुद्धोपयोगो भावसंवरः । भावसंवराधारेण नवतरकर्मनिरोधो द्रव्यसंवर इति । यस्य विरहतस्य योगे पापं पुण्यं च नास्ति, तस्य शुभाशुभकृतस्य कर्मणः संवरो भवति¹⁰⁹ ।

समयसारप्राभृते कुन्दकुन्देन निरूपितम् यत् आत्मानम् आत्मना द्विपुण्यपापयोगयोः अवरुध्य दर्शनज्ञाने स्थितस्तथा अन्यस्मिन् इच्छाविरतो य आत्मा सर्वसङ्गमुक्तः आत्मानम् आत्मना ध्यायति । कर्मनोकर्म न अपि चेतयिता स्वयम् एवम् तत्त्वम् चिन्तयति सः आत्मानं ध्यायन् दर्शनज्ञानमयः अनन्यमयः अचिरेण एव कर्मविमुक्तं आत्मानं लभते¹¹⁰ ।

एवं संक्षेपेण संवरतत्त्वस्य स्वरूपविमर्शः कृतः ।

निर्जरातत्त्वम् -

निर्जीयते यथा निर्जरणमात्रं वा निर्जरा । निर्जीयते निरस्यते यथा, निरसनमात्रं वा निर्जरा¹¹¹ । एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा । उपात्तस्य कर्मणः तपोविशेषसन्निधाने सति एकदेशसंक्षयलक्षणा निर्जरा । निर्जरिव निर्जरा । यथा मन्त्रौषधबलान्निर्जीर्णवीर्यविपाकं विषं न दोषप्रदं तथा सविपाकाऽविपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरसं कर्म न संसारफलप्रदम्¹¹² ।

संवरयोगाभ्यां युक्तः बहुविधैः तपोभिः यश्चेष्टते सः नियतं बहूनां कर्मणां निर्जरणं करोति¹¹³ । द्रव्यभावनिर्जराभेदेन सा द्विविधा । द्वादशविधतपसा वृद्धिं गतो वीतराग-परमानन्दैकलक्षणः कर्मशक्तिनिर्मूलनसमर्थः शुद्धोपयोगो भावनिर्जरा । शुद्धोपयोगस्य सामर्थ्येन नीरसीभूतानां पूर्वोपार्जितानां कर्मपुद्गलानां संवरपूर्वकम् एकदेशसंक्षयः द्रव्यनिर्जरा इति ।

आत्मनो येन भावेन कर्मपुद्गलः फलं दत्त्वा कालं सम्प्राप्य निर्जयिते स भावो भावनिर्जरा ज्ञेया । येन च भावेन कर्मपुद्गलानां निर्जरा तपसा विधीयते साऽपि भावनिर्जरा । केवलमयमेव विशेषो यत्पूर्वा सविपाकनिर्जरा उत्तरा चाविपाकनिर्जरा । कर्मपुद्गलानां निर्जरणं द्रव्यनिर्जरा । एवं निर्जरा द्विविधा बोध्या¹¹⁴ ।

यः शुभाशुभरागाद्यास्रवननिरोधलक्षणसंवरणे युक्तः, स्फुटं हेयोपादेयतत्त्वं विज्ञाय परप्रयोजनेभ्यो व्यावृत्त्य शुद्धात्मानुभूतिलक्षणः केवलं स्वकार्यसाधको भवति । सर्वात्मप्रदेशेषु निर्विकारनित्यानन्दैकाकारपरिणतम् आत्मानम् ज्ञात्वा निर्विकल्पध्यानेन सदैव ज्ञानं ध्यायति, सः कर्मरजः सन्धुनोति ।

एवं संक्षेपेण निर्जरातत्त्वस्य कथनं कृतम् ।

बन्धतत्त्वम् -

बध्यतेऽनेन बन्धनमात्रं वा बन्धः । बध्यते येन अस्वतन्त्रीक्रियते येन, अस्वतन्त्रीकरणं वा बन्धः¹¹⁵ । आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणो बन्धः । मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययोऽपनीतानां कर्मप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानां च परस्परानुप्रवेशलक्षणो बन्धः । बन्ध इव बन्धः । यथा निगडादिद्रव्य-बन्धनबद्धो देवदत्तोऽस्वतन्त्रत्वात् अभिप्रेतदेशगमनाद्यभावात् अतिदुःखी भवति । तथा आत्मा कर्मबन्धनबद्धः पारतन्त्र्यात् शारीरमानसदुःखाम्यर्दिता भवति । आस्रवपूर्वको बन्धो भवति¹¹⁶ ।

यदि रक्त आत्मा यं शुभाशुभम् उदीर्णं भावं करोति, सः विविधेन पुद्गलकर्मणा बद्धो भवति¹¹⁷ । निश्चयनयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावोऽपि व्यवहारेण अनादिबन्धनोपाधिवशाद्भक्तः सन् निर्मलज्ञानानन्ददिगुणास्पदशुद्धात्मस्वरूपपरिणतेः पृथग्भूताम् उदयागतं शुभमशुभं वा स्वसंवितेश्च्युतो भूत्वा भावं परिणामं करोति । स तेन रागपरिणामेन कर्मवर्णारूप-पुद्गलकर्मणाविविधेन बन्धो भवति इति ।

योगनिमित्तेन कर्मपुद्गलानां ग्रहणं भवति । मनोवचनकायवर्णालम्बनरूपो व्यापारो योगः, योगेन भावनिमित्तः बन्धो भवति । रागादिदोषरहितचैतन्यप्रकाशपरिणतेः पृथक्त्वादि-कषायादि-दर्शनचारित्रमोहनीयानि त्रीणि द्वादशभेदात् पृथग्भूतो भावो रतिरागद्वेषमोह-युक्तः ।

यतः कारणात् कर्मादानरूपेण प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुः ततः कारणात् बहिरङ्गनिमित्तं योगः, चिरकालस्थायित्वेन स्थित्यनुभागबन्धहेतुत्वात् अभ्यन्तरकारणं कषाय इति ।

जीवकर्मणो बन्धः -

जीवकर्मणः बन्धो कथं भवति इति कथ्यते । तद्यथा-

रूपादिगुणो मूर्तः अन्योन्यैः स्पर्शैः बध्यते । तद्विपरीत आत्मा पौद्गलिकं कर्म कथं बध्नाति । इदं उत्तरयति - रूपादिकैः रहितः यथा रूपादीनि द्रव्याणि गुणांश्च जानाति, पश्यति च, तथैव बन्धं प्राप्नोति¹¹⁸ । यः उपयोगमयो जीवः विविधान् विषयान् प्राप्य मुह्यति, रज्यति, द्वेषं च प्राप्नोति, तथैव सः बद्धो भवति । तथा चोक्तं प्रवचनसारग्रन्थे -

उवओगमओ जीवो मुज्झदि रज्जेदि वा पदुस्सेदि ।

पप्पा विविधे विसए जो हि पुणो तेहिं संबंधो¹¹⁹ ।

जीवः येन भावेन विषये आगतं जानाति पश्यति रज्यते च, तेनैव कारणेन कर्म बध्यते इति¹²⁰ । स्पर्शैः पुद्गलानां बन्धो भवति । पूर्वनवतरं पुद्गलद्रव्यकर्मणोः जीवगतरागादिभावनिमित्तेन स्वकीयस्निग्धरूपोपादानकारणेन च परस्परस्पर्शेन संयोगेन च यो बन्धः, सः पुद्गलबन्धः । निरुपरागपरमचैतन्यरूपनिजात्मतत्त्वभावनाच्युतस्य जीवस्य यद् रागादिभिः सह परिणमनं स जीवबन्ध इति । निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानरहितत्वेन स्निग्धरूपक्षस्थानीयरागद्वेषपरिणतस्य जीवस्य बन्धयोग्यस्य स्निग्धरूपक्षपरिणामपरिणतस्य पुद्गलस्य च परस्परावगाहः जीवपुद्गलबन्ध इति । यदा आत्मा रागद्वेषयुतः शुभाशुभे परिणमति, तदा ज्ञानावरणादिभावैः तत्कर्मरजः आत्मनि प्रविशति¹²¹ ।

समस्तशुभाशुभपरद्रव्यविषये परमोपेक्षालक्षणं शुद्धोपयोगपरिणामं मुक्त्वा यदा अयमात्मा परिणमति, तदा स्वयमेव नानाभेदपरिणतैः मूलोत्तरप्रकृतिरूपज्ञानावरणादिभावैः कर्मरजः प्रविशति । अत एव ज्ञानावरणादिकर्मणाम् उत्पत्तिः तथा मूलोत्तरप्रकृतिरूपवैचित्र्यं च स्वयं कृतम् अस्ति, न च जीवकृतमिति । यथा वस्त्रं लोधादिद्रव्यैः कषायितं रञ्जितं सन्मञ्जिष्ठादिरङ्गद्रव्येण रञ्जितं सद्भेदेन रक्तम् इति उच्यते । वस्त्रस्थानीय आत्मा लोधादिद्रव्यस्थानीयमोहरागद्वेषैः कषायितो रञ्जितः मञ्जिष्ठस्थानीयकर्मपुद्गलैः सम्बद्धः सन् भेदेऽपि अभेदोपचारलक्षणेन असद्भूतव्यवहारेण बन्धः इति । अशुद्धद्रव्यनिरूपणार्थविषयत्वात् असद्भूतव्यवहारस्य बन्ध इति ।

कुन्दकुन्देन भावप्राभृतेऽपि शुभाशुभबन्धकारणानि वर्णितानि सन्ति¹²² ।

एवं संक्षेपेण बन्धतत्त्वस्य स्वरूपं तद्भेदानां च विमर्शः कृतः ।

मोक्षतत्त्वम् -

मोक्षयते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्षः । मोक्षयते इत्यनेन मोक्षणमात्रं वा मोक्षः¹²³ । कृत्स्नकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः । सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य कर्मणश्चतुर्विध-बन्धवियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्षः । यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात् सति स्वातन्त्र्ये अभिप्रेतप्रदेश-गमनादेः पुमान् सुखी भवति । तथा कृत्स्नकर्मवियोगे सति स्वाधीनात्यन्तिकज्ञानदर्शानुपमसुख आत्मा भवति¹²⁴ ।

आस्रवपदार्थवत् मोक्षपदार्थोऽपि द्रव्यमोक्ष-भावमोक्षभेदेन द्विविधो भवति । तयोः घातिचतुष्टयद्रव्यकर्ममोक्षभूतो भावमोक्ष उच्यते । तद्यथा- हेत्वभावे नियमात् ज्ञानिन आस्रवनिरोधो जायते । आस्रवभावेन कर्मणोनिरोधो भवति । कर्मणाम् अभावेन सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी इन्द्रियरहितम् अव्याबाधम् अनन्त सुखं च प्राप्नोति¹²⁵ । द्रव्यप्रत्ययरूपहेत्वभावे सति निश्चयाद् ज्ञानिनो जीवाश्रितरागाद्यास्रवनिरोधो जायते । भावास्रवस्वरूपेण विना मोहनीयादिघातिचतुष्टयरूपस्य कर्मणो निरोधो जायते । घातिकर्मचतुष्टयस्य अभावेन सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी सन् अतीन्द्रियमव्याबाधमनन्तं च सुखं जीवः प्राप्नोति । यः संवरेण युक्तः सर्वकर्माणि निर्जरयन् आयुष्को वा अनायुष्को व्यपगतः, सः भवं मुञ्चति, तेन मोक्ष इति¹²⁶ ।

केवलिनो भावमोक्षे सति निर्विकारसंवित्तिसाध्यं सकलसंवरं कुर्वतः शुद्धात्मसाध्यां चिरसंचितकर्मणां सकलनिर्जरां च अनुभवन्तोन्तमुहूर्तजीवितशेषे सति वेदनीयनामगोत्रसंज्ञकर्म-त्रयस्यायुषः सकाशादधिकस्थितिकाले तत्कर्मत्रयाधिकस्थितिविनाशार्थं संसारस्थितिविनाशार्थं वा दण्डकपाटप्रतरलोकपूर्णसंज्ञं केवलिसमुद्घातं कृत्वा अथवा आयुष्यसहकर्मत्रयस्य संसारस्थितेर्वा समानस्थितिकाले पुनः अकृत्वा च तदनन्तरं स्वशुद्धात्मनिश्चलवृत्तिरूपं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिसंज्ञम् उपचारेण तृतीयशुक्लध्यानं कुर्वतः तदनन्तरं सयोगिगुणस्थानमतिक्रम्य सर्वप्रदेशाह्लादेकाकार-परिणतपरमसमरसीभावलक्षण-सुखामृतरसास्वादतृप्तं समस्तशीलगुणनिधानं समुच्छिन्नक्रियासंज्ञं चतुर्थध्यानशुक्लाभिधानं परमयथाख्यातचारित्रं प्राप्तस्यायोगिद्विचरमसमये शरीरादि-द्वांसप्ततिप्रकृतिचरमसमये वेदनीयायुष्यनामगोत्रसंज्ञकर्मचतुष्करूपस्य त्रयोदशप्रकृतिपुद्गलपिंडस्य जीवेन सह अत्यन्तविश्लेषो द्रव्यमोक्षो भवति । तदनन्तरं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा- गतिपरिणामाच्चेति हेतुचतुष्टयात् रूपात् सकाशाद् यथासंख्येन आविद्धकुलालचक्रवत् व्यपगतलेपालाबुवत् एरण्डबीजवत् अग्निशिखावत् चेति दृष्टान्तचतुष्टयेन एकसमयेन लोकाग्रं गच्छति । परतोगतिकारणभूत-धर्मास्तिकायाभावात्तत्रैव लोकाग्रे स्थितः सन् विषयातीतमनश्चरं परमसुखमनन्तकालमनुभवतीति ।

एवं प्रकारेण सप्ततत्त्वानां लक्षणानि विमर्शाश्च कृताः । कुन्दकुन्दाचार्येण समयप्राभृते नवपदार्थानां विमर्शः कृतो वर्तते ।

सम्यग्दर्शनस्य अङ्गानि -

सम्यग्दर्शनस्य अष्टौ अङ्गानि भवन्ति, तानि च - निःशङ्कितं, निःकाङ्क्षितं, निर्विचिकित्सा, अमूढदृष्टिः, उपगूहनं, स्थितिकरणं, वात्सल्यं, प्रभावना चेति¹²⁷ । समयप्राभृतेऽपि सम्यग्दर्शनस्य इमानि अङ्गानि वर्णितानि सन्ति ।

निःशङ्कितम् -

यः कर्ता मिथ्यात्वाऽविरति-कषाय-योगलक्षणान् संसारवृक्षस्य मूलभूतान् निष्कर्म-तत्त्वविलक्षणत्वेन कर्मकरान् निर्मोहात्मद्रव्यपृथक्त्वेन मोहकरान् अव्याबाधसुखादिगुणलक्षणे परममात्मपदार्थभिन्नत्वेन वा बाधाकरान् तान् आगमप्रसिद्धांश्चतुरः पादान् शुद्धात्मभावनाविषये निःशंको भूत्वा स्वसंवेदनज्ञानखड्गेन छिनत्ति । स आत्मा निःशंको ज्ञातव्यः¹²⁸ ।

आचार्यसमन्तभद्रेण कथितम् यत्- तत्त्वानां यथा स्वरूपं वर्तते, तथैव श्रद्धानं, न चान्यत् अन्यथा वा, ईदृशमेव सन्मार्गे असंशया रुचिः निःशंकिताङ्गमुच्यते¹²⁹ ।

रागादिदोषा अज्ञानं वा असत्यवचनकारणं तदुभयमपि वीतरागसर्वज्ञानां नास्ति, ततः कारणात् ततः प्रणीते हेयोपादेयतत्त्वे मोक्षे मोक्षमार्गे च भव्यैः शंका न कर्तव्या । इदं व्यवहारनिःशङ्कगुणम् ।

निश्चयेन व्यवहारनिःशङ्कगुणस्य सहकारित्वेन इहलोकपरलोकाऽत्राणा-ऽगुप्तिमरण-व्याधिवेदनाकस्मिकाभिधानभयसप्तकं मुक्त्वा घोरोपसर्गपरीषहप्रस्तावेऽपि शुद्धोपयोगलक्षण-निश्चयरत्नत्रयभावना एव निःशङ्कगुणः इति । शङ्कादोषपरिहारे अञ्जनचौरकथा प्रसिद्धा ।

निष्काङ्क्षितम् -

यः शुद्धात्मभावनासंजातपरमानन्दसुखे तृप्तो भूत्वा पञ्चेन्द्रियविषयसुखभूतेषु कर्मफलेषु तथैव च समस्तवस्तुधर्मेषु स्वभावेषु च काङ्क्षां न करोति, सः निष्काङ्क्षितो भवति¹³⁰ ।

आचार्यकुन्दकुन्दस्यैव परम्परानुसारेण समन्तभद्राचार्येण कथितम् यत्- यस्य कर्मपरवशे सान्ते दुःखैरन्तरितोदये पापबीजे सुखे अनास्था वर्तते, तस्य निष्काङ्क्षितं ज्ञातव्यम्¹³¹ । इहलोकपरलोकाशारूपभोगाकाङ्क्षानिदानत्यागेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिरूपमोक्षार्थं दानपूजातपश्चरणाद्यनुष्ठानकरणं निष्काङ्क्षागुणो भण्यते । अस्मिन् विषये अनन्तमतीकन्या-कथा प्रसिद्धा वर्तते ।

निश्चयेन व्यवहारनिष्काङ्क्षागुणस्य सहकारित्वेन दृष्टश्रुतानुभूतपञ्चेन्द्रियभोगत्यागेन निश्चयरत्नत्रयभावनोत्पन्नपारमार्थिकस्वात्मोत्थसुखामृतरसे चित्तसन्तोषः स एव निष्काङ्क्षा-गुण इति ।

निर्विचिकित्सा -

य आत्मा परमात्मतत्त्वभावनाबलेन सर्वेषामेव वस्तुधर्माणां स्वभावानां, दुर्गन्धादिविषये वा निन्दा दोषं विचिकित्सां न करोति, सः निर्विचिकित्सायुक्तो भवति¹³²। तथा च समन्तभद्रेणोक्तम् यत्- स्वभावतोऽशुचौ काये रत्नत्रयपवित्रिते निर्जुगुप्सागुणप्रीतिः निर्विचिकित्सा उच्यते¹³³। भेदाभेदरत्नत्रयाराधकभव्यजीवानां दुर्गन्ध-बीभत्सादिकं दृष्ट्वा धर्मबुद्ध्या कारुण्यभावेन वा यथायोग्यं विचिकित्सापरिहरणं द्रव्यनिर्विचिकित्सागुणः। जैनसमये सर्वं समीचीनं परं किन्तु वस्त्रावरणं जलस्नानादिकं च न कुर्वन्ति, तदेव दूषणमित्यादि-कुत्सितभावस्य विशिष्टविवेकबलेन परिहरणं सा भावनिर्विचिकित्सा कथ्यते। अस्मिन् विषये उदायनमहाराजकथा प्रसिद्धा वर्तते।

निश्चयेन व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य बलेन समस्तद्वेषादिविकल्परूपकल्लोलमालात्यागेन निर्मलत्मानुभूतिलक्षणे निजशुद्धात्मनि व्यवस्थानं निर्विचिकित्सा गुण इति।

अमूढदृष्टिः -

यः आत्मा स्वकीयशुद्धात्मनि श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपेण निश्चयरत्नत्रयलक्षणभावनाबलेन शुभाशुभकर्मजनितपरिणामरूपे बहिर्विषये सर्वथा असम्मूढो भवति, सः अमूढदृष्टिर्ज्ञातव्यः¹³⁴।

रत्नकरण्डश्रावकाचारे कथितम् यद्- यस्य जीवस्य कापथे पथि दुःखानां, कापथस्वेऽपि असम्मतिः विद्यते तथा मनोवाक्यायैः मिथ्यादर्शनादीनां तद्वतां चाप्रशंसाकरणम् अमूढदृष्टिः उच्यते¹³⁵। वीतरागसर्वज्ञप्रणीतैः आगमार्थाद्बहिर्भूतैः कुदृष्टिभिः यत् प्रणीतं धातुवाद-खन्यवाद-हरमेखल-क्षुद्रविद्याव्यन्तरविकुर्वणादिकम् अज्ञानिजनचित्तचमत्कारोत्पादकं दृष्ट्वा श्रुत्वा च योऽसौ मूढभावेन धर्मबुद्ध्या तत्र रुचिं भक्तिं न कुरुते, स एव व्यवहारोऽमूढदृष्टिरुच्यते। अस्मिन् विषये रेवतीश्राविकायाः कथा प्रसिद्धा।

निश्चयेन तु व्यवहारामूढदृष्टिगुणस्य प्रसादेन अन्तस्तत्त्वबहिस्तत्त्वनिश्चये सति समस्तमिथ्यात्वागादिशुभाशुभसंकल्पविकल्पेषु इष्टात्मबुद्धिम् उपादेयबुद्धिं हितबुद्धिं ममत्वभावं त्यक्त्वा त्रिगुप्तिरूपेण विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावे निजात्मनि यत् निश्चलम् अवस्थानम् तत् अमूढदृष्टित्वमिति।

उपगूहनम् -

शुद्धात्मभावनारूपपारमार्थिकसिद्धभक्तियुक्तः मिथ्यात्वागादिविभावधर्माणामुपगूहको विनाशकः, उपगूहनं ज्ञातव्यम्¹³⁶। समन्तभद्राचार्येण उपगूहनं निम्नप्रकारेण कथितम् यत् - स्वयं शुद्धस्य मार्गस्य बालाशक्तजनाश्रयाम्। वाच्यतां यत्प्रमार्जन्ति तद्वदन्त्युपगूहनम्, इति¹³⁷। भेदाभेदरत्नत्रयभावनारूपो मोक्षमार्गः स्वभावेन शुद्ध एव। तत्राज्ञानिजननिमित्तेन तथैव

अशक्तजननिमित्तेन च धर्मस्य पैशुन्यं दूषणमपवादो दुष्प्रभावना यदा भवति, तदा आगमविरोधेन यथाशक्ति अर्थेन धर्मोपदेशेन वा यद्दर्मार्थं दोषस्य झम्पनं निवारणं क्रियते, तद् व्यवहारेण उपगूहनं कथ्यते । उपगूहनविषये जिनदत्तश्रेष्ठिकथा प्रसिद्धा वर्तते ।

निश्चयेन तु व्यवहारोपगूहनगुणस्य सहकारित्वेन निजनिरञ्जननिर्दोषपरमात्मनः प्रच्छादका ये मिथ्यात्वरगादिदोषास्तेषां तस्मिन्नेव परमात्मनि सम्यग्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपं यद्ध्यानं, तेन प्रच्छादनं विनाशनं गोपनं झम्पनमेव उपगूहनमिति ।

स्थितिकरणम् -

यः मिथ्यात्वरगादिमयम् उन्मार्गं त्यक्त्वा परमयोगाभ्यासबलेन आत्मानं शिवमार्गं स्वशुद्धात्मभावनारूपे निश्चयमोक्षमार्गे निश्चलं स्थापयति, सः स्थितिकरणयुक्तो भवति¹³⁸ ।

तथा चोक्तं समन्तभद्रेण यत्- धर्मवत्सलैः प्राज्ञैः दर्शनचरणौ द्वौ अपि प्रत्यवस्थापनं स्थितिकरणमुच्यते¹³⁹ । भेदाभेदरत्नत्रयधारकस्य चातुर्वर्णसङ्घस्य मध्ये यदा कोऽपि दर्शनमोह-चारित्रमोहोदयेन दर्शनं ज्ञानं चारित्रं वा परित्यक्तुं वाञ्छति, तदागमाविरोधेन यथाशक्त्या धर्मश्रवणेन वा अर्थेन वा सामर्थ्येन वा केनापि उपायेन यद् धर्मे स्थिरत्वं क्रियते तत् व्यवहारेण स्थितिकरणमिति । स्थितिकरणे वारिषेणकुमारकथा आगमे प्रसिद्धा ।

निश्चयेन व्यवहारेण स्थितिकरणगुणेन धर्मदृढत्वे सति दर्शनचारित्रमोहोदयजनितेन समस्तमिथ्यात्वरगादिविकल्पजालत्यागेन निजपरमात्मस्वभावभवनया उत्पन्नपरमानन्दैकक्षण-सुखामृतरसास्वादेन तल्लय-तन्मय-परम-समरसीभावेन चित्तस्थितिकरणमेव स्थितिकरणम् इति ।

वात्सल्यम् -

यः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपमोक्षमार्गे स्थित्वा वत्सलत्वं भक्तिं करोति, स वात्सल्ययुक्तो भवति¹⁴⁰ ।

समन्तभद्राचार्येण कथितम् यत्- स्वयूथ्यान् प्रति सद्भावसनाथा अपेतकैतवा माया-रहिता यथायोग्यम् अञ्जलिकरणाभिमुरखगमनप्रशंसावचनोपकरणसम्प्रदानादिलक्षणं प्रतिपत्तिः वात्सल्यं कथ्यते¹⁴¹ । बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयाधारे चतुर्विधसंघे वत्से धेनुवत् पञ्चेन्द्रियविषयनिमित्तं पुत्रकलत्रसुवर्णादि स्नेहवद्वा यद् अकृत्रिमस्नेहकरणं तद्व्यवहारेण वात्सल्यं भण्यते । अस्मिन् विषये विष्णुकुमारमुनेः कथा प्रसिद्धा इति ।

निश्चयेन तु व्यवहारवात्सल्यगुणस्य सहकारित्वेन धर्मे दृढत्वे जाते सति मिथ्यात्वरगादिषु समस्तशुभाशुभबहिर्भविषु प्रीतिं त्यक्त्वा रागादिविकल्पोपाधिरहितम् परमस्वास्थ्यसंवित्तिसंजातं सदानन्दैकक्षणसुखामृतरसास्वादं प्रति प्रीतिकरणम् एव वात्सल्यमिति ।

प्रभावना -

यो विद्यारथमारूढः मनोरथपथेषु भ्रमति, स प्रभावनायुक्तो भवति¹⁴² ।

रत्नकरण्डश्रावकाचारे कथितम् यत् - अज्ञानतिमिरव्याप्तिम् अपाकृत्य स्नपनदानपूजा-विधानतपोमन्त्रतन्त्रादिविषये यथायथं जिनमाहात्म्यप्रकाशिका प्रभावना स्यात्¹⁴³ । श्रावकेण दानपूजादिना तपोधनेन च तपः श्रुतादिना जैनशासनप्रभावना कर्त्तव्येति व्यवहारेण प्रभावनागुणो वर्तते । प्रभावना-गुण-विषये वज्रकुमारस्य कथा आगमप्रसिद्धा विद्यते ।

निश्चयेन व्यवहारप्रभावनागुणस्य बलेन मिथ्यात्वविषय-कषाय-प्रभृतिसमस्तविभाव-परिणामरूपसमयानां प्रभावं हत्वा शुद्धोपयोगलक्षणस्वसंवेदनज्ञानेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव-निजशुद्धात्मनः प्रकाशनम् अनुभवनम् एव प्रभावना इति ।

सम्यग्दर्शनस्य गुणाः -

समयसारस्य टीकायां जयसेनेन सम्यग्दर्शनस्य अष्टौ गुणा उद्धृताः । ते च संवेगः, निर्वेदः, निन्दा, गर्हा, उपशमः, भक्तिः, अनुकम्पा, वात्सल्यं चेति¹⁴⁴ । वसुनन्दिश्रावकाचारेऽपि इमे एव गुणा वर्णिताः सन्ति¹⁴⁵ ।

एवं सम्यग्दर्शनस्याङ्गानि गुणाश्च संक्षेपेण विमृष्टाः ।

सम्यग्दर्शनस्य दोषाः -

सम्यग्दर्शनस्य पञ्चविंशतिर्दोषाः भवन्ति । ते च त्रिमूढता, अष्ट मदाः, षडानायतनानि, शंकादयः अष्टौ सन्ति । तद्यथा -

मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि षट् ।

अष्टौ शमादयश्चेति दृग्दोषाः पञ्चविंशतिः¹⁴⁶ ॥

त्रयमूढता -

देवमूढता -

देवतामूढ-लोकमूढ-समयमूढभेदेन मूढत्रयं भवति । क्षुधाघृष्टादशदोषरहितम् अनन्तज्ञानाद्यनन्तगुणसहितं वीतरागसर्वज्ञदेवतास्वरूपम् अजानन् ख्यातिपूजालाभ-रूपलावण्यसौभाग्यपुत्रकलत्रराज्यादिविभूतिनिमित्तं रागद्वेषोपहतार्त्तरीन्द्रपरिणतक्षेत्रपाल-चण्डिकादिमिथ्यादेवानां यदाराधनं करोति जीवस्तद् देवतामूढत्वं भण्यते¹⁴⁷ ।

लोकमूढता -

गंगादिनदीतीर्थस्नान-समुद्रस्नान-प्रातःस्नान-जलप्रवेशमरणाग्निप्रवेशमरण-गोग्रहणादि-मरण-भूम्यग्निवटवृक्षपूजादीनि पुण्यकारणानि भवन्ति इति यद्वदन्ति तल्लोकमूढं विज्ञेयम् । अन्यदपि

लौकिकपारमार्थिकहेयोपादेयस्वपरज्ञानरहितानाम् अज्ञानिजनानां प्रवाहेण यद्धर्मानुष्ठानं तदपि लोकमूढत्वं भवति इति¹⁴⁸ ।

शास्त्रमूढता -

अज्ञानिजनचित्तचमत्कारोत्पादकं ज्योतिष्कमन्त्रवादादिकं दृष्ट्वा वीतरागसर्वज्ञप्रणीतसमयं विहाय कुदेवागमलिङ्गिनां भयाशा-स्नेह-लोभैर्धर्मार्थं प्रणामविनयपूजापुरस्कारादिकरणं समयमूढत्वम् इति¹⁴⁹ ।

अष्टौ मदाः -

विज्ञानैश्वर्य-ज्ञान-तपः-कुल-बल-जाति-रूपज्ञं मदाष्टकं सरागसम्यग्दृष्टिभिः त्याज्यमिति । वीतरागसम्यग्दृष्टीनां मानकषायात् उत्पन्नमदमात्सर्यादिसमस्तविकल्पजालपरिहारेण ममकाराऽहंकाररहिते स्वशुद्धात्मनि भावनैव मदाष्टकत्याग इति । कर्मजनितदेहपुत्रकलत्रादौ ममेदमिति ममकारः । तत्रैव अभेदेन गौरस्थूलादिदेहोऽहं राजाहम् इति अहंकारः¹⁵⁰ ।

षडनायतनानि -

सम्यक्त्वादिगुणानाम् आयतनं गृहमावासः आश्रय आधारकरणं निमित्तमायतनं कथ्यते । तद्विपक्षभूतमनायतनम् इति । मिथ्यादेवो, मिथ्यादेवाराधकाः, मिथ्यातपो, मिथ्यातपस्वी, मिथ्यागमो, मिथ्यागमधराः पुरुषाश्चेति उक्तलक्षणम् अनायतनषट्कं सरागसम्यग्दृष्टीनां त्याज्यं भवतीति । वीतरागसम्यग्दृष्टीनां समस्तदोषायतनभूतानां मिथ्यात्वविषय-कषायरूपायतनानां परिहारेण केवलज्ञानाद्यनन्तगुणायतनभूते स्वशुद्धात्मनि निवास एव अनायतनसेवापरिहार इति¹⁵¹ ।

अष्टौ दोषाः -

निःशङ्किताद्यष्टगुणेषु इतरे शंकाद्यष्टदोषाः भवन्ति । शङ्कादिमलानाम् अष्टानां त्यागे निःशङ्किताद्यष्टगुणाः प्रकटयन्ति ।

एवं प्रकारेण मूढत्रय-मदाष्टक-षडनायतनाष्टमलरहितं शुद्धजीवादि-तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं व्यवहारसम्यक्त्वं विज्ञेयम् ।

सम्यग्दर्शनस्य माहात्म्यम् -

उपर्युक्त-सम्यग्दर्शनस्य विमर्शेन इदं स्पष्टं भवति - यत् सम्यग्दर्शनम् अतीव महत्त्वपूर्णं विद्यते । इदानीं कुन्दकुन्दस्य ग्रन्थेषु तस्य महत्त्वं कथ्यते । सम्यक्त्वविरहिता जीवाः सहस्रकोटिभिः वर्षैः अतीवापि उग्रं तपः मासोपवासादिकं तपोविशेषमाचरन्तो बोधिलाभं न लभन्ते¹⁵² । यस्य हृदये नित्यं सम्यक्त्वसलिलप्रवाहः प्रवर्तते, तस्य हिंसादिपञ्चापातकपापं कर्मबालुकावरणं च नश्यति¹⁵³ । यथा पातालगताधारे मूले विनाशं प्राप्ते सति वृक्षस्य परिवारस्य परिवृद्धिः न भवति, तथैव द्रुममूलप्रकारेण सम्यग्दर्शनभ्रष्टाः मूलविनष्टत्वात् न सिद्ध्यन्ति । यथा वृक्षस्य

मूलात् स्कन्धस्य शाखादिपरिवारस्य च महती वृद्धिः भवति, तथैव मोक्षमार्गस्य मूलं जिनदर्शनं भवति¹⁵⁴ । सम्यक्त्वरत्नेन परिभ्रष्टः तर्कव्याकरणछन्दोऽलङ्कारसाहित्यसिद्धान्तादीनि बहुविधानि शास्त्राणि जानन्नपि आराधनाविरहिताः सन्तो नरनारकादिषु पर्यायेषु भ्रमन्ति । सम्यग्दर्शनात् पतिताः पतिता उच्यन्ते । सम्यग्दर्शनात् पतितस्य सर्वकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो न भवति । चारित्र्यात्पतिताः सिद्ध्यन्ति, किन्तु सम्यग्दर्शनात् पतिताः न सिद्ध्यन्ति, मोक्षं न प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः¹⁵⁵ । सम्यग्दर्शनेन शुद्धो निरतिचारः पञ्चविंशतिदोषरहितः पुमान् शुद्धः कथ्यते । दर्शनशुद्धो जीवो निर्वाणं लभते । सम्यग्दर्शनविहीनः पुरुष इच्छितं लाभं सर्वकर्मक्षयलक्षणं मोक्षं न लभते¹⁵⁶ । लोके जीवेन रहितः कायः शव इत्युच्यते । सम्यग्दर्शनरहितः पुमान् चलशवकः, कुत्सितो मृतक इत्यर्थः । यथा जीवरहितः शवकः लोके अपूज्यो भवति, तथैव चलशवकः लोकोत्तरे जैनलोके अपूज्यः¹⁵⁷ । एवं संक्षेपेण सम्यक्त्वस्य माहात्म्यम् ।

सन्दर्भसूची

1. नि.सा., गा. 3
2. णिच्छयदो अप्पाणं (सद्दहणं) हवइ सम्मत्तं । -द.प्रा., 20
3. भा.प्रा., गा. 31
4. नि.सा. गा. 5
5. मो.प्रा., गा. 38
6. मो.प्रा., गा. 90
7. छद्दव्व-णव-पयत्था-पंचत्थी-सत्ततच्च णिद्धिटा ।
सद्दहइ ताण रूवं सो सद्दिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -द.पा., 19
8. जीवादी सद्दहणं सम्मत्तं जिणवरेहिं पण्णत्तं ।
ववहारा ----- ॥ -द.पा., 20
9. भूयत्थेणाभिगदा जीवाजीवा य पुण्ण-पावं च ।
आसव संवर णिज्जर बंधो मोक्खो य सम्मत्तं ॥ -सम.सा. गा. 13
10. चा.प्रा., गा. 3
11. पंचा. गा. 107
12. पंचा. ता.पृ., पृ. 169
13. कार्तिकियानुप्रेक्षा, गा. 317
14. छप्पंचणवविहाणं अत्थाणं जिणवरोवइट्ठाणं ।
आणाए अहिगमेण य सद्दहणं होइ सम्मत्तं ॥ -पं.सं., गा. 1/159
15. रत्न.श्रा., श्लोक 4
16. त.सू. 1/2
17. त.वा., 1/1/1
18. त.वा., 1/1/1
19. अंतरहेद्दू भणिदा दंसणमोहस्स खयपहुदी । -नि.सा., गा. 53
20. दंसणं अत्तागम-पयत्थेसु रुई पच्चओ सद्दा फोसणमिदि एयट्ठो तं मोहेदि विवरीयं कुणदित्ति
दंसणमोहणीयं । जस्स कम्मस्स उदएण अणत्ते अत्तबुद्धी, अणागमे आगमबुद्धी, अपयत्थे
पयत्थबुद्धी, अत्तागमपयत्थेसु सद्दाए अत्थिरत्तं, दोसु वि सद्दा वा होदि तं दंसणमोहणीयमिदि
उत्तं होदि । -ध. 6/1, 9-1, 21/38/3

21. ध. 6/1, 9-1, 21/39/1
22. सम्मत्तस्स णिमित्तं जिणसुत्तं तस्स जाणया पुरिसा । -नि.सा., गा. 53
23. त.सू. 1/3
24. नि.सा., गा. 7
25. नि.सा., गा. 6, वसु. श्रा., गा. 7-8
26. रत्न.श्रा., श्लोक 6
27. वसु. श्रा., गा. 8-9
28. उपासकाध्ययन, श्लोक 52-53
29. कम्मकलंकविमुक्को परमप्पा भण्णए देवो ।
मलरहिओ कलचत्तो अण्णिदिओ केवलो विसुद्धप्पा ।
परमेद्धी परमजिणो सिवंकरो सासओ सिद्धो ॥ -मो.प्रा. 5-6
30. आत्तमीमांसा, का. 1-6
31. नि.सा., गा. 8
32. आत्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।
तत्त्वोपदेशकृत्सार्वं शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥ -र.क., श्लोक 9
33. हेयोपादेयरूपेण चतुर्वर्गसमाश्रयात् ।
कालत्रयगतानर्थान्नामयन्नागमः स्मृतः ॥ -उपासकाध्ययन, श्लोक 100
34. जिणवयण ओसहमिणं विसयसुहविरेयणं अमियभूयं ।
जर-मरणं-वाहिहरणं खयकरणं सब्बदुक्खाणं ॥ -द.प्रा., गा. 17
35. पंचा., गा. 10
36. पंचा., गा. 11-13
37. अपरिचत्तसहावेणुप्पादब्बयधुवत्तसंजुत्तं ।
गुणवं च सपज्जायं जं तं दव्वं ति वुच्चंति ॥ -प्रव.सा., ज्ञे., गा. 3
38. प्रव.सा., ज्ञे., गा. 9-12
39. ण हवदि जदि सद्दव्वं असद्दुवं हवदि तं कथं दव्वं ।
हवदि पुणो अण्णं वा तम्हा दव्वं सयं सत्ता । -प्र.सा., ज्ञे.गा. 13
40. त.सू., 5/29-30
41. त.सू., 5/38

42. त.वा., 5/2/2
43. जीवा पोगलकाया धम्माधम्मा य काल आयासं ।
तच्चत्था इदि भणिदा पाणागुणपज्जएहिं संजुत्ता ॥ -नि.सा., गा. 9
44. एदे छद्दव्वाणि य कालं मोत्तूण अत्थिकाय त्ति ।
णिद्धिद्धा जिणसमये काया हु बहुपदेसत्तं ॥ -नि.सा., गा. 34
45. नि.सा., गा. 36
46. जीवो उवओगमओ उवओगो पाणदंसणो होइ ।
पाणुवओगो दुविहो सहावणाणं विहावणाणं ति ॥ -नि.सा., गा. 10
47. नि.सा., गा. 9, टीका, 22-23
48. अरसमरूवमगंधं अव्वत्तं चेदणागुणमसद्धं ।
जाण अलिंगगहणं जीवमणिद्धिसंठाणं ॥ -नि.सा.गा. 46, स.सा., गा. 49,
पं.का., गा. 127, भा.प्रा.गा. 64, प्र.सा.गा. 2/80
49. नि.सा., गा. 18
50. नि.सा.टी., श्लोक 31, 33
51. जीवो त्ति हवदि चेदा उपओगविसेसिदो पहू कत्ता ।
भोत्ता य देहमत्तो ण हि मुत्तो कम्मसंजुत्तो ॥ -पंचा., गा. 27
52. जीवा संसारत्था णिव्वादा चेदणप्पगा दुविहा ।
उवओगलक्खणा वि य देहादेहप्पवीचारा ॥ -पंचा., गा. 109
53. कत्ता भोइ अमुत्तो सररीरमित्तो अणाइणिहणो य ।
दंसणणाणुवओगो णिद्धिद्धो जिणवरिदेहिं ॥ -भा.प्रा., गा. 146
54. प्रव.सा., ज्ञे.गा. 55
55. प्रव.सा., गा. 35
56. तह दंसणउवओगो ससहावेदरवियप्पदो दुविहो ।
केवलमिदियरहियं असहायं तं सहावमिदि भणिदं ॥ -नि.सा.गा. 13
57. चक्खु अक्खू ओही तिण्णिवि भणिदं विहावदिद्धि त्ति ।
पज्जाओ दुवियप्पो सपरावेक्खो य णिरवेक्खो ॥ -नि.सा., गा. 14
58. णरणारयतिरियसुरा पज्जाया ते विहावमिदि भणिदा ।
कम्मोपाधिविवज्जियपज्जाया ते सहावमिदि भणिदा ॥ -नि.सा., गा. 15

59. नि.सा., गा. 15, टी.पृ. 37-38
60. नि.सा., गा. 16
61. माणुस्सा दुवियप्पा कम्ममहीभोगभूमिसंजादा ।
सत्तविहा णेरइया णादब्बा पुढविभेदेण ॥ -नि.सा., गा. 16
62. चउदहभेदा भणिदा तेरिच्छा सुरगणा चउब्भेदा ॥ -नि.सा., गा. 17
63. नि.सा., गा. 29
64. त.सू., 5/23
65. नि.सा.टी., गा. 9
66. त.वा., 5/1/24-25
67. नि.सा., गा. 26
68. धाउचउक्कस्स पुणो जं हेऊ कारणं ति तं णेयो ।
खंधाणं अवसाणं णादब्बो कज्जपरमाणू ॥ -नि.सा., गा. 25
69. एयरसवण्णगंधं दो फासं सहकारणमसद्दं ।
खंधंतरिदं दब्बं परमाणुं तं वियाणीहि ॥ -पंचा., गा. 81
70. सव्वेसिं खंधाणं जो अंतो तं वियाण परमाणु ।
सो सस्सदो असदो एक्को अविभागी मुत्ति भवो ॥
आदेसमत्तमुत्तो धादुचदुक्कस्स कारणं जो दु ।
सो णेओ परमाणू परिणामगुणो सयमसद्दो ॥ -पंचा., गा. 77-78
71. णिद्धा वा लुक्खा वा अणुपरिणामा समा व विसमा वा ।
समदो दुराधिगा जदि बज्झंति हि आदिपरिहीणा ॥
णिद्धत्तणेण दुगुणो चदुगुणणिद्धेण बंधमणुहवदि ।
लुक्खेण वा तिगुणिदो अणु वज्झदि पंचगुणजुत्तो ॥
-प्रव.सा.ज्ञे. 73-74, त.सू. 5/33-37
72. अइथूलथूल थूलं थूलं सुहुमं च सुहुमथूलं च ।
सुहुमं अइसुहुमं इदि धरादियं होदि छब्भेयं ॥ -नि.सा., गा. 21
73. नि.सा., गा. 22-24
74. एयरसरूवगंधं दोफासं तं हवे सहावगुणं ।
विहावगुणमिदि भणिदं जिणसमये सव्वपयडत्तं ॥ -नि.सा., गा. 27

75. गमणणिमित्तं धम्ममधम्मं ठिदि जीवपोग्गलाणं च ।
अवगहणं आयासं जीवादीसव्वदव्वाणं ॥ -नि.सा., गा. 30
76. धम्मत्थिकायमरसं अवण्णगंधं असद्दमप्फासं ।
लोगागाढं पुट्टं विहुलमसंखादियपदेसं ॥
अगुरुलघुगेहिं सया तेहिं अणंतेहिं परिणदं णिच्चं ।
गदिकिरियाजुत्ताणं कारणभूदं समयकज्जं ॥ -पंचा., गा. 83-84
77. उदयं जह मच्छाणं गमणाणुग्गहयरं हवदि लोए ।
तह जीवपुग्गलाणं धम्मं दव्वं वियाणेहि ॥ -पंचा., गा. 84, द्रव्यसंग्रह, गा. 17
78. नि.सा., गा. 30
79. जह हवदि धम्मदव्वं तह तं जाणेह दव्वमधमक्खं ।
ठिदिकिरियाजुत्ताणं कारणभूदं तु पुढवीव ॥ -पंचा., गा. 78
80. द्र.सं., गा. 18
81. नि.सा., गा. 30
82. सव्वेसिं जीवाणं सेसाणं तह य पुग्गलाणं च ।
जं देदि विवरमखिलं तं लोए हवदि आयासं ॥ -पंचा., गा. 90, द्र.सं., गा. 19
83. पंचा., गा. 91
84. पंचा. गा. 92-94
85. सव्भावसभावाणं जीवाणं तह य पोग्गलाणं च
परियट्ठणसंभूदो कालो णियमेण पण्णत्तो ॥ -पंचा., गा. 23
86. जीवादु पोग्गलादो णंतगुणा चावि संपदा समया ।
लोयायासे संति य परमट्ठो सो हवे कालो ॥ -नि.सा., गा. 322
87. ववगदपणवण्णरसो ववगद्दोग्गंधअट्ठफासो य ।
अगुरुलहुगो अमुत्तो वट्ठणलक्खो य कालोत्ति ॥ -पंचा., गा. 24
88. समयावलिभेदेण दु दुवियपं अहव होइ तिवियपं ।
तीदो संखेज्जावलिहदसंठाणप्पमाणं तु ॥ -नि.सा., गा. 31
89. समओ णिमिसो कट्ठा कला य णाली तदो दिवारत्ती ।
मासो दुअयणसंवच्छरोत्ति कालो परायत्तो ॥ -पंचा., गा. 25
90. कालो परिणामभवो परिणामो दव्वकालसंभूदो ।
दोण्हं एस सहावो कालो खणभंगुरो णियदो ॥ -पंचा., गा. 100

91. कालो त्ति य ववदेसो सब्भावपरूवगो हवदि णिच्चो ।
उप्पण्णप्पद्धंसी अवरो दीहंतरट्ठाई ॥ -पंचा., गा. 101
92. संखेज्जासंखेज्जाणंतपदेसा हवंति मुत्तस्स ।
धम्माधम्मस्स पुणो जीवस्स असंखदेसा हु ॥35 ॥
लोयायासे तावं इदरस्स अणंतयं हवे देसा ।
कालस्स ण कायत्तं एयपदेसो हवे जम्हा ॥ -नि.सा., गा. 35-36, त.सू. 5/8-10
93. पोग्गलदब्बं मुत्तं, मुत्तिविरहिया हवंति सेसाणि ।
चेदणभावो जीवो चेदणगुणवज्जिया सेसा ॥ -नि.सा., गा. 37
94. जीवाजीवाभावा पुण्णं पावं च आसवं तेसिं ।
संवरणिज्जरबंधो मोक्खो य हवंति ते अट्ठा ॥ -पंचा., गा. 108
95. त.वा. 1/4/7
96. सपदेसेहिं समग्गो लोगो अट्ठेहिं णिट्ठिदो णिच्चो ।
जो त्तं जाणदि जीवो पाणचदुक्काहिसंबद्धो ॥
इंदियपाणो य तधा बलपाणो तह य आउपाणो य ।
आणप्पाणप्पाणो जीवाणं होंति पाणा ते ॥
पाणेहिं चदुहिं जीवदि जीवस्सदि जो हि जीविदो पुब्बं ।
सो जीवो पाणा पुण पोग्गलदब्बेहिं णिब्बत्ता ॥ -प्रव.सा., ज्ञे. 53-55
97. त.वा., 1/4/8
98. आगासकालपुग्गलधम्माधम्मेषु णत्थि जीवगुणा ।
तेसिं अचेदणत्तं भणिदं जीवस्स चेदणदा ॥
सुहदुक्खजाणणा वा हिदपरियम्मं च अहिदभीरुत्तं ।
जस्स ण विज्जदि णिच्चं तं समणा विंति अज्जीवं ॥ -पंचा., गा. 124-125
99. त.वा., 1/4/9
100. त.वा., 1/4/16
101. मिच्छत्तं अविरमणं कसायजोगा य सण्णसण्णा दु ।
बहुविहभेया जीवे तस्सेव अणण्णपरिणामा ॥
पाणावरणादीयस्स ते दु कम्मस्स कारणं होंति ।
तेसिंपि होदि जीवो य रागदोसादिभावकरो ॥ -स.सा., गा. 164-165

102. रागो जस्स पसत्थो अणुकंपा संसिदो य परिणामो ।
चित्ते णत्थि कलुस्सं पुण्णं जीवस्स आसवदि ॥ -पंचा. गा. 135
103. अरहंतसिद्धसाहुसु भत्ती धम्मम्मि जा य खलु चेद्धा ।
अणुगमणं पि गुरूणं पसत्थरागो त्ति वुच्चंति ॥ -पंचा., गा. 136
104. तिसिदं बुभुक्खिदं वा दुहिदं ददूण जो दु दुहिदमणो ।
पडिवज्जदि तं किवया तस्सेसा होदि अणुकंपा ॥ -पंचा., गा. 137
105. कोधो व जदा माणो माया लोभो व चित्तमासेज्ज ।
जीवस्स कुणदि खोहं कलुसो त्ति य तं बुधा वेंति ॥ -पंचा., गा. 138
106. चरियापमादबहुला कालुस्सं लोलदा य विसयेसु ।
परपरितावपवादो पावस्स य आसवं कुणदि ॥ -पंचा., गा. 139
107. त.वा., 1/4/11
108. त.वा., 1/4/18
109. इंदियकसायसण्णा णिग्गहिदा जेहिं सुट्ठु मग्गम्मि ।
जावत्तावत्तेहिं पिहियं पापासवं छिहं ॥
जस्स ण विज्जदि रागो दोसो मोहो व सव्वदव्वेसु ।
णासवदि सुहं असुहं समसुहदुक्खस्स भिक्खुस्स ॥
जस्स जदा खलु पुण्णं जोगे पावं च णत्थि विरदस्स ।
संवरणं तस्स तदा सुहासुहकदस्स कम्मस्स ॥ -पंचा., गा. 141-143
110. स.सा., गा. 187-189
111. त.वा., 1/4/12
112. त.वा., 1/4/19
113. संवरजोगेहिं जुदो तवेहिं जो चिट्ठदे बहुविहेहिं ।
कम्माणं णिज्जरणं बहुगाणं कुणदि सो णियदं ॥ -पंचा., गा. 144
114. जह कालेण तवेण य भुत्तरसं कम्मपुगलं जेण ।
भावेण सडदि णेया तस्सडणं चेदि णिज्जरा दुविहा ॥ -द्र.सं., गा. 36
115. त.वा., 1/4/10
116. त.वा., 1/4/17

117. जं सुहमसुहमुदिण्णं भावं रत्तो करेदि जदि अप्पा ।
सो तेण हवदि बंधो पोग्गलकम्मणे विविहेण ॥ -पंचा., गा. 147
118. मुत्तो रूवादिगुणो बज्झदि फासेहिं अण्णमण्णेहिं ।
तच्चिवरीदो अप्पा बंधदि किध पोग्गलं कम्मं ॥
रूवादिएहिं रहिदो पेच्छदि जाणादि रूवमादीणि ।
दव्वाणि गुणे य जधा तध बंधो तेण जाणीहि ॥ -प्र.सा., ज्ञे., गा. 81-82
119. प्रव.सा., ज्ञे., गा. 83
120. भावेण जेण जीवो पेच्छदि जाणादि आगदं विसए ।
रज्जदि तेणेव पुणो बज्झदि कम्मत्ति उवएसो ॥ -प्रव.सा., ज्ञे., गा. 84
121. परिणमदि जदा अप्पा सुहम्मि रागदोसजुदो ।
तं पविसदि कम्मरयं णाणावरणादिभावेहिं ॥ -प्रव.सा., ज्ञे., गा. 95
122. भा.पा., गा. 116, 117, 118
123. त.वा., 1/4/13
124. त.वा., 1/4/20
125. हेदुमभावे णियमा जायदि णाणिस्स आसवणिरोधो ।
आसवभावेण विणा जायदि कम्मस्स दु णिरोधो ॥
कम्मस्साभावेण य सव्वण्हू सव्वलोगदरसी य ।
पावदि इंदियरहिदं अच्चावाहं सुहमणंतं ॥ -पंचा., गा. 150-151
126. जो संवरेण जुत्तो णिज्जरमाणोध सव्वकम्माणि ।
ववगदवेदाउस्सो मुयदि भवे तेण सो मोक्खो ॥ -पंचा., गा. 153
127. णिस्संकिय णिक्कंखिय णिव्विदिगिंछा अमूढदिट्ठी य ।
उवगूहण ठिदिकरणं वच्छल्ल पहावणा अट्ठ ॥ -चा.प्रा., गा. 7
128. जो चत्तारि वि पाए छिंदंति ते कम्मबंधमोहकरे ।
सो णिस्संको चेदा सम्माइट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., गा. 229
129. रत्त.श्रा., श्लो. 11
130. जो दु ण करेदि कंखं कम्मफलेसु तह सव्वधम्मेषु ।
सो णिक्कंखो चेदा सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., 230

131. रत्न.श्रा., श्लोक 12
132. जो ण करेदि जुगुप्पं चेदा सव्वेसिमेव धम्माणं ।
सो खलु णिव्विदिगिच्छो सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., 231
133. रत्न.श्रा., श्लोक 13
134. जो हवइ असम्मूढो चेदा सद्धिट्ठि सव्वभावेसु ।
सो खलु अमूढदिट्ठी सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा. 232
135. रत्न.श्रा., श्लोक 14
136. जो सिद्धभत्तिजुत्तो उवगूहणगो दु सव्वधम्माणं ।
सो उवगूहणकारी सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., 233
137. रत्ना.श्रा., श्लोक 15
138. उम्मंगं गच्छंतं संगंपि मग्गे ठवेदि जो चेदा ।
सो ठिदिकरणजुत्तो सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., गा. 234
139. रत्न.श्रा., श्लोक 16
140. जो कुणदि वच्छलत्तं तियेह साहूण मोक्खमग्गम्मि ।
सो वच्छलभावजुदो सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., गा. 235
141. रत्न.श्रा., श्लोक 17
142. विज्जारहमारूढो मणोरहपहेसु भमइ सो चेदा ।
सो जिणणाणपहावी सम्मादिट्ठी मुणेयव्वो ॥ -स.सा., गा. 236
143. रत्न.श्रा., श्लोक 18
144. संवेओ णिव्वेओ णिंदा गरुहा य अवसमो भत्ती ।
वच्छल्लं अणुकंपा गुणट्ठ संमत्तजुत्तरस्स ॥ -जयसेनः, स.टी., गा. 177
145. वसु.श्रा., गा. 49
146. ज्ञानार्णवे 6/8 उद्धृता
147. रत्न.श्रा., श्लोक 23
148. रत्न.श्रा., श्लोक 22
149. द्र.सं.टी., पृ. 151
150. द्र.सं.टी., गा. 41

151. द्र.सं.टी., गा. 41
152. द.प्रा., गा. 5
153. द.प्रा., गा. 7
154. द.प्रा., गा. 10-11
155. दंसणभट्टा भट्टा दंसणभट्टस्स णत्थि णिव्वाणं ।
सिज्झंति चरियभट्टा दंसणभट्टा ण सिज्झंति ॥ -द.प्रा., गा. 3
156. मो.प्रा., गा. 39
157. भा.प्रा., गा. 141

तृतीयोऽध्यायः

सम्यग्ज्ञानविमर्शः

विषयप्रवेशः -

सम्यग्दर्शनस्य विमर्शानन्तरं क्रमप्राप्तं सम्यग्ज्ञानम् । अत एवास्मिन्नध्याये सम्यग्ज्ञानस्य सविशेषो विमर्शः क्रियते ।

ज्ञानस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः त्रिधा संभवति । तद्यथा-

- (1) जानातीति ज्ञानम् ।
- (2) ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम् ।
- (3) ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानम् ।

एवं कर्तृसाधनत्वेन, करणसाधनत्वेन, भावसाधनत्वेन च ज्ञानस्य सामान्यलक्षणं क्रियते । एतज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं मिथ्याज्ञानं वा भवति । इन्द्रियजन्यं ज्ञानम् इन्द्रियाणां सदोषत्वे संशयरूपम्, विपर्ययरूपम्, अनध्यवसायरूपं वा भवितुं शक्नोति । स्थाणुः वा पुरुषो वेति संशयज्ञानम् । शुक्तिकायां 'इदं रजतम्' इति विपर्ययज्ञानम् । मार्गं गच्छन् तृणस्पर्शादिज्ञानम् अनध्यवसायः । एतत् सर्वं मिथ्याज्ञानम् ।

अतः यज्ज्ञानं संशयादिरहितं भवति तदेव सम्यग्ज्ञानं कथ्यते । जैनदर्शने ज्ञानं जीवस्य स्वस्वरूपम् । गुणगुणिनोरभेदात् जीवस्य ज्ञानस्य चाभेदः । एवं स्वस्वरूपपरिज्ञानमेव वास्तविकं ज्ञानम् । तदेव सम्यग्ज्ञानम् । अतएव निश्चयनयापेक्षया सर्वज्ञस्य यद् ज्ञानम्, तदेव सम्यग्ज्ञानम् । व्यवहारनयापेक्षया संसारिजीवानां यथा ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमः तथा तस्य ज्ञानं सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं वा भजते । ज्ञानावरणकर्मणः क्षयोपशमे सति जीवस्य यावन्मात्रो ज्ञस्वभावः प्रकटीभवति तावन्मात्रं ज्ञानं जायते । तत्रापि इन्द्रियमनसोः सापेक्षत्वं वर्तते । एतादृशं ज्ञानं मतिश्रुतावधिमनःपर्ययभेदात् चतुर्धा भवति । एवंप्रकारेण ज्ञानस्य पञ्चभेदाः भवन्ति- (1) मतिज्ञानम्, (2) श्रुतज्ञानम्, (3) अवधिज्ञानम्, (4) मनःपर्ययज्ञानम्, (5) केवलज्ञानम् चेति¹ ।

कुन्दकुन्दाचार्येण नियमसारे तथा चान्यग्रन्थेषु केवलज्ञानस्य विशेषरूपेण विवेचनं कृतम् । आत्ममात्रसापेक्षत्वात् केवलज्ञानं प्रत्यक्षं कथ्यते । तदेव सकलप्रत्यक्षं पारमार्थिकप्रत्यक्षम् अपि कथ्यते । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च परोक्षज्ञानम् । अवधिमनःपर्ययैः विकलप्रत्यक्षम् ।

प्राचीनजैनसिद्धान्तपरम्परायां ज्ञानस्य प्रत्यक्ष-परोक्षरूपेण एतेषां ज्ञानानां विस्तरेण विमर्शः अस्ति । उत्तरकाले एतेषां प्रमाणरूपेण विवेचनं दृश्यते । अथेदानीं कुन्दकुन्दानुसारेण सम्यग्ज्ञानस्य विमर्शः क्रियते ।

सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपम् -

कुन्दकुन्दाचार्येण विभिन्नग्रन्थेषु सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपं निम्नाङ्कितरूपेण प्रतिपादितम्, तद्यथा नियमसारग्रन्थे-

- (1) “संसयविमोहविभ्रमविवर्जितं होदि सण्णाणं²।” तथा च-
- (2) “अधिगमभावो णाणं हेयोवादेयतच्चाणं³।”

अस्य भावः- सम्यग्ज्ञानं संशयविमोहविभ्रमविवर्जितं भवति । तत्र संशयः तावद् जिनो वा शिवो वा देव इति संशयरहितं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं कथ्यते । शाक्यादिकथितवस्तुनि निश्चयो विमोहः । अज्ञानत्वमेव विभ्रमो वर्तते । एतेन रहितं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भवति । चारित्रप्राभृते तथा मोक्षप्राभृते यथा-

“जं जाणइ तं णाणं⁴।” अर्थात् यद् जानाति तद् ज्ञानम् ।

अथानन्तरं कथितं यद्- जिनवरैः भव्यजनबोधनार्थं जिनमार्गे ज्ञानं भणितं तं ज्ञानस्वरूपमात्मानं विजानीहि⁵ ।

भावप्राभृते यथा- आत्मना आत्मनो ज्ञानं संज्ञानम्⁶ । संज्ञानमेव निश्चयनयेन सम्यग्ज्ञानं भवति ।

प्रवचनसारग्रन्थे यथा- यः द्रव्यत्वगुणत्वपर्यायत्वैः अर्हन्तं जानाति सः आत्मानं जानाति, तस्य मोहः लयं याति⁷ । अस्यायं भावः- यः कर्ता द्रव्यत्वगुणत्वपर्यायत्वैः अर्हन्तं जानाति स पुरुषोऽर्हत्परिज्ञानात्पश्चादात्मानं जानाति तद् आत्मपरिज्ञानात्तस्य मोहो दर्शनमोहो लयं विनाशं याति । केवलज्ञानादयो विशेषगुणा, अस्तित्वादयः सामान्यगुणाः, परमौदारिक-शरीराकारेण यदात्मप्रदेशानाम् अवस्थानं स व्यञ्जनपर्यायः, अगुरुलघुकुणषड्वृद्धिहानिरूपेण प्रतिक्षणं प्रवर्तमाना अर्थपर्यायाः, एवं लक्षणगुणपर्यायाधारभूतममूर्तम् असंख्यातप्रदेशं शुद्धचैतन्यान्वयरूपं द्रव्यं चेति, इत्थंभूतं द्रव्यगुणपर्यायस्वरूपं पूर्वमर्हदभिधाने परमात्मनि ज्ञात्वा पश्चाद् निश्चयनयेन निजशुद्धात्मभावनाभिमुखरूपेण सविकल्पस्वसंवेदनज्ञानेन प्रवृत्तिकरणानिवृत्तिकरणसंज्ञदर्शनमोह-क्षणसमर्थपरिणामविशेषबलेन पश्चादात्मनि योजयति । तदनन्तरम् अविकल्पस्वरूपे प्राप्ते, यथा पर्यायस्थानीयमुक्ताफलानि गुणस्थानीयं धवलत्वं चाभेदनयेन हार एव, तथा पूर्वोक्तगुणपर्याया अभेदनयेनात्मैव इति भावयतो दर्शनमोहान्धकारः प्रलीयते ।

रयणसारग्रन्थे कथितं यत् -

यः परसमयस्वसमयादिविभेदं द्रव्यगुणपर्यायैः जानाति, स आत्मानं जानाति तथा शिवपथनायको भवति⁸। बारसअणुवेक्खाग्रन्थे यथा - कर्मोदयजपर्यायाः हेयाः क्षायोपशमिकज्ञानं स्वकद्रव्यं खलु उपादेयम्, इति निश्चितिः सद्ज्ञानम् भवति⁹। कर्मोदयोत्पन्न--कारणनिमित्तपर्यायाः हेयास्त्याज्यास्तथा च क्षायोपशमिकज्ञानं कर्मक्षयकारणनिमित्तज्ञानं स्वकद्रव्यं- “दुष्टाष्टकर्मरहितम् अनुपमं ज्ञानविग्रहं नित्य आत्मा स्वद्रव्यं भवति” इति जिनैः कथितम्¹⁰। खलु निश्चयेन उपादेयं ग्राह्यम् इति निश्चितिः, एवं निश्चयीकरणं सद्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भवति।

“तच्चग्रहणं च हवइ सण्णाणं¹¹।” अर्थात् तत्त्वग्रहणं च सम्यग्ज्ञानं भवति। “जीवाजीवविभक्ती जो जाणइ सो हवेइ सण्णाणी¹²।” जीवाजीवविभक्तिं यो जानाति स सज्जानी भवेत्। योगी जिनवरमतेन जीवाजीवविभक्तिं जानाति सर्वदर्शिभिः तद् अवितथं सम्यग्ज्ञानं भणितम्¹³। शीलप्राभृते तु अर्हति शुभभक्तिः, दर्शनेन सुविशुद्धं सम्यक्त्वं, विषयविरागो तथा च शीलमेव सम्यग्ज्ञानं कथितमस्ति¹⁴। स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षायां तु नानार्थैः युतम् आत्मानं तथा स्वयोग्यं परमपि निश्चयतः जानाति, तद् ज्ञानं भण्यते¹⁵। निश्चयतः परमार्थतो यत् स्वयोग्यं सम्बन्धं वर्तमानाभिमुखम् आत्मानम् जीवादिद्रव्यं स्वस्वरूपं वा तथा परमपि परद्रव्यमपि चेतनाचेतनादिकं वस्तु यज्जानाति वेत्ति पश्यति समये जिनसिद्धांते तद् ज्ञानं भण्यते। समन्तभद्राचार्येण सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपं निम्नप्रकारेण प्रतिपादितम्। यत् -

यदर्थम् अनूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विपरीताद् विना निःसन्देहं च वेत्ति, तदागमिनः ज्ञानमाहुः¹⁶। अर्थात् हीनाधिकतारहितं यथार्थज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भवति।

कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यग्ज्ञानम्-

कर्मसिद्धान्तानुसारं ज्ञानावरणीयकर्म जीवस्य ज्ञस्वभावमावृणोति। यथा-यथा ज्ञानावरणीयकर्मणः क्षयः, उपशमः, क्षयोपशमो वा जायते तथा-तथा जीवस्य ज्ञानावरणं क्षीयते ज्ञस्वभावश्च प्रस्फुटति।

ज्ञानावरणीयस्य पञ्च प्रकृतयो भवन्ति। तद्यथा- (1) आभिनिबोधिकज्ञानावरणीयम्, (2) श्रुतज्ञानावरणीयम्, (3) अवधिज्ञानावरणीयम्, (4) मनः पर्ययज्ञानावरणीयम्, (5) केवलज्ञानावरणीयं चेति। तथा चोक्तम् षट्खण्डागमे-

“गाणावरणीयस्य कम्मस्स पञ्च पयडीओआभिणिबोहियणाणावरणीयं सुदणाणावरणीयं ओहिणाणावरणीयं मणपज्जवणाणावरणीयं केवलणाणावरणीयं चेदि¹⁷।”

आभिनिबोधिकज्ञानावरणीयं जीवस्य आभिनिबोधिकज्ञानम् आवृणोति। तदावरणे मतिज्ञानं न जायते। अस्याः कर्मप्रकृतेः संख्येया असंख्येयाश्च उत्तरप्रकृतयो भवन्ति¹⁸।

एतासां प्रकृतीनां यावन्मात्रं क्षयोपशमो भवति तावन्मात्रं मतिज्ञानं जायते । इदं मतिज्ञानं क्षयोपशमानुसारं सम्यक् अथवा मिथ्या भवति । श्रुतज्ञानावरणीयं जीवस्य श्रुतज्ञानम् आवृणोति । अस्योदये श्रुतज्ञानं न जायते । श्रुतज्ञानावरणीयस्य संख्याता असंख्याताश्च उत्तरप्रकृतयो भवन्ति¹⁹ । एतासां क्षयोपशमानुसारं श्रुतज्ञानं जायते ।

अवधिज्ञानावरणीयं जीवस्य अवधिज्ञानस्य आवरणं करोति । अस्याः कर्मप्रकृतेः असंख्याता उत्तरप्रकृतयो भवन्ति²⁰ । एतासु यावत्यः प्रकृतयः क्षयोपशमं यान्ति तावन्मात्रम् अवधिज्ञानं जायते ।

मनःपर्ययज्ञानावरणीयस्य उदये जीवस्य मनः पर्ययज्ञानं न भवति । अस्याः कर्मप्रकृतेः संख्याता असंख्याताश्च उत्तरप्रकृतयो भवन्ति²¹ । एतासां क्षयोपशमे मनःपर्ययज्ञानं जायते ।

केवलज्ञानावरणीयकर्मणः उदये केवलज्ञानं न भवति । अस्य एका एव प्रकृतिः । तद्यथा- “केवलज्ञानावरणीयस्य कम्मस एया चेव पयडी²²” ज्ञानावरणकर्मणः सम्पूर्णक्षयः केवलज्ञानावरणीयक्षयः । अनेन सम्पूर्णरूपेण आवरणस्य क्षये सति जीवस्य ज्ञस्वभावः निरावृत्तो भवति । एतदेव केवलज्ञानम् । सति केवलज्ञाने जीवः सर्वज्ञे जायते ।

केवलज्ञानस्य लक्षणम्—

केवलोऽसहायः केवलज्ञानमयो वा के परब्रह्मणि निजशुद्धबुद्धैकस्वभावे आत्मनि बलमनन्तवीर्यं यस्य स भवति केवलः, अथवा केवते सेवते निजात्मनि एकलोलीभावेन तिष्ठतीति केवलः । केवलं ज्ञानमेव तत् केवलज्ञानम् । इदं ज्ञानस्य स्वभाविकं विशुद्धं च परिणमनं वर्तते । अत एव स्वभावज्ञानमपि कथ्यते ।

स्वभावज्ञानम् अमूर्तम्, अव्याबाधम् अतीन्द्रियम् अविनश्यं च अस्ति । तत् स्वभावज्ञानम् कार्यकारणभेदेन द्विविधं भवति । सकलविमलकेवलज्ञानम् कार्यं स्वभावज्ञानम् । परमपारिणामिकभावस्थितत्रिकालनिरुपाधिरूपं सहजज्ञानं कारणस्वभावज्ञानं स्यात् । सहजज्ञानं शुद्धान्तस्तत्त्वपरमतत्त्वव्यापकत्वात् स्वरूपप्रत्यक्षम् भवति । केवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षं भवति । नियमसारे केवलज्ञानस्य लक्षणम् एवं कथितम्, तद्यथा- मूर्तममूर्तं चेतनमितरत् द्रव्यं स्वकं तथा सर्वं पश्यतः ज्ञानम् अतीन्द्रियं प्रत्यक्षं केवलज्ञानं वा भवति²³ ।

षण्णां द्रव्याणां मध्ये मूर्तः पुद्गलः, शेषास्तु अमूर्ताः । चेतनत्वं जीवस्यैव पञ्चानाम् अचेतनत्वम् । मूर्तामूर्तचेतनाचेतनस्वद्रव्यादिकमशेषं त्रिकालविषयं यः अनवरतं जानाति, तस्य क्रमकरणव्यवधानरहितम् अतीन्द्रियं च सकलविमलकेवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षं भवति । तथा मोक्षप्राभृते कथितं यत्सिद्धः शुद्ध आत्मा सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी च सः केवलज्ञानं जिनवरैर्भणितः²⁴ । सिद्धः

आत्मोपलब्धिमान्, शुद्धः कर्ममलकलंकरहितः ईदृग्विध आत्मा अतति समयैकेन ऊर्ध्वं ब्रज्यास्वभावेन त्रिभुवनाग्रं गच्छतीति आत्मा शुद्धबुद्धैकस्वभावः तं आत्मस्वभावम् । यः सर्वज्ञः त्रैलोक्यालोकस्वरूपज्ञायकः सर्वलोकदर्शी च, सर्वशब्देनालोकाकाशो लभ्यते लोकशब्देन षड्द्रव्याधारवत्त्रिभुवनमुच्यते तद्द्वयं द्रष्टुम् अवलोकयितुं शीलमस्येति सर्वलोकदर्शी । चकारेणानन्तवीर्यानन्तसौख्यवद् अनन्तगुणो गृह्यते । सः एवं गुणविशिष्ट आत्मा जिनवरैस्तीर्थंकरपरमदेवैः केवलं ज्ञानं भणितम् इति ।

प्रवचनसारग्रन्थे केवलज्ञानस्य लक्षणं प्रतिपादितम्, तद्यथा- यद् ज्ञानं सप्रदेशम्, अप्रदेशं, मूर्तम्, अमूर्तम्, आजातं पर्यायं, प्रलयं गतं पर्यायं च जानाति, तद्ज्ञानमतीन्द्रियं भणितम्²⁵ । अथवा इन्द्रियसापेक्षरहितं ज्ञानम् अतीन्द्रियज्ञानं कथ्यते ।

ये इन्द्रियज्ञानं मानसज्ञानं च त्यक्त्वा निर्विकल्पकसमाधिस्वरूपस्वसंवेदनज्ञाने समस्तविभावपरिणामत्यागेन रतिं कुर्वन्ति, ते एव परमसुखस्वभावम् अतीन्द्रियज्ञानं सर्वज्ञपदं च प्राप्नुवन्ति ।

क्षायिकज्ञानम् -

यत् ज्ञानं ज्ञानावरणीयकर्मणः क्षयेन प्रादुर्भवति, तत् ज्ञानं क्षायिकज्ञानं कथ्यते । इदं ज्ञानं सर्वान् पदार्थान् युगपद् जानाति । इन्द्रियसाहाय्येन विना इदं सर्वं जानाति, अतः अतीन्द्रियमपि कथ्यते ।

प्रवचनसारग्रन्थे क्षायिकज्ञानमेवं प्रतिपादितम्, तद्यथा -

“जं तक्कालियमिदरं जाणदि जुगवं समंतदो सव्वं ।

अत्थं विचित्तविसयं तं पाणं खाइयं भणियं²⁶ ॥”

अस्यायं तात्पर्यार्थः- यज्ज्ञानं सर्वप्रकारेण वर्तमानम् इतरं च अतीतानागतं मूर्तामूर्तचेतनाचेतनादिजात्यन्तरविशेषैः विसदृशं नानाभेदभिन्नं सर्वं पदार्थं जानाति, तद् ज्ञानं क्षायिकं भवति । तदेव अभेदनयेन सर्वज्ञस्वरूपं भवति । तदेव उपादेयभूतमनन्तसुखादि-नानागुणानामाधारभूतं सर्वप्रकारेण उपादेयरूपेण भावनीयम् इति । स्वामिकार्तिकयानुप्रेक्षाग्रन्थे- यद् सर्वम् अपि द्रव्यपर्यायसंयुतं लोकं तथा सर्वमलोकं प्रकाशयति तद् ज्ञानं सर्वप्रत्यक्षम्²⁷ । तद् ज्ञानं सर्वप्रत्यक्षं सर्वं लोकालोकं प्रत्यक्षेण पश्यतीत्यर्थः । तत् किम्? यत्सर्वमपि लोकं त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिंशद्द्रज्जुप्रमाणं जगत् त्रैलोक्यम् । तथा सर्वम् अलोकम्, अनन्तानन्तप्रमितम् अलोकाकाशं प्रकाशयति जानाति पश्यतीत्यर्थः । कथं भूतं लोकम्? द्रव्यपर्यायसंयुक्तम् । लोकाकाशो जीवपुद्गल-धर्माधर्माकाश-कालद्रव्याणि, तेषां नरनारकादिद्वयणुकादिस्कन्धादिपर्यायाः । अलोकाकाशे

अलोकाकाशं द्रव्यं तस्य पर्याया अगुरुलघ्वादयः उत्पादव्ययध्रौव्यादयश्च तैः संयुक्तं जानाति पश्यति च । सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य' इति वचनात् । पञ्चसंग्रहग्रन्थेऽपि केवलज्ञानस्य लक्षणं प्रतिपादितम् । यत्- सम्पूर्णं समग्रं केवलं सम्पन्नं सर्वभावगतं लोकालोकयोः विगततिमिरं च केवलज्ञानं मन्तव्यम्²⁸ । केवलज्ञानं सम्पूर्णं समग्रं केवलं प्रतिपक्षरहितं सर्वपदार्थगतं लोकालोकविषये अन्धकाररहितं च ज्ञातव्यम् । इदं ज्ञानं समस्तपदार्थानां विषयकम् । तथा जीवद्रव्यस्य ज्ञानशक्तेर्निखिलांशव्यक्तत्वात्सम्पूर्णम् । मोहनीयकर्मणः ज्ञाननावरणीयस्य च सर्वधाक्षयात् अप्रतिहतशक्तियुक्तत्वात्समग्रम् । इन्द्रियाणां साहाय्येन निरपेक्षत्वात्केवलम् । समस्तपदार्थानां विषयकरमबाधकत्वात् सर्वभावगतम् ।

ज्ञानं जीवस्वरूपम् -

ज्ञानं जीवस्वरूपं भवति तस्मात् आत्मा आत्मानं जानाति । यदि आत्मानं न जानाति तर्हि आत्मनो व्यतिरिक्तं भवति²⁹ । ज्ञानं जीवस्वरूपं भवति, ततो हेतोरखण्डाद्वैतस्वभावनिरतं निरतिशयपरमभावनासनाथं मुक्तिसुन्दरीनाथं बहिव्यावृत्तकौतूहलं निजपरमात्मानं जानाति कश्चित् आत्मा भव्यजीव इति । अयं खलु स्वभाववादः । अस्माद् विपरीतो वितर्कः स खलु विभाववादः इति । पूर्वोक्तस्वरूपमात्मानं खलु न जानाति आत्मा, स्वरूपावस्थितः संतिष्ठते । यथा उष्णस्वरूपस्य अग्नेः स्वरूपमग्निः किं जानाति, तथैव ज्ञानज्ञेयविकल्पाभावात् सोऽयमात्मानि तिष्ठति । अग्निवदात्मा किमचेतनः ? तमात्मानं ज्ञानं न जानाति चेद् देवदत्तरहितपरशुवत् इदं न अर्थक्रियाकारि सिद्धयति, अतएव आत्मनः सकाशाद् व्यतिरिक्तं भवति । तथा चोक्तम् -

ज्ञानं तावद् भवति सुतरां शुद्धजीवस्वरूपं,
स्वात्मात्मानं नियतमधुना तेन जानाति चैकम् ।
तच्च ज्ञानं स्फुटितसहजावस्थयात्मानमारात्,
नो जानाति स्फुटितमविचलभिन्नमात्मस्वरूपात्³⁰ ॥

आत्मज्ञानयोरभेदः -

आत्मासकलपरद्रव्यपराङ्मुखः स्वस्वरूपपरिच्छित्तिसमर्थः सहजज्ञानस्वरूपश्च वर्तते । स आत्मा एव ज्ञानम्³¹ । ज्ञानमात्मा भवति इति कथितम् । ज्ञानं कर्तृ विनात्मानं जीवमन्यत्र घटपटादौ न वर्तते । तस्माद् ज्ञायते यद् ज्ञानं कथञ्चिदात्मैव स्यात् । आत्मा ज्ञानधर्मद्वारेण ज्ञानं भवति, सुखवीर्यादिना धर्मद्वारेण अन्यद् वा भवति³² । यदि एकान्तेन ज्ञानमात्मेति भण्यते तदा ज्ञानगुणमात्र एवात्मा प्राप्तः सुखादिधर्माणाम् अवकाशो नास्ति । तथा सुखवीर्यादिधर्मसमूहाभावात् आत्माऽभावः । आत्मनः आधारभूतस्याऽभावाद् आधेयभूतस्य ज्ञानगुणस्यापि अभावो भवति, इति एकान्ते सति ज्ञानात्मनो अभावो जायते । तस्मात् कथंचिद् ज्ञानं आत्मा न सर्वथा इति

ज्ञातव्यम् । आत्मा व्यापकः ज्ञानं व्याप्यं, ततो ज्ञानमात्मा स्यात् । तथैव आत्मा तु ज्ञानम् अन्यद् वा भवति इति । यो जानाति सः ज्ञानं वर्तते । ज्ञानेन आत्मा ज्ञायको न भवति, किन्तु ज्ञानं स्वयं परिणमति । सर्वे पदार्थाः ज्ञानस्थिता भवन्ति³³ ।

यथा संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽपि अभेदमयेन दहनक्रियासमर्थोष्णगुणेन परिणतोऽग्निः अपि उष्णो भण्यते । तथैव अर्थक्रियापरिच्छित्तिसमर्थेन ज्ञानगुणेन परिणत आत्मापि ज्ञानं भण्यते । यथा भिन्नदात्रेण लावको भवति देवदत्तः तथा भिन्नज्ञानेन ज्ञायको भवतु को दोष इति । नैष दोषः । छेदनक्रियाविषये दात्रं बहिरङ्गोपकरणं तद्भिन्नं भवतु, अभ्यन्तरोपकरणं देवदत्तस्य छेदनक्रियाविषये शक्तिविशेषः तत् भिन्नमेव भवति । उपाध्यायप्रकाशादिबहिरङ्गोपकरणं तद्भिन्नमपि भवतु, अत एव दोषो नास्ति । यदि भिन्नज्ञानेन ज्ञानी भवति तर्हि परकीयज्ञानेन सर्वेऽपि कुम्भ-स्तम्भादिजडपदार्था ज्ञानिनो भवन्तु न च तथा । यत एव भिन्नज्ञानेन ज्ञानी न भवति । तत एव घटोत्पत्तौ मृत्पिण्ड इव स्वयमेव उपादानरूपेण आत्मा ज्ञानं परिणमति । व्यवहारेण ज्ञेयपदार्था आदर्शे प्रतिबिम्बमिव परिच्छित्त्वाकारेण ज्ञाने तिष्ठन्ति ।

शुद्धजीवः -

जीवः समस्तविभावपरिणामेभ्यो रहितो भवति । जीवस्य स्वभावस्थानानि, मानापमानस्थानानि च न सन्ति । तस्य हर्षाहर्षभावस्थानानि च न सन्ति³⁴ । त्रिकालनिरुपाधि-स्वरूपस्य शुद्धजीवस्य विभावस्थानानि न सन्ति । तस्य प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तमोहरागद्वेषाभावात् मानापमानहेतुभूतानि कर्मोदयस्थानानि न वर्तते । न खलु शुभपरिणतेः अभावात् शुभकर्म, शुभकर्माभावात् न संसारसुखं, संसारसुखस्याभावात् हर्षस्थानानि न सन्ति । न चाशुभपरिणतेः अभावाद् अशुभकर्म, अशुभकर्माभावात् न दुःखं, दुःखाभावात् अहर्षस्थानानि च न सन्ति । एवं च जीवस्य स्थितिबन्धस्थानानि प्रकृति-प्रदेशाऽनुभागबन्धस्थानानि तथा उदयस्थानानि न सन्ति³⁵ । नित्यनिरञ्जननिजपरमात्मतत्त्वस्य जघन्यमध्यमोत्कृष्टद्रव्यकर्मस्थितिबन्धस्थानानि न सन्ति । ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मणां तत् तत् योग्यपुद्गलद्रव्यस्वाकारः प्रकृतिबन्धः, तस्य स्थानानि च न भवन्ति । अशुद्धान्तस्तत्त्वकर्मपुद्गलयोः परस्परप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः, अस्य बन्धस्य स्थानानि च न भवन्ति । शुभाशुभकर्मणां निर्जासमये सुखदुःखफलप्रदानशक्तियुक्तोऽनुभागबन्धः, अस्यापि स्थानानि जीवस्य न सन्ति । द्रव्यभावकर्मोदयस्थानानाम् अपि निजात्मतत्त्वे नास्ति अवकाशः ।

जीवस्य क्षायिकभावस्थानानि न सन्ति, न च क्षयोपशमस्वभावस्थानानि । तस्यौदयिकभावस्थानानि तथा उपशमस्वभावस्थानानि न वर्तन्ते³⁶ ।

कर्मणां क्षये भवः क्षायिकभावः । सः नवविधः । तद्यथा- क्षायिकसम्यक्त्वं, यथाख्यातचारित्रं, केवलज्ञानं, केवलदर्शनम् अन्तरायकर्मक्षयसमुपजनित-दान-लाभ-भोगोपभोगवीर्याणि चेति ।

कर्मणा क्षयोपशमे भवः क्षायोपशमिकभावः । क्षायोपशमिकभावस्य अष्टादशभेदा भवन्ति । तद्यथा - मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि चत्वारि, कुमति-कुश्रुतविभंगभेदात् अज्ञानानि त्रीणि, चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनभेदात् दर्शनानि त्रीणि, कालकरणोपदेशोपशम-प्रायोग्यता-भेदात् लब्धयः पञ्च, वेदकसम्यक्त्वं, वेदकचारित्रं, संयमासंयमपरिणतिश्चेति ।

कर्मणामुदये भवः औदयिकभावः । अस्य एकविंशतिर्भेदा भवन्ति । तद्यथा- नारकतिर्यक्मनुष्यदेवभेदात् गतयश्चतस्रः, क्रोधमानमायालोभभेदात् कषायाश्चत्वारः, स्त्रीपुंनपुंसकभेदात् लिङ्गानि त्रीणि, सामान्यसंग्रहनयापेक्षया मिथ्यादर्शनमेकम्, अज्ञानं चैकम्, असंयमता चैका, असिद्धत्वं चैकम्, शुक्लपद्मपीतकापोतनीलकृष्णभेदात् लेश्याश्च षट् भवन्ति । सर्वे मिलित्वा एकविंशतिर्भेदा औदयिकभावस्य भवन्ति । कर्मणामुपशमे भवः औपशमिकभावः । सः द्विविधः, उपशमसम्यक्त्वम् उपशमचारित्रं चेति ।

सकलकर्मोपाधिविनिर्मुक्तः परिणामे भवः पारिणामिकभावः । अस्य जीवत्वपारिणामिकः, भव्यत्वपारिणामिकः, अभव्यत्वपारिणामिकः इति त्रयो भेदाः सन्ति । अयं जीवत्वपारिणामिकभावो भव्याभव्यानां सदृशः, भव्यत्वपारिणामिकभावो भव्यानामेव भवति । अभव्यत्वपारिणामिकभावो-ऽभव्यानामेव भवति । पञ्चानां भावानां मध्ये क्षायिकभावः कार्यसमयसाररूपो वर्तते । सः त्रैलोक्यप्रक्षोभहेतुभूततीर्थकर्त्वोपार्जितसकलविमलकेवलवबोधसनाथतीर्थनाथस्य भगवतः सिद्धस्य वा भवति । औदयिकौपशमिक-क्षायोपशमिकभावाः संसारिणामेव भवन्ति, न मुक्तानाम् । उपर्युक्तं भावचतुष्टयमावरणसंयुक्तत्वात् मुक्तिकारणं नास्ति । त्रिकालनिरुपाधिस्वरूपनिरञ्जन-निजपरमपञ्चमभावभावनया पञ्चमगतिं मुमुक्षवो यान्ति यास्यन्ति गताश्चेति ।

जीवस्य चतुर्गतिभवसंभ्रमणं जातिजरामरणरोगशोकाश्च कुलयोनिजीवमार्गणास्थानानि न सन्ति³⁷ । आत्मा निर्दण्डः, निर्द्वन्द्वः, निर्ममः, निष्कलः, निरालम्बः, नीरागः, निर्दोषः, निर्मूढः, निर्भयश्च वर्तते । सः निर्ग्रन्थः, निःशल्यः, सकलदोषनिर्मुक्तः, निष्कामः, निष्क्रोधः, निर्मानः, निर्मदश्चास्ति³⁸ ।

जीवः मनोदण्डो वचनदण्डः कामदण्डश्चेत्येतेषां योग्यद्रव्यभावकर्मणाम् अभावात् निर्दण्डो भवति । निश्चयेन परमपदार्थव्यतिरिक्तसमस्तपदार्थसार्थाभावात् निर्द्वन्द्वो वर्तते । प्रशस्ताप्रशस्त-समस्तमोहरागद्वेषाभावात् निर्ममः । निश्चयेन औदारिकवैक्रियिकाहारक-तैजसकार्मणाभिधान-पञ्चशरीरप्रपञ्चाभावात् निष्कलः । निश्चयेन परमात्मनः परद्रव्यनिरवलम्बत्वात् निरालम्बः । मिथ्यात्ववेदरागद्वेषहास्याऽऽतिरतिशोकभयजुगुप्साक्रोधमानमायालोभाभिधानाऽभ्यन्तर-चतुर्दशपरिग्रहाभावात् नीरागः । निश्चयेन निखिलदुरितमलकलङ्कपङ्कनिर्लिप्तसमर्थत्वात् सहजपरमवीतरागसुखसमुद्रमध्यनिर्मग्नस्फुटितसहजावस्थात्मसहजज्ञानगात्रपवित्रत्वात् निर्दोषः ।

सहजनिश्चयनयबलेन सहजज्ञान-सहजदर्शन-सहजचारित्रसहजपरमवीतरागसुखाद्यनेक-परमधर्माधारनिजपरमतत्त्वपरिच्छेदनसमर्थत्वात् निर्मूढः । अथवा साद्यनिधनामूर्तातीन्द्रियस्वभाव-शुद्धसद्गतव्यवहारनयबलेन त्रिकाल-त्रिलोकवर्तिस्थावरजंगमात्मक-निखिलद्रव्य-गुण-पर्यायैकसमय-परिच्छित्ति-समर्थसकलविमलकेवलज्ञानावस्थत्वाद् निर्मूढश्च । निखिल-दुरितवीरवैरिवाहिनीदुष्प्रवेशनिजशुद्धान्तस्तत्त्वमहादुर्गनिलयत्वात् निर्भयः । बाह्याभ्यन्तरचतुर्विंशति-परिग्रहपरित्यागलक्षणत्वात् निर्ग्रन्थः । निदान-माया-मिथ्याशल्याभावात् निःशल्यः । शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धजीवास्तिकायस्य द्रव्यकर्म-भावकर्म-नोकर्माभावात् सकलदोषनिर्मुक्तः । शुद्धनिश्चयनयेन निजपरमतत्त्वेऽपि वाञ्छाभावात् निष्कामः । निश्चयनयेन प्रशस्ताप्रशस्तसमस्त-परद्रव्यपरिणतेः अभावात् निष्प्रोदः । निश्चयनयेन सदा परमसमरसीभावात्मकत्वात् निर्मानः । निश्चयेन निःशेषतोऽन्तर्मुखत्वात् निर्मदः ।

जीवस्य वर्णरसगन्धस्पर्शाः स्त्रीपुंनपुंसकादिपर्यायाः संस्थानानि संहननानि सर्वाणि न सन्ति । जीवः अरसः, अरूपः, अगन्धः, अव्यक्तः, चेतनागुणयुक्तः, अशब्दः, अलिङ्गग्रहणः, अनिर्दिष्टसंस्थानश्च भवति³⁹ । निश्चयनयेन जीवानां वर्णपञ्चकं, रसपञ्चकं, गन्धद्वितयं, स्पर्शाष्टकं, स्त्रीपुंनपुंसकादिविजातीयविभावव्यञ्जनपर्यायाः, कुब्जादिसंस्थानानि, वज्रर्षभनाराचादिसंहननानि न विद्यन्ते । एते सर्वे पुद्गलानामेव विद्यन्ते । संसारावस्थायां संसारिणो जीवस्य स्थावरनामकर्मसंयुक्तस्य कर्मफलचेतना भवति, त्रसनामकर्मयुक्तस्य कार्ययुतकर्मफलचेतना भवति । कार्यपरमात्मनः कारणपरमात्मनश्च शुद्धज्ञानचेतना भवति । अत एव कार्यसमयसारस्य कारणसमयसारस्य वा शुद्धज्ञानचेतना सहजफलरूपा भवति । अतः सहज शुद्धज्ञानचेतनायुक्तः आत्मानं संसारावस्थायां मुक्तावस्थायां वा सर्वदा एकरूपत्वात् उपादेयः । तथाचोक्तं नियमसारटीकायाम्-

असति च सति बन्धे शुद्धजीवस्य रूपाद्,

रहितमखिलमूर्तद्रव्यजालं विचित्रम् ।

इति जिनपतिवाक्यं वक्ति शुद्धं बुधानाम्,

भुवनविदितमेतद्भव्य! जानीहि नित्यम्⁴⁰ ॥

यादृशाः सिद्धात्मानः सन्ति, तादृशाः एव भवमालीनाः जीवाः भवन्ति । येन ते संसारिजीवाः सिद्धजीवानाम् इव जरामरणजन्ममुक्ताः अष्टगुणालंकृताः सन्ति⁴¹ । यथा लोकग्रे सिद्धाः अशरीराः, अविनाशाः, अतीन्द्रियाः, निर्मलाः, विशुद्धात्मानो वर्तन्ते, तथैव संसृतौ जीवाः ज्ञेयाः⁴² । ये अत्यासन्नभयजीवाः ते पूर्वं संसारावस्थायां संसारक्लेशायासचित्ताः सन्तः सहजवैराग्यपरायणाः द्रव्यभावलिङ्गधराः परमगुरुप्रसादासादितपरमगामाभ्यासेन सिद्धक्षेत्रं परिप्राप्य निर्व्याबाधसकलविमलकेवलज्ञान-केवलदर्शन-केवलसुख-केवलशक्तियुक्ताः सिद्धात्मानः

कार्यसमयसाररूपाः कार्यशुद्धाः । ते यादृशाः, शुद्धनिश्चयनयेन भविनः अपि तादृशाः एव सन्ति । येन कारणेन तादृशाः तेन जरामरणजन्ममुक्ताः सम्यक्त्वाद्यष्टगुणपुष्टितुष्टाश्चेति संसारिणो भवन्ति । निश्चयेन पञ्चशरीरप्रपञ्चाभावात् अशरीराः । निश्चयेन नरनारकादिपर्यायपरित्याग-स्वीकाराभावात् अविनाशाः । युगपत् परमतत्त्वस्थितसहजदर्शनादिकारणशुद्धस्वरूप-परिच्छित्तिसमर्थसहजज्ञानज्योतिरपहस्तितत्वात् समस्त संशयस्वरूपत्वात् अतीन्द्रियाः । मलजनकक्षायोपशमिकादिबिभावस्वभावानाम् अभावात् निर्मलाः । द्रव्यभावनोकर्माभावात् विशुद्धात्मानः सिद्धा भवन्ति । यथैव लोकाग्रे भगवन्तः सिद्धपरमेष्ठिनः तिष्ठन्ति, तथैव संसारेऽपि अयं जीवाः केनचित् नयेन शुद्धाः संतिष्ठन्ते इति ।

उपर्युक्ताः सर्वे भावा व्यवहारनयं प्रतीत्य भणिताः, किन्तु शुद्धनयात् संसृतौ सर्वे जीवाः सिद्धस्वभावाः सन्ति⁴³ । ये पूर्वं न विद्यन्ते इति प्रतिपादिताः, ते सर्वे विभावपर्यायाः सन्ति, तथा च व्यवहारनयेन विद्यन्ते । संसृतौ अपि ये विभावभावैः चतुर्भिः परिणताः सन्तः तिष्ठन्ति, अपि च ते सर्वे भगवतां सिद्धानां शुद्धगुणपर्यायैः सदृशाः शुद्धनयादेशादिति । तथा चोक्तममृतचन्द्रसूरिणा -

व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि प्राक्पदव्या-

मिह निहितपदानां हन्त हस्तावलम्बः ।

तदपि परममर्थं चिच्चमत्कारमात्रम्,

परविरहितमन्तः पश्यतां नैष किञ्चित्⁴⁴ ॥

जीवादिबहिस्तत्त्वं हेयम् । कर्मोपाधिसमुद्भवगुणपर्यायैः व्यतिरिक्तः आत्मा एव आत्मनः उपादेयः⁴⁵ । पूर्वोक्ताः सकलभावाः परस्वभावाः सन्ति, अत एव ते सर्वे परद्रव्याणि भवन्ति । ते परद्रव्यत्वाद् हेया वर्तन्ते । अन्यस्तत्त्वं स्वकद्रव्यम् आत्मा एव उपादेयम् अस्ति⁴⁶ ।

ज्ञानं युगपद् जानाति -

लोकालोकव्यापिनं सकलपदार्थानां तेषां पर्यायाणां च केवलज्ञानी युगपद् जानाति । केवलज्ञाने एतेषां प्रतिभासनं दर्पण इव भवति । केवलज्ञानिनो ज्ञानं तथा दर्शनं दिनकरप्रकाशतापवद् युगपद् वर्तते⁴⁷ । यथा क्वचित्काले बलाहकप्रक्षोभाभावे विद्यमाने नभस्स्थलस्य मध्यगतस्य सहस्रकिरणस्य प्रकाशतापौ युगपत् वर्तते, तथैव केवलज्ञानिजीवस्य जगत्त्रयकालत्रयवर्तिषु स्थावरजंगमद्रव्यगुणपर्यायात्मकेषु ज्ञेयेषु सकलविमलकेवलज्ञानकेवलदर्शने च युगपत् वर्तते । किन्तु संसारिणां दर्शनपूर्वकम् एव ज्ञानं भवति इति । कुन्दकुन्दाचार्येण प्रवचनसारे अतीन्द्रियज्ञानं विस्तरेण विमर्शितम् । तेन कथितम् यद् यदा आत्मा केवलज्ञानरूपेण परिणमति, तदा तानि द्रव्याणि तेषां पर्यायांश्च अवग्रहादिभिः क्रियाभिः न जानाति, किन्तु युगपद् जानाति⁴⁸ ।

अनाद्यनन्तम् अहेतुकं चिदानन्दैकस्वभावं निजशुद्धात्मानमुपादेयं कृत्वा केवलज्ञानो-
त्पत्तेर्बीजभूतेन आगमभाषया शुक्लध्यानसंज्ञेन रागादिविकल्पजालरहितेन स्वसंवेदनज्ञानेन यदा
अयमात्मा परिणमति, तदा स्वसंवेदनज्ञानफलभूतस्य केवलज्ञानपरिच्छित्याकारपरिणतस्य तस्मिन्नेव
क्षणे क्रमप्रवृत्तक्षायोपशमिकज्ञानाभावात् अक्रमसमाक्रान्तसमस्तद्रव्यक्षेत्रकालभावतया सर्वद्रव्यगुणपर्याया
आत्मनः प्रत्यक्षा भवन्ति । अत एव आत्मनः सर्वं प्रत्यक्षं भवति, न किञ्चिदपि परोक्षम् ।
तस्याक्षातीतस्य समन्ततः सर्वाक्षगुणसमृद्धस्य स्वयमेव हि केवलज्ञानरूपेण परिणतस्य इति⁴⁹ ।

अतीन्द्रियस्वभावपरमात्मनो विपरीतानि क्रमप्रवृत्तिहेतुभूतानि इन्द्रियाणि अतिक्रान्तस्य
जगत्त्रय-कालत्रयवर्तिसमस्तपदार्थयुगपत् प्रत्यक्षप्रतीतिसमर्थम् अविनश्वरम्, अखण्डैकभासमयं
केवलज्ञानं परिणतस्य तस्य भगवतः किमपि परोक्षं नास्ति इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य स्वपरप्रकाशकत्वम् -

ज्ञानं परप्रकाशं, दृष्टिः आत्मप्रकाशिका एव, आत्मा स्वपरप्रकाशो भवति, यदि एवम्
खलु मन्यसे, तर्हि विरोधो जायते । ज्ञानं परप्रकाशं तदा ज्ञानाद् दर्शनं भिन्नं भविष्यति । दर्शनं
परद्रव्यगतं न भवति इति । आत्मा परप्रकाशस्तदा आत्मना दर्शनं भिन्नं सिद्ध्यति । यतः दर्शनं
परद्रव्यगतं न भवति इति⁵⁰ ।

ज्ञानदर्शनादिविशेषगुणसमृद्ध आत्मा भवति । तस्य ज्ञानं शुद्धात्म-प्रकाशकासमर्थत्वात्
परप्रकाशकमेव । यदि एवं दृष्टिः निरंकुशा केवलमभ्यन्तरे हि आत्मानं प्रकाशयति चेत् अनेन
विधिना स्वपरप्रकाशक आत्मा -इति न युज्यते । अथ हि अविरुद्धा स्याद्वादविद्यादेवता समभ्यर्चनीया
सद्गिरनवरतम् । तत्र एकान्ततो ज्ञानस्य परप्रकाशकत्वं न समस्ति । न केवलं स्यान्मते दर्शनमपि
शुद्धात्मानं पश्यति । दर्शनज्ञानप्रभृत्यनेकधर्माणाम् आधार आत्मा वर्तते । व्यवहारपक्षेऽपि केवलं
परप्रकाशकस्य ज्ञानस्य न चात्मसंबन्धः सदा बहिरवस्थत्वात्, आत्मप्रतिपत्तेरभावात् न
सर्वगतत्वम् । अतः कारणात् इदं ज्ञानं न भवति, मृगतृष्णाजलवत् प्रतिभासमात्रमेव । दर्शनपक्षेऽपि
तथा न केवलम्-आभ्यन्तरप्रतिपत्तिकारणं दर्शनं भवति । सदैव सर्वं पश्यति हि चक्षुः,
स्वस्याभ्यन्तरस्थिताम् एव कनीनिकां न पश्यति । अतः स्वपरप्रकाशकत्वं ज्ञानदर्शनयोरविरुद्धमेव ।
ततः स्वपरप्रकाशक आत्मा ज्ञानदर्शनलक्षणो भवति इति । ज्ञानदर्शनयोः स्वपरप्रकाशकत्वविषये
पद्मप्रभमलधारिदेवेनापि उक्तम्, तद्यथा -

ज्ञानं तावत् सहजपरमात्मानमेकं विदित्वा,
लोकालोकौ प्रकटयति वा तद्गतं ज्ञेयजालम् ।

दृष्टिः साक्षात् स्वपरविषया क्षायिकी नित्यशुद्धाः,
ताभ्यां देवः स्वपरविषये बोधति ज्ञेयराशिम्⁵¹ ॥

यदि ज्ञानं केवलं परप्रकाशकं चेत् तदा परप्रकाशकगुणप्रधानेन अनेन ज्ञानेन दर्शनं भिन्नमेव भविष्यति । परप्रकाशस्य ज्ञानस्य आत्मप्रकाशकस्य दर्शनस्य च कथं सम्बन्ध इति चेत्, सद्वाचल-विन्ध्याचलयोरिव । आत्मनिष्ठं यत् तद् दर्शनमस्त्येव, निराधारत्वात् तस्य ज्ञानस्य शून्यतापत्तिरेव । अथवा तदेव ज्ञानं केवलं न परप्रकाशकम् इत्युच्यते, तर्हि दर्शनमपि न केवलमात्मगतम् इति उक्तम् । ततः खलु इदमेव समाधानं सिद्धान्तहृदयं ज्ञानदर्शनयोः कथञ्चिद् स्वपरप्रकाशत्वम् अस्ति एव इति । अत एव ज्ञानाद् दर्शनं न भिन्नम् । तथा चोक्तम् -

आत्मा ज्ञानं भवति न हि वा दर्शनं चैव तद्वत्,
ताभ्यां युक्तः स्वपरविषयं वेत्ति पश्यत्यवश्यम् ।
संज्ञाभेदादघकुलहरे चात्मनि ज्ञानदृष्टयोः,
भेदो जातो न खलु परमार्थेन बह्व्युष्णवत् सः⁵² ॥

यदि आत्मा केवलं परप्रकाशकः चेत् तत् तथैव प्रत्यादिष्टम् । भावभाववतरेकास्तित्व-निर्वृत्तत्वात् । आत्मनः परप्रकाशकत्वे सति तेनैव दर्शनं भिन्नम् इति अवसेयम् । अपि च आत्मा न परद्रव्यगत इति यत् तद्दर्शनमपि अभिन्नम् इति अवसेयम् । अत एव आत्मा स्वपरप्रकाशक इति । यथा कथञ्चित् स्वपरप्रकाशकत्वं ज्ञानस्य साधितम् तथापि आत्मनः अपि ज्ञातव्यम्, धर्मधर्मिणोः एकस्वरूपत्वात् पावकोष्णवत् इति ।

व्यवहारनयेन ज्ञानं परप्रकाशकं भवति, तस्मात् दर्शनमपि परप्रकाशकम् । तथैव आत्मा परप्रकाशकः तस्मात् दर्शनमपि परप्रकाशकम् भवति⁵³ । व्यवहारनयेन सकलकर्मक्षय-प्रादुर्भावासादितस्य सकलविमलकेवलज्ञानस्य पुद्गलादिमूर्तामूर्त-चेतनाचेतनपरद्रव्यगुण-पर्यायप्रकरप्रकाशकत्वं वर्तते । ततो दर्शनमपि तादृशमेव भवति । सर्वज्ञतीर्थकरस्य कार्यपरमात्मनः ज्ञानमेव परप्रकाशकम् अस्ति । अत एव तस्य दर्शनमपि व्यवहारनयेन परप्रकाशकः सिद्ध्यति । निश्चयनयदृष्ट्या केवलानां ज्ञानं दर्शनं च स्वप्रकाशकमेव, इति कथयति । तद्यथा-

निश्चयनयेन ज्ञानम् आत्मप्रकाशकं भवति, तस्मात् दर्शनमपि आत्मप्रकाशकम् । तथैव आत्मा आत्मप्रकाशकः तस्मात् दर्शनमपि आत्मप्रकाशकं भवति⁵⁴ । निश्चयनयेन शुद्धज्ञानं स्वपरप्रकाशकत्वलक्षणम् भवति । तथैव शुद्धदर्शनमपि स्वपरप्रकाशकमेव । आत्मा हि विमुक्तसकलेन्द्रियव्यापारत्वात् स्वप्रकाशकः इति । विमुक्तबहिर्विषयत्वात् दर्शनमपि स्वप्रकाशकत्व-लक्षणप्रधानम् । इत्थं स्वरूपप्रत्यक्षलक्षणलक्षितत्वात् अक्षुण्णसहजशुद्धज्ञानदर्शनमयत्वात् निश्चयनयेन जगत्त्रय-कालत्रयवर्तिषु स्थावरजंगमात्मकसमस्तद्रव्यगुणपर्यायविषयेषु विदूरः सन् निजस्वरूपे अनवरतम् आत्मा तिष्ठतीति । अत एव निश्चयेन आत्मा स्वप्रकाशक एव भवति । तथा चोक्तम्-

आत्मा ज्ञानं भवति नियतं स्वप्रकाशात्मकं या,
 दृष्टिः साक्षात् प्रहतबलिरालम्बना सापि चैषः ।
 एकाकारस्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः,
 स्वस्मिन्नित्यं नियतवसतिनिर्विकल्पे महिम्नि⁵⁵ ॥

शुद्धनिश्चयेन केवलिनो ज्ञानं परद्रव्यं न जानाति, किन्तु आत्मानमेव जानाति पश्यति च, इति भण्यते । तद्यथा - केवली भगवान् आत्मस्वरूपं पश्यति, लोकालोकौ न, यदि कोऽपि एवं भणति, तदा तस्य न किमपि दूषणम् इति⁵⁶ । केवली भगवान् लोकालोकौ जानाति, नैव आत्मानम् । यदि कोऽपि एवं भणति, तस्य दूषणं नास्ति⁵⁷ । सकलविमलकेवलज्ञान-त्रितयलोचनोऽपुनर्भवकमनीयकामिनी जीवितेशः केवलज्ञानी षड्द्रव्यसंकीर्णलोकत्रयं शुद्धाकाशमात्रालोकं च जानाति । निरुपरागं शुद्धात्मस्वरूपं नैव जानाति । यदि व्यवहारनयेन कोऽपि तत्त्वविचारदक्षः कदाचित् एवं वक्ति चेत्, तस्य न दूषणमिति । तथा चोक्तम् -

जानाति लोकमखिलं खलु तीर्थनाथः,
 स्वात्मानमेकमनघं निजसौख्यनिष्ठम् ।
 नो वेत्ति सोऽयमिति तं व्यवहारमार्गाद्,
 वक्तीति कोऽपि मुनिपो न च तस्य दोषः⁵⁸ ॥

व्यवहारनयेन केवली भगवान् सर्वं जानाति पश्यति । निश्चयेन केवलज्ञानी आत्मानं जानाति पश्यति⁵⁹ । व्यवहारनयेन आत्मगुणघातकेन घातिकर्मप्रध्वंसनेन आसादितं सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनाभ्यां जगत्त्रय-कालत्रय-वर्तिसचराचरद्रव्यगुणपर्यायान् एकस्मिन् समये जानाति पश्यति च । निश्चयनयेन केवलज्ञानी त्रिकाल-निरुपाधि-निरवधि-नित्यशुद्धं निजकारणपरमात्मानं स्वयं जानाति पश्यति । यतो ज्ञानस्य धर्मः स्वपरप्रकाशकत्वं प्रदीपवत् । घटादिप्रमितेः प्रकाशो दीपः तावद्विन्नोऽपि स्वयं प्रकाशस्वरूपत्वात् स्वं परं च प्रकाशयति । आत्मनि व्यवहारेण जगत्त्रयं कालत्रयं च परं, ज्योतिः स्वरूपत्वात् स्वयंप्रकाशात्मकमात्मानं च प्रकाशयति । निश्चयनयेन सततनिरुपराग-निरञ्जनस्वभावनिरतत्वात् स्वपरप्रकाशकत्वम् । सहजज्ञानं तावत् आत्मनः सकाशात् संज्ञालक्षणप्रयोजनेन भिन्नाभिधानलक्षणलक्षितम् अपि भिन्नं भवति, न वस्तुवृत्त्या चेति । अतः कारणात् एतत् आत्मगतदर्शनसुखचरित्रादिकं जानाति । सः स्वात्मानं कारणपरमात्मस्वरूपमपि जानाति । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन -

आत्मा जानाति विश्वं ह्यनवरतमयं केवलज्ञानमूर्तिः,
 मुक्तिश्रीकामिनीकोमलमुखकमले कामपीडां तनोति ।
 शोभां सौभाग्यचिह्नां व्यवहरणनयाद्देवदेवो जिनेशः,
 तेनोच्चैर्निश्चयेन प्रहतमलकलिः स्वस्वरूपं स वेत्ति⁶⁰ ॥

ज्ञानस्य सर्वगतत्वम् -

आत्मा ज्ञानप्रमाणं, ज्ञानं तु सर्वगतं वर्तते, इति कथ्यते । तद्यथा - आत्मा ज्ञानप्रमाणं भवति, ज्ञानं ज्ञेयप्रमाणम् उपदिष्टम् । ज्ञेयं तु लोकालोकं विद्यते, तस्मात् ज्ञानं सर्वगतमिति⁶¹ । आत्मनो ज्ञानप्रमाणे न स्वीकृते सति दूषणं प्रदर्श्यते । तद्यथा- यस्य मते ज्ञानप्रमाणमात्मा न भवति तस्य स आत्मा हीनो वा अधिको वा ज्ञानात् सकाशाद् भवति इति निश्चितमेव । यदि स आत्मा हीनः तदा अग्रेः अभावे सति उष्णगुणो यथा शीतलो भवति । तथा स्वाश्रयभूतचेतनात्मकद्रव्यसमवायाभावात् तस्यात्मनो ज्ञानमचेतनं भवत् सत् किमपि न जानाति⁶² । अधिको वा ज्ञानात् सकाशात् तर्हि यथा उष्णगुणाभावे अग्निः शीतलो भवन् दहनक्रियां प्रति असमर्थो भवति । तथा ज्ञानगुणाभावे सति आत्मापि अचेतना भवन् कथं जानाति, न कथमपि इत्यभिप्रायः ।

ज्ञानमयत्वात् जिनवृषभः जिनः सर्वज्ञः, सर्वगतश्च तस्य विषयत्वात् जगति सर्वेऽपि च ते अर्थाः तद्रता भणिताः⁶³ । यद् अनन्तज्ञानमनाकुलत्वलक्षणात् अनन्तसुखं च तदाधारभूतः तावद् आत्मा इत्थंभूतात्मप्रमाणं ज्ञानम् आत्मनः स्वरूपं भवति । इति स्वस्वरूपं देहगतम् अपरित्यजन्नेव लोकालोकं परिच्छिनत्ति । ततः कारणात् व्यवहारेण सर्वगतो भण्यते भगवान् । येन कारणेन नीलपीतादिबहिःपदार्था आदर्शे बिम्बवत् परिच्छिद्यमानाः आकारेण ज्ञाने प्रतिफलन्ति । ततः कारणात् उपचारेण अर्थकार्यभूता अर्थाकारा अपि अर्था भण्यन्ते । ते च ज्ञाने तिष्ठन्तीति उच्यमाने दोषो नास्ति ।

आत्मनो ज्ञानमेव सर्वपरिज्ञानम् -

यः त्रिभुवनस्थान् त्रैकालिकान् अर्थान् युगपद् न जानाति, सः सपर्ययम् एकं द्रव्यं वा ज्ञातुं न शक्नोति⁶⁴ । आकाशद्रव्यं तावदेकं, धर्मद्रव्यमेकं, तथैव अधर्मद्रव्यं च । लोकाकाशप्रमितसंख्येयकालद्रव्याणि, ततो अनन्तगुणानि जीवद्रव्याणि भवन्ति । तेभ्योऽपि अनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि वर्तन्ते । तथैव सर्वेषां द्रव्याणां प्रत्येकम् अनन्तपर्याया भवन्ति । एतत् सर्वं ज्ञेयं तावत् तत्र एकं जीवद्रव्यं ज्ञातृ भवति । एवं तावद्वस्तुस्वभावः । तत्र यथा दहनः समस्तं दाह्यं दहन् समस्तदाह्यहेतुकं समस्तदाह्याकारपर्यायपरिणतं सकलैकदहनस्वरूपं उष्णपरिणततृणपर्णाद्याकारमात्मानं स्वकीयस्वभावं परिणमति । तथा अयमात्मा समस्तं ज्ञेयं जानन् समस्तज्ञेयहेतुकं समस्तज्ञेयाकारपर्यायपरिणतं सकलैकाखण्डज्ञानरूपं स्वकीयमात्मानं परिणमति जानाति परिच्छिनत्ति । यथैव च स एव दहनो दाह्यमदहन् तदाकारेण न परिणमति । तथैव आत्मापि समस्तं ज्ञेयम् अजानन् पूर्वोक्तलक्षणमेव सकलैकाखण्डज्ञानाकारं स्वकीयमात्मानं न परिणमति, न जानाति, न परिच्छिनत्ति । यथा दर्पणस्थबिम्बानि अपश्यन् दर्पणमिव,

स्वकीयदृष्टिप्रकाश्यान् पदार्थान् अपश्यन् हस्तपादाद्यवयवपरिणतं स्वकीयदेहाकारमात्मानं स्वकीयदृष्ट्या न पश्यति । तथैवायं केवलज्ञानप्रकाश्यान् पदार्थान् अजानन् सकलाखण्डैक-केवलज्ञानरूपमात्मानमपि न जानाति । अत एव इदं निश्चितं भवति यद् यः सर्वं न जानाति स आत्मानमपि न जानाति इति ।

यदि अनन्तपर्यायम् एकं द्रव्यं नैव जानाति, तदा सः युगपद् अनन्तानि सर्वाणि द्रव्यजातानि कथं जानाति⁶⁵ । तावद् ज्ञानम् आत्मलक्षणं तच्चाखण्डप्रतिभासमयं सर्वजीवसाधारणं महासामान्यम् । तच्च महासामान्यम् ज्ञानमयानन्तविशेषव्यापि । ते च ज्ञानविशेषा अनन्तद्रव्यपर्यायाणां विषयभूतानां ज्ञेयभूतानां परिच्छेदकाः ग्राहकाः । अखण्डैकप्रतिभासमयं यत् महासामान्यम् तत् स्वभावमात्मानं योऽसौ प्रत्यक्षं न जानाति । सः पुरुषः प्रतिभासमयेन महासामान्येन ये व्याप्ता अनन्तज्ञानविशेषाः तेषां विषयभूताः अनन्तद्रव्यपर्यायाः तान् कथं जानाति । अत एव न जानातीति । अनेन ज्ञायते यद् य आत्मानं न जानाति, स सर्वमपि न जानाति । तथा चोक्तम्-

एको भावः सर्वभावस्वभावः सर्वे भावा एकभावस्वभावाः ।

एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्धः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धाः ।

आत्मपरिज्ञाने सति सर्वपरिज्ञानं भवति, सर्वपरिज्ञाने तु सत्यात्मपरिज्ञानं भवतीति । छद्मस्थानां सर्वपरिज्ञानं नास्ति तर्हि आत्मपरिज्ञानं कथं भविष्यति? आत्मपरिज्ञानाभावे च आत्मभावना कथम्? तदभावे केवलज्ञानोत्पत्तिः नास्ति इति । अस्य परिहारं करोति । तद्यथा-परोक्षप्रमाणभूतेन श्रुतज्ञानेन सर्वे पदार्था ज्ञायन्ते । कथमिति चेत्- लोकालोकादिपरिज्ञानं व्याप्तिज्ञानरूपेण छद्मस्थानामपि विद्यते । तच्च व्याप्तिज्ञानं परोक्षाकारेण केवलज्ञानविषयग्राहकं कथञ्चिदात्मैव भण्यते । स्वसंवेदनज्ञानेन आत्मा ज्ञायते, ततश्च भावना क्रियते, तथा रागादिविकल्परहितस्वसंवेदनज्ञानेन भावनया च केवलज्ञानं जायते । अत एव उक्तकथने दोषो नास्ति ।

क्रमभाविज्ञानस्य परिसीमा -

ये इन्द्रियगोचरं पदार्थम् ईहापूर्वकं विजानन्ति, तेषां परोक्षभूताः सूक्ष्मादिपदार्थाः ज्ञातुम् अशक्या भवन्ति⁶⁶ ।

नैयायिकमते इन्द्रियसन्निकर्षः प्रमाणं स्वीकृतं वर्तते । चक्षुरादीन्द्रियं घटपटादिपदार्थपार्ष्वे गत्वा पश्चादर्थं जानाति इति सन्निकर्षलक्षणम् । इन्द्रियाऽर्थयोः सम्बन्धः सन्निकर्षः । स सन्निकर्षः आकाशाद्यमूर्तपदार्थेषु देशान्तरितमेवादिपदार्थेषु कालान्तरितरामरावणादिषु स्वभावान्तरितभूतादिषु तथैव अतिसूक्ष्मेषु परचेतोवृत्तिपुद्गलपरमाण्वादिषु च न प्रवर्तते ।

कस्मात्, इन्द्रियाणां स्थूलविषयत्वात्, तथैव मूर्तविषयत्वात् च । तस्मात् कारणात् इन्द्रियज्ञानेन सर्वज्ञो न भवति ।

तत एव अतीन्द्रियज्ञानोत्पत्तिकारणं रागादिविकल्परहितं स्वसंवेदनज्ञानं विहाय पञ्चेन्द्रियसुखसाधनीभूते इन्द्रियज्ञाने विविधमनोरथविकल्पजालरूपे मानसज्ञाने च ये रतिं कुर्वन्ति, ते सर्वज्ञा न भवन्ति ।

यदि ज्ञानिनो ज्ञानं क्रमशः अर्थान् प्रतीत्य उत्पद्यते । तदा तद् ज्ञानं नित्यं क्षायिकं सर्वगतं च नैव भवति⁶⁷ । तत् ज्ञानं पराधीनत्वेन नित्यं न भवति । क्षयोपशमाधीनत्वेन क्षायिकं न भवति । तत एव युगपत् समस्तद्रव्यक्षेत्रकालभावानां परिज्ञानसामर्थ्याभावात् सर्वगतं न भवति । यद् ज्ञानं क्रमेण अर्थान् प्रतीत्य जायते, तेन सर्वज्ञो न भवति इति ।

अबन्धकः केवलिनः -

केवलिनो जानन् पश्यन् अपि ईहापूर्वकं न भवति, तस्मात् स केवलज्ञानी कथ्यते । वाञ्छाभावाद् एव तेन अबन्धको भणितः⁶⁸ । परिणामपूर्वकं वचनं तथा ईहापूर्वकं वचनं जीवस्य बन्धकारणं भवति । किन्तु केवलिनो वचनं परिणामविरहितम् ईहारहितं च भवति । तस्मात् केवलज्ञानिनो न बन्ध इति⁶⁹ ।

अमनस्काः केवलिन इति आगमवचनात् । सम्यग्ज्ञानी जीवः क्वचिद् कदाचिदपि स्वबुद्धिपूर्वकं वचनं न वक्ति । अतः कारणात् जीवस्य मनःपरिणतिपूर्वकं वचनं बन्धकारणम् इति । किन्तु केवलिनो वचनं मनः परिणामपूर्वकं न भवति । ईहापूर्वकं वचनमेव साभिलाषात्मकजीवस्य बन्धकारणं भवति । केवलिमुखारविन्दविनिर्गतो दिव्यध्वनिरनीहात्मकः समस्तजनहृदयाह्लादकारणं भवति । ततः सम्यग्ज्ञानिनो बन्धाभावो भवति । तथा चोक्तम् पद्मप्रभमलधारिदेवेन-

ईहापूर्वं वचनरचनारूपमत्रास्ति नैव,

तस्मादेषः प्रकटमहिमा विश्वलोकैकभर्ता ।

अस्मिन् बन्धः कथमिव भवेद् द्रव्यभावात्मकोऽयं,

मोहाभावाच्च खलु निखिलं रागदोषादिजातम् ॥

एको देवस्त्रिभुवनगुरुर्नष्टकर्माष्टकार्थः,

सद्बोधस्थं भुवनमखिलं तद्रतं वस्तुजालम् ।

आरातीये भगवति जिने नैव बन्धो न मोक्षः

तस्मिन् काचिन्न भवति पुनर्मूर्च्छना चेतना च⁷⁰ ॥

केवलिनः स्थाननिषण्णविहारा ईहापूर्वकं न भवन्ति, तस्मात् मोहनीयस्य साक्षार्थं बन्धो न भवति⁷¹ (यत् संसारिजीवानां भवति) । केवलिनः परमवीतरागसर्वज्ञस्य ईहापूर्वकं न किमपि

वर्तनम्, अतः स भगवान् न चेहते मनःप्रवृत्तेरभावात् । तस्मात् ते ईहापूर्वकं न तिष्ठन्ति, नोपविशन्ति, न च श्रीविहारादिकं कुर्वन्ति । ततस्तस्य तीर्थंकरपरमदेवस्य द्रव्यभावात्मकचतुर्विधो बन्धो न भवति ।

मोहनीयकर्मविलासविजृम्भितः, अक्षार्थम् इन्द्रियार्थं तेन सहं यो वर्तत इति साक्षार्थं मोहनीयस्य वशगतानां साक्षार्थप्रयोजनानां संसारिणामेव बन्धः इति ।

आत्मा पदार्थान् जानन्नपि न परिणमति, न गृह्णाति, न च तेषु अर्थेषु उत्पद्यते । तेन कारणेन अबन्धकः कथितः⁷² ।

नानागुणपर्यायेण संयुक्तम् सकलद्रव्यं यः सम्यग्रूपेण न पश्यति । तस्य केवलदृष्टिः न भवति⁷³ । मूर्तस्य मूर्तगुणाः भवन्ति, अचेतनस्य अचेतनगुणाः । अमूर्तस्य अमूर्तगुणाः भवन्ति, चेतनस्य च चेतनगुणाः । षड्ढानिवृद्धिरूपाः सूक्ष्माः परमागमप्रामाण्यादभ्युपगम्या अर्थपर्यायाः षण्णां द्रव्याणां साधारणाः सन्ति । नरनारकादिव्यञ्जनपर्याया द्रव्यक्षेत्र-काल-भव-भाररूपपञ्चसंसार-प्रपञ्चयुक्तानां जीवानां भवन्ति । पुद्गलानां स्थूलस्थूलादिस्कन्धपर्याया वर्तन्ते । धर्माधर्माऽकाशकालानां शुद्धपर्यायाश्चेति । एभिः संयुक्तं तद्द्रव्यजालं यो न पश्यति, तस्य संसारिणामिव परोक्षदृष्टिः भवति । तथा चोक्तं नियमसारटीकायाम्-

यो नैव पश्यति जगत्त्रयमेकदैव,

कालत्रयं च तरसा सकलज्ञमानी ।

प्रत्यक्षदृष्टिरतुला न हि तस्य नित्यम्

सर्वज्ञता कथमिहास्य जडात्मनः स्यात्⁷⁴ ॥

केवलज्ञानस्य ज्ञेयविषयाः -

ज्ञानी सर्वज्ञो वा केवलज्ञानस्वभावो भवति । जगत्त्रयकालत्रयवर्तिपदार्थाः ज्ञेयात्मका भवन्ति, न च ज्ञानात्मकाः । ज्ञानी पदार्थाश्च अन्योन्यं एकत्वेन वर्तन्ते । अक्षातीतो ज्ञानी ज्ञेयेषु प्रविष्टो न भवति, न च अप्रविष्टः, किन्तु रूपिपदार्थान् चक्षुरिव निखिलं जगत् नियतं जानाति पश्यति च⁷⁵ । यथा रूपिद्रव्याणि चक्षुषा सह परस्परं सम्बन्धाभावेपि स्वाकारसमर्पणे समर्थानि सन्ति । चक्षुषि च तदाकारग्रहणं समर्थानि भवन्ति । तथैव त्रैलोक्यवर्तिपदार्थाः त्रिकालपर्यायपरिणताः ज्ञानेन सह परस्परप्रदेशसम्बन्धाभावेऽपि स्वकीयाकारसमर्पणे समर्था भवन्ति । अत एव अखण्डैकप्रतिभासमयं केवलज्ञानमपि तदाकारग्रहणे समर्थम् भवतीति । यथा लोचनं कर्तुं रूपिद्रव्याणि यद्यपि निश्चयनयेन न स्पृशति तथापि व्यवहारनयेन स्पृशति इति लोके प्रतिभाति । तथैव अयमात्मा मिथ्यात्व-रागाद्यास्रवाणामात्मनश्च सम्बन्धि यत् केवलज्ञानात्पूर्वं विशिष्टभेदज्ञानं तेनोत्पन्नं केवलज्ञानं केवलदर्शनं च तेन त्रिलोकत्रिकालवर्तिपदार्थान् निश्चयनयेन

न स्पृशति, किन्तु व्यवहारनयेन स्पृशति । तथा स्पृशन्निव ज्ञानेन जानाति दर्शनेन च पश्यति । अतीन्द्रियसुखपरिणतः सन् सः अक्षातीतः भवति । व्यवहारनयेन ज्ञानं पदार्थेषु कथं वर्तते, इति दृष्टान्तेन कथ्यते । तद्यथा - यथा जगति दुग्धाध्युषितं इन्द्रनीलं रत्नं स्वकीयप्रभया तत् दुग्धमपि अभिभूय वर्तते । तथैव अर्थेषु ज्ञानं विद्यते⁷⁶ । यथा इन्द्रनीलरत्नं कर्तृ स्वकीयनीलप्रभया करणभूतया दुग्धं नीलं कृत्वा वर्तते । तथा निश्चयरत्नत्रयात्मकेन परमसामायिकसंयमेन जातं केवलज्ञानं स्वपरपरिच्छित्तिसामर्थ्येन निखिलाज्ञानतमः निरस्कृत्य युगपदेव सर्वपदार्थेषु परिच्छित्त्याकारेण वर्तते इत्यभिप्रायः ।

पदार्थाः ज्ञाने कथं वर्तन्ते-

यदि ते पदार्थाः ज्ञाने न सन्ति तर्हि सर्वगतं न भवति । तथा सर्वगतं ज्ञानम् अर्थाः ज्ञानस्थिताः कथं न भवन्ति⁷⁷ । यत एव व्यवहारेण ज्ञेयपरिच्छित्त्याकारग्रहणेन ज्ञानं सर्वगतं भण्यते । तस्मादेव ज्ञेयपरिच्छित्त्याकारसमर्पणेन पदार्था अपि व्यवहारेण ज्ञानस्थिता भण्यन्ते ।

केवली भगवान् परपदार्थं न गृह्णाति, न मुञ्चति नैव च परिणमति, किन्तु सः तं सर्वं निरवशेषं समन्ततः पश्यति जानाति च⁷⁸ । केवलज्ञानी अम्यन्तरे कामक्रोधादिकं बहिर्विषये पञ्चेन्द्रियविषयादिकं बहिर्द्रव्यं न गृह्णाति । स्वकीयज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयं च न मुञ्चति । तथा च जीवः केवलज्ञानोत्पत्तिक्षण एव युगपत् जानन् परं विकल्पान्तरं न परिणमति । स्वतत्त्वकेवलज्ञानज्योतिषा सूर्यकान्तमणिकल्पो निष्कम्पचैतन्यप्रकाशो भूत्वा स्वात्मानं स्वात्मना स्वात्मनि जानाति पश्यति च ।

केवलज्ञाने अतीनागतपर्यायप्रतिभासनम् -

केवलज्ञाने सर्वे असद्भूता असद्भूता अपि पर्यायाः तासां शुद्धजीवद्रव्यजातीनां विशेषतो वर्तमाना इव प्रतिभासन्ते⁷⁹ । यथा छद्मस्थपुरुषस्य अतीतानागतपर्यायाः मनसि चिन्तयतः प्रतिस्फुरन्ति । यथा च चित्रभित्तौ बाहुबलिभरतादिव्यतिक्रान्तरूपाणि श्रेणिकतीर्थकरादिभावि-रूपाणि च वर्तमानानि इव प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते । तथा चित्रभित्तिस्थानीयकेवलज्ञाने भूतभाविनश्च पर्याया युगपत् प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते । यथायं केवली भगवान् परद्रव्यपर्यायान् परिच्छित्तिमात्रेण जानाति, न च तन्मयत्वेन । निश्चयनयेन केवलज्ञानादिगुणाधारभूतं स्वकीयसिद्धपर्यायमेव स्वसंवित्त्वाकारेण तन्मयो भूत्वा परिच्छिनन्ति जानाति । तथा आसन्नभयजीवेन अपि निजशुद्धात्मसम्यक्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपनिश्चयरत्नत्रयपर्याय एव जानाति ।

भूता भाविनश्च पर्याया अविद्यमानत्वाद् असद्भूता उच्यन्ते⁸⁰ । ते च अविद्यमानत्वाद् असद्भूता अपि वर्तमानज्ञानविषयत्वात् व्यवहारेण भूतार्था भवन्ति । तथैव केवलज्ञानप्रत्यक्षाश्च भवन्ति । यथा भगवान् निश्चयेन परमानन्दैकलक्षणसुखस्वभावं मोक्षपर्यायम् एव तन्मयत्वेन

परिच्छिनन्ति। व्यवहारनयेन तु परद्रव्यपर्यायं जानाति। तथैव भावितात्मना पुरुषेण रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वसंवेदनपर्यायो ज्ञातव्यः, गौणरूपेण बहिर्द्रव्यपर्यायाश्चेति। यदि वर्तमानपर्यायवत् अतीतानागतपर्यायं ज्ञानं कर्तुं क्रमकरणव्यवधानरहितत्वेन साक्षात्प्रत्यक्षं न करोति, तर्हि तत् ज्ञानं दिव्यं न भवति। वस्तुतस्तु ज्ञानमेव न भवतीति। यथा केवली भगवान् परकीयद्रव्यपर्यायान् यद्यपि परिच्छित्तिमात्रेण जानाति। निश्चयनयेन सहजानन्दैकस्वभावे स्वशुद्धात्मनि तन्मयत्वेन परिच्छित्तिं करोति। तथा निर्मलविवेकिजनोऽपि यद्यपि व्यवहारेण परकीयद्रव्यगुणपर्यायपरिज्ञानं करोति, किन्तु निश्चयेन निर्विकारस्वसंवेदनपर्याये विषयत्वात् पर्यायेण परिज्ञानं करोति।

केवलज्ञानस्य माहात्म्यम् -

केवलज्ञानस्य माहात्म्यप्रतिपादनद्वारेण आचार्यः कथयति यत् ज्ञानं त्रिकालनित्यविषयं सर्वत्र संभवं नानाजातिभेदेन विचित्रं समस्तं पदार्थं युगपद् जानाति⁸¹। युगपत् सकलग्राहकज्ञानेन सर्वज्ञो भवति। ज्योतिष्कमन्त्रवादरससिद्ध्यादीनि यानि खण्डविज्ञानानि मूढजीवानां चित्तचमत्कारकारणानि परमात्मभावनाविनाशकानि च तत्राग्रहं त्यक्त्वा जगत्त्रयकालत्रय-सकलवस्तुनो युगपत् प्रकाशकं अविनश्वरम् अखण्डैकप्रतिभासरूपं सर्वज्ञशब्दवाच्यं यत् केवलज्ञानं तस्यैव उत्पत्तिकारणभूतं यत् समस्तरागादिविकल्पजालेन रहितं सहजशुद्धात्मनोऽभेदज्ञानं, तत्र भावना कर्त्तव्या इति।

ज्ञानं नरस्य सारं, सारमपि सम्यक्त्वं भवति, सम्यक्त्वतश्चरणं, चरणतो निर्वाणं भवति। सम्यक्त्वसहितेन ज्ञानेन, दर्शनेन, तपसा चारित्र्येण च चतुर्णामपि समायोगे जीवाः सिद्धा भवन्ति न सन्देहः⁸²। द्रव्यपर्यायान् सम्यग्दर्शनेन पश्यति, ज्ञानेन जानाति, सम्यक्त्वेन श्रद्धधाति चारित्रजान् दोषांश्च परिहरति⁸³। दर्शनज्ञानचारित्र्यं त्रीण्यपि परमश्रद्धया जानीहि, यद् ज्ञात्वा योगिनोऽचिरेण निर्वाणं लभन्ते⁸⁴। निर्मल-सुविशुद्धभावसंयुक्ता ज्ञानसलिलं प्राप्य शिवालयवासिनः त्रिभुवनचूडामणयः सिद्धा भवन्ति। ज्ञान गुणैर्विहीनाः ते इष्टं लाभं न लभन्ते इति गुणदोषौ ज्ञात्वा तद् सम्यग्ज्ञानं विजानीहि⁸⁵। संयमसंयुक्तस्य सुध्यानयोग्यस्य च मोक्षमार्गस्य लक्ष्यं ज्ञानेन लभ्यते तस्मात् च ज्ञानमवगन्तव्यम्। यथा वेध्यकविहीनः काण्डस्य लक्ष्यं स्फुटं न लक्षयति तथा मोक्षमार्गस्य रहितः अज्ञानी लक्ष्यं नापि लक्षयति। ज्ञानं पुरुषस्य भवति, पुरुषः विनयसंयुक्तो ज्ञानं लभते, मोक्षमार्गं चिन्तयन् ज्ञानेन लक्ष्यं लभते⁸⁶। भगवत्याराधनायां - ज्ञानं संसारकारणं मुक्तिकारणं च प्रकाशयति इति कथितम्। निर्जरानिमित्तं तपः गुप्तिकरः संयमश्च त्रयाणामपि संयोगे जिनशासने मोक्षो दृष्टः। चरणविहीनं ज्ञानं, दर्शनविहीनं लिङ्गग्रहणं, संयमहीनः यः तपश्च करोति तद् निरर्थकम्⁸⁷। ज्ञानम् अनुष्ठानास्पदं, ज्ञानं मोहतमोऽपहं,

ज्ञानं पुरुषार्थकरं, ज्ञानं च निर्वृत्तिसाधनम्⁸⁸ । तथा चोक्तं ज्ञानार्णवे -

यत्र बालश्चरत्यस्मिन्पथि तत्रैव पण्डितः ।

बालः स्वमपि बध्नाति मुच्यते तत्त्वविद् ध्रुवम् ॥

दुरिततिमिरहंसं मोक्षलक्ष्मीसरोजम्,

मदनभुजगमन्त्रं चित्तमातङ्गसिंहम् ।

व्यसनघनसमीरं विश्वतत्त्वैकदीपम्,

विषयशफरजालं ज्ञानमाराधय त्वम् ॥

अस्मिन् संसारकक्षे यमभुजगविषाक्रान्तनिःशेषतत्त्वे,

क्रोधाद्युतुङ्गशैले कुटिलगतिसरित्पातसंतापभीमे ।

मोहान्धाः संचरन्ति स्वबलनविधुरताः प्राणिनस्तावदेते,

यावद्विज्ञानभानुर्भवभयदमिदं नोच्छिनत्यन्धकारम्⁸⁹ ॥

परोक्षज्ञानम् -

यद् ज्ञानं इन्द्रियाणां मनसश्च साहाय्येन भवति, तत् परोक्षज्ञानम् । उपात्तानुपात्तपरप्राधान्यादवगमः परोक्षम् । उपात्तानि इन्द्रियाणि मनश्च, अनुपात्तं प्रकाशोपदेशादि परः, तत्प्राधान्यादवगमः परोक्षम् । परोक्षज्ञानं मतिज्ञान-श्रुतज्ञानभेदात् द्विविधं भवति ।

कुन्दकुन्देन स्वकीये प्रवचनसारग्रन्थे कथितं यत् - “जं परदो विष्णुणां तं तु परोक्षं वि भणितमद्वेषु⁹⁰।” यत्परतो विज्ञानं तत्तु परोक्षमिति भणितमर्थेषु । यत्परतः परद्रव्यभूताद् अन्तःकरणादिन्द्रियात् परोपदेशादुपलब्धेः संस्कारादालोकादेर्वा निमित्ततामुपगतात् स्वविषयं उपगतस्य अर्थस्य परिच्छेदनं तत् परतः प्रादुर्भवत्परोक्षमित्यालक्ष्यते । अक्षाणां स्पर्शः रसः गन्धः वर्णः शब्दश्च पुद्गलाः भवन्ति । तानि अक्षाणि तान् युगपत् नैव गृह्णन्ति आत्मनः स्वभावस्तानि अक्षाणि नैव, इति परद्रव्याणि भणितानि तैः उपलब्धम् आत्मनः कथं प्रत्यक्षं भवति⁹¹ । इन्द्रियाणां हि स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णप्रधानाः शब्दश्च ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः मूर्ता भवन्ति । ऐन्द्रियैर्युगपत्तेऽपि न गृह्यन्ते, तथाविधक्षयोपशमनशक्तेरसंभवात् । इन्द्रियाणां हि क्षयोपशमसंज्ञिकायाः परिच्छिन्त्याः शक्तेरन्तरङ्गायाः काकाक्षितारकवत् निखिलेन्द्रियार्थावबोधः सिद्ध्येत्, परोक्षत्वात् । यथा सर्वप्रकारोपादेयभूतस्य अनन्तसुखस्य उपादानकारणभूतं केवलज्ञानं युगपत्समस्तं वस्तु जानत्सत् जीवस्य सुखकारणं भवति तथेदमिन्द्रियज्ञानं स्वकीयविषयेऽपि युगपत्परिज्ञानाभावात् सुखकारणं न भवति ।

भिन्नास्ति त्वनिष्पन्नत्वात् आत्मनः विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावः आत्मनः संबन्धी तत्स्वभावानि निश्चयेन न भणितानि अतः तानि प्रसिद्धान्यक्षाणीन्द्रियाणि परद्रव्याणि भवन्ति ।

ये अक्षनिपतितम् अर्थम् ईहापूर्वैः विजानन्ति तेषां परोक्षभूतं ज्ञातुम् अशक्यम् इति प्रज्ञप्तम्⁹²। पदार्थमिन्द्रियगोचरम् ईहापूर्वकं ये विजानन्ति तेषां सम्बन्धि ज्ञानं परोक्षभूतं सत् सूक्ष्मादिपदार्थान् ज्ञातुमशक्यमिति प्रज्ञप्तं कथितं ज्ञानिभिः।

चक्षुरादीन्द्रियं घटपटादिपदार्थपाश्र्वे गत्वा पश्चादर्थं जानातीति संनिकर्षलक्षणम् नैयायिकमते। अथवा संक्षेपेणेन्द्रियार्थयोः सम्बन्धः सन्निकर्षः स एव प्रमाणम्। स च सन्निकर्ष आकाशाद्यमूर्तपदार्थेषु देशान्तरितमेवादिपदार्थेषु कालान्तरितरामरावणादिषु स्वभावान्तरितभूतादिषु तथैवातिसूक्ष्मेषु परचेतोवृत्तिपुद्गलपरमाण्वादिषु च न प्रवर्तते, इन्द्रियाणां स्थूलविषयत्वात्, तथैव मूर्तविषयत्वाच्च। अतः ऐन्द्रियकं ज्ञानं परोक्षम्। कार्तिकेयानुप्रेक्षायां - मतिज्ञानं विशदपरोक्षं श्रुतज्ञानं परोक्षं च कथितम् यथा - “मदि-सुदि-णाणं कमसो विसद-परोक्खं परोक्खं च⁹³।” मतिश्रुतज्ञानं क्रमशः विशदपरोक्षं परोक्षं च। मतिश्रुतज्ञानम् इन्द्रियैर्मनसा च यथायथम् अर्थान् मन्यते मतिः। श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमे सति निरूप्यमाणं श्रूयते यत्तत् श्रुतं, शृणोति अनेन तत् श्रुतम्, श्रवणं वा श्रुतं तच्च तद्ज्ञानम्। मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च क्रमेण विशदपरोक्षं परोक्षं च। यत् इन्द्रियानिन्द्रियजं मतिज्ञानं तत् विशदं एकदेशतः विशदं स्पष्टम्। यत् श्रुतज्ञानं तत्परोक्षम् अविशदम् अस्पष्टमित्यर्थः।

उमास्वामिना स्वकीयतत्त्वार्थसूत्रे- “आद्ये परोक्षम्⁹⁴” इति कथितम्। अर्थात् मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं वा परोक्षम्। मतिज्ञानम् इन्द्रिय-नोइन्द्रियैः शब्द-रस-स्पर्श-रूप-गंधादिविषयेषु अवग्रहेहाऽवाय-धारणारूपं ज्ञानम् अत एव परोक्षज्ञानम्। श्रुतज्ञानमपि नियमेन आभिनिबोधपूर्वकं भवति अत एव परोक्षज्ञानम्। सर्वार्थसिद्ध्यामपि - “अतः पराणीन्द्रियाणि मनश्च प्रकाशोपदेशादि च बाह्यनिमित्तं प्रतीत्य तदावरणकर्मक्षयोपशमापेक्षस्यात्मनो मतिश्रुतम् उत्पद्यमानं परोक्षमित्यारख्यायते⁹⁵ इति उल्लिखितमस्ति। कषायप्राभृतेऽपि “मदि-सुदणाणाणि परोक्खाणि, पाएण तत्थ अविसदभावदंसणादो⁹⁶”। मतिश्रुतज्ञाने परोक्षं, प्रायेण तत्त्वाविशदभावदर्शनत्वात्। इति।

मतिज्ञानस्य लक्षणम्-

मननं मतिः। मतिज्ञानावरणीयक्षयोपशमात् मूर्तामूर्तं वस्त्वेकदेशेन विकल्पाकारेण यज्जानाति तत् मतिज्ञानं भवति। अभिमुखनियमितं बोधनम् अभिनिबोधितम् अनिन्द्रियजम्⁹⁷। इन्द्रियैर्मनसा च यथासमर्थो मन्यते अनया मनुते मननमात्रं वा मतिः⁹⁸। इन्द्रिय-नोइन्द्रियैः शब्द-रस-स्पर्श-रूप-गंधादिविषयेषु अवग्रहेहाऽवाय-धारणारूपं मतिज्ञानम्⁹⁹। यत्तदावरण-क्षयोपशमादिन्द्रियानिन्द्रियावलम्बनाच्च मूर्तामूर्तद्रव्यं विकलं विशेषेणावबुध्यते, तदाभिनिबोधिकं मतिज्ञानम्¹⁰⁰। तच्चतुर्विकल्पं मतिज्ञानं दर्शनपूर्वकं भवति¹⁰¹। तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्¹⁰²।

मतिश्रुतयोः निर्बन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु¹⁰³ । द्रव्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायाणि उपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्रं विषयः । कालत उपदेशेन सर्वकालं जानाति । भावत उपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति । जीव-धर्मा-ऽधर्माऽऽकाश-काल-पुद्गलाभिधानानि षडत्र द्रव्याणि, तेषां सर्वेषां संग्रहार्थं द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशः, तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोः विषयभावम् आपद्यमानानि कतिपयैः एव पर्यायैः विषयभावमास्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरन्तैः अपि इति । इह मतिः चक्षुरादिकरणानिमित्ता रूपाद्यालम्बना, सा यस्मिन् द्रव्ये रूपादयो वर्तन्ते न तत्र सर्वान् पर्यायानेव गृह्णाति, चक्षुरादिविषयानेवालम्बते ।

मतिज्ञानस्य भेदाः -

श्रीमन्नेमिचन्द्राचार्यसिद्धान्तचक्रवर्तिनो मतिज्ञानस्य प्रथमं अवग्रहेहावायधारणका भवन्ति प्रत्येकम्¹⁰⁴ इति कथयित्वा चत्वारो भेदाः कृतः । पञ्चास्तिकायप्राभृतस्य तात्पर्यवृत्त्यां - “तथैवावग्रहेहावायधारणाभेदेन चतुर्विधं वरकाष्ठ-बीज-पदानुसारि-संभिन्न-श्रोतृताबुद्धिभेदेन वा तच्चमतिज्ञानम्¹⁰⁵ । उमास्वामिना - “मति-स्मृति-संज्ञा-चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्¹⁰⁶ -इति कथयित्वा तस्य पर्याया एव कथिताः । तस्य मतिज्ञानस्य विषयभूतपदार्थस्य द्वादशभेदाः बहु-बहुविध-क्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम्¹⁰⁷ बहवल्पं बहुविधमेकविधं क्षिप्रमक्षिप्रम् अनिसृतानिसृतं अनुक्तमुक्तम् । तत्रैकैकस्मिन् जाते षट्त्रिंशदधिकत्रिंशतं (336) भेदाः मतिज्ञानस्य¹⁰⁸ । धवलायां तु मतिज्ञानस्य असंख्याताः भेदाः कथिताः । एवमसंख्यालोकप्रमाणं श्रुतज्ञानी-मतिज्ञानी च भवन्ति । श्रुतज्ञानस्य मतिज्ञानपूर्वकात् कार्यभेदेन कारणभेदोपलम्भाद् वा¹⁰⁹ ।

अवग्रहः -

विषयविषयिसन्निपातसमनन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः । विषयविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति । तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः¹¹⁰ । सः व्यञ्जनावग्रहः अर्थावग्रहश्चेति द्विविधः । प्राप्तार्थविषये व्यञ्जनावग्रहः, अप्राप्तार्थविषयेऽर्थावग्रहः¹¹¹ ।

ईहा -

अवगृहीतेऽर्थे तद्विशेषाकांक्षणमीहा । यथा पुरुष इत्यवगृहीते, तस्य भाषावयोरूपादि-विशेषैराकांक्षणमीहा¹¹² ।

अवायः -

विशेषनिर्ज्ञानाद् याथात्म्यावगमनमवायः । भाषादिविशेषनिर्ज्ञानात्तस्य याथात्म्येना-ऽवगमनमवायः¹¹³ । यथा- दाक्षिणात्योऽयं, युवा इति वा । ईहाज्ञानमनन्तरं वस्तोः विशेषचिह्नमवलोक्य यः सुनिर्णयो भवति, सोऽवायः¹¹⁴ ।

धारणा -

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिधारणा¹¹⁵ । भाषावयोरूपादिविशेषैः याथात्म्येन निर्णीतस्य पुरुषस्योत्तरकालं स एवायमित्यविस्मरणं यतो भवति, सा धारणा ।

इत्थं संक्षेपेण मतिज्ञानस्य स्वरूपं भेदानि च विमृष्टानि ।

श्रुतज्ञानस्य लक्षणम् -

श्रूयते अनेन तत् शृणोति श्रवणमात्रं वा श्रुतम् । विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः । यत् ज्ञानं श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमात् मूर्तामूर्तवस्तुलोकालोकव्याप्तिज्ञानरूपेण अस्पष्टं जानाति, तत् श्रुतज्ञानं भण्यते ।

गोम्मटसारे यथा- अर्थादर्थान्तरम् उपलभ्यमानं श्रुतज्ञानं भणन्ति । इह नियमेन आभिनिबोधपूर्वकम्¹¹⁶ । स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षायां तद्यथा - परोक्षरूपेण सर्वमपि अनेकान्तं प्रकाशयति यत् संशयप्रभृतिभिः परित्यक्तं तत् श्रुतज्ञानं भण्यते¹¹⁷ । यत्परोक्षरूपेण सर्वमपि जीवादिबस्तु अनेकधर्मविशिष्टं प्रकाशयति तत् श्रुतज्ञानं भण्यते, जिनोक्तश्रुतज्ञानं कथ्यते । तत्त्वीदृशम्- संशयप्रभृतिभिः परित्यक्तं संशय-विपर्ययासान्ध्यवसायादिभिः रहितम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति चलिता प्रतिपत्तिः इति संशयः संदेहः । शुक्तिकायां रजतज्ञानमिति विपर्यासः विपरीतो विभ्रमः । गच्छतः पुंसः तृणस्पर्शस्य सर्पो वा शृंखला वा इति ज्ञानमनन्ध्यवसायो मोहः इत्यादिभिः विवर्जितं श्रुतज्ञानम् । पञ्चसंग्रहेऽपि कथितं यद् अर्थादनन्तरं उपलभ्यते तत् श्रुतज्ञानं भणन्ति¹¹⁸ इति । तत्त्वार्थराजवार्तिकग्रन्थे इन्द्रियानिन्द्रियबलाधानात् पूर्वम् उपलब्धेऽर्थे नोइन्द्रियप्राधान्याद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् श्रुतम् । एकं घटमिन्द्रियानिन्द्रियाभ्यां निश्चित्यायं घट इति तज्जातीयं अन्यत् अनेकदेशकालरूपादिविलक्षणम् अपूर्वम् अधिगच्छति यत्तत् श्रुतम् अथवा इन्द्रियानिन्द्रियाभ्यामेकं जीवमजीवं चोपलभ्य तत्र सत्संख्याऽऽदिभिः प्रकारैः अर्थप्ररूपणे कर्तव्ये यत्समर्थं तत् श्रुतम्¹¹⁹ ।

श्रुतज्ञानस्य भेदाः -

श्रुतज्ञानं शब्दजन्यलिङ्गजन्यभेदेन द्विविधम् । अर्थलिङ्गजश्रुतज्ञानं विंशतिविधम्- पर्यायाक्षरपदसंघातं प्रतिपत्तिकानुयोगं द्विकवारप्राभृतं च प्राभृतकं वस्तु पूर्वं च तेषां समासैश्च विंशतिविधं हि भवति श्रुतज्ञानम्¹²⁰ । पर्याय-पर्यायसमासम्, अक्षरमक्षरसमासं, पद-पदसमासं, संघात-संघातसमासं, प्रतिपत्तिः-प्रतिपत्तिसमासम्, अनुयोगद्वारमनुयोगद्वारसमासं, प्राभृत-प्राभृतं, प्राभृत-प्राभृतसमासं, वस्तु-वस्तुसमासं, पूर्वं-पूर्वसमासञ्च श्रुतज्ञानस्य विंशतिभेदाः । शब्दलिङ्गजश्रुतज्ञानम् - “द्वयनेकद्वादशभेदम्¹²¹ । अङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टमिति प्रथमं द्विविधम् । अङ्गश्रुतमिति गुण-नाम अङ्गति गच्छति व्याप्नोति त्रिकालगोचराशेषद्रव्य-पर्यायान्

इत्यङ्गशब्दनिष्पत्तेः । पङ्क्त्याचारादि-द्वादशविधमङ्गप्रविष्टमित्युच्यते । अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम् तद्यथा- आचारः, सूत्रकृतं, स्थानं, समवायः, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकाध्ययनम्, अन्तकृतदशम्, अनुत्तरोपपादिकदशम्, प्रश्नव्याकरणं, विपाकसूत्रं दृष्टिप्रवादश्चेति ।

यद्गणधरशिष्य-प्रशिष्यैः आरातीयैः अधिगतश्रुतार्थतत्त्वैः कालदोषादल्पमेधायुर्बलानां प्राणिनामनुग्रहार्थम् उपनिबद्धं संक्षिप्ताङ्गार्थवचनविन्यासं तदङ्गबाह्यम् । तदङ्गबाह्यमनेकविधम् कालिकम् उत्कालिकं इत्येवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकालं कालिकम् । अनियतकालमुत्कालिकम् । तद्भेदा उत्तराध्ययनाद्योऽनेकविधाः । अङ्गबाह्यस्य त्रयोदश सहस्राणि पञ्चशत्येकविंशतिः कोटी च पदसंख्येनं वर्णाः सप्तैव वर्णिताः पञ्चविंशतिः लक्षाश्च त्रयस्त्रिंशच्छतानि च अशीतिः श्लोकसंख्येयं वर्णाः पञ्चदशात्र च भेदाः वर्णिताः¹²² ।

एवं प्रकारेण संक्षेपेण श्रुतज्ञानस्य लक्षणं तद्भेदाश्च विमृष्टाः ।

देशप्रत्यक्षज्ञानम् -

यद् ज्ञानं पदार्थान् एकदेशं प्रत्यक्षं जानाति, तद् ज्ञानं देशप्रत्यक्षं कथ्यते । इदं ज्ञानं परिपूर्णतारहितत्वात् विकलप्रत्यक्षमपि कथ्यते ।

कुमारकार्तिकेयेन निगदितं यद्- मनःपर्ययज्ञानम् अवधिज्ञानं च देशप्रत्यक्षम्¹²³ । मनःपर्ययज्ञानं मनसा परमनसि स्थितं पदार्थं पर्येति जानाति तच्च तज्ज्ञानं च मनःपर्ययज्ञानं वा परकीयमनसि स्थितोऽर्थः साहचर्यान्मनः इत्युच्यते तस्य मनसः पर्ययणं परिगमनं परिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं क्षायोपशमिकम् ऋजुमतिविपुलमतिभेदभिन्नं च । पुनः अवधिज्ञानम् अवधीयते द्रव्यक्षेत्रकालभावेन मर्यादीक्रियते, अर्वाग्धानम् अवधिः अधस्ताद्बहुतरविषयग्रहणात् अवधिः देशावधिपरमावधि-सर्वावधिज्ञानं च । देशप्रत्यक्षम् एकदेशविशदम् । मनःपर्ययावधिज्ञानानाम् एकदेशविशदत्वात् देशप्रत्यक्षं च । जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिर्नामकग्रन्थे तु स्पष्टं कथितमस्ति यद् - यज्ज्ञानं द्रव्ये, क्षेत्रे, काले, भावे च परिमितं तथा बहुविधभेदप्रभेदेभ्यो युक्तं तद् विकलप्रत्यक्षम्¹²⁴ ।

एवं ज्ञायते यद् अवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं च एकदेशप्रत्यक्षत्वात् देशप्रत्यक्षं विकलप्रत्यक्षं वा अस्ति । अत्र तावद् क्रमप्राप्तमवधिज्ञानस्य स्वरूपं विमृश्यते ।

अवधिज्ञानस्य लक्षणम् -

अवधिज्ञानावरणीयक्षयोपशमान्मूर्त्तं वस्तु यदेकदेशप्रत्यक्षेण सविकल्पं जानाति तदवधिज्ञानम् । सम्यग्दर्शनस्य चारित्रस्य वा विशुद्धतायाः प्रभावेण द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावानां मर्यादया सह कदाचित् केनचित् साधकानाम् एकं विशेषज्ञानं प्रादुर्भवति, तद् अवधिज्ञानं वर्तते । यद्यपि इदं ज्ञानं मूर्तान् पदार्थान् ज्ञातुं शक्नोति, परन्तु इन्द्रियाणां मनसश्च साहाय्येन

विनैव जानाति, अत एव प्रत्यक्षं भवति । इदं ज्ञानं सकलपदार्थान् न जानाति, अत एव देशप्रत्यक्षं भवति । धवलाटीकायामाचार्यः कथयति यद्- ज्ञानं द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावविकल्पेन नानापुद्गलद्रव्यं प्रत्यक्षेण जानाति, तदवधिज्ञानम् कथ्यते¹²⁵ । ‘तिलोपपण्णत्ति’ ग्रन्थे यथा - ‘यत् प्रत्यक्षज्ञानं अन्तिमस्कन्धपर्यन्तम् परमाण्वादिकं मूर्तद्रव्यं जानाति, तद् अवधिज्ञानं वर्तते¹²⁶ । गोम्मटसारग्रन्थे अवधिज्ञानस्वरूपं निरूपितम् यद् -

“अवधीयते इत्यवधिः सीमाज्ञानमिति समये वर्णितं यदवधिज्ञानमिति इदं ब्रुवन्ति¹²⁷ । सर्वार्थसिद्धिकारेण अवधिज्ञानस्य लक्षणम् अनेन प्रकारेण कथितम् । तद्यथा -

अर्वाग्धानादवच्छिन्नविषयाद्वा अवधिः¹²⁸ ।

तत्त्वार्थवार्तिकदिशा अवधिज्ञानस्य स्वरूपं कथ्यते । तद्यथा -

अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमाद् उभयहेतुसन्निधाने सति अर्वाग्धीयते अर्वाग्दधाति अर्वाग्धानमात्रं वा अवधिः । अवशाब्दोऽधः पर्यायवचनः यथा अधःक्षेपणम् अवक्षेपणम् इति । अधोगतभूयद्रव्यो विषयो हि अवधिः । अवधिर्मर्यादा, अवधिना प्रतिबद्धं ज्ञानम् अवधिज्ञानम्¹²⁹ । अवधिज्ञानावरणीयक्षयोपशमान्मूर्तं वस्तु यदेकदेशप्रत्यक्षेण सविकल्पं जानाति तदवधिज्ञानम् ।

अवधिज्ञानस्य भेदाः -

अवधिज्ञानस्य अनेके भेदा भवन्ति, किन्तु कारणापेक्षया तस्य द्वौ भेदौ भवतः । भवप्रत्ययः गुणप्रत्ययश्च¹³⁰ । सूत्रकारेण उमास्वामिना अपि इमावेव भेदौ कथितौ ।

भवप्रत्ययावधिज्ञानम् -

आयुःकर्म-नामकर्मनिमित्तको जीवस्य पर्यायो भव उच्यते । ईदृग्विधो भवः प्रत्ययः कारणं हेतुनिमित्तं यस्यावधेः सः भवप्रत्ययः । ईदृग्विधो अवधिः देवनारकाणां भवति । यदि भवः कारणमुक्तं तर्हि कर्मक्षयोपशमः कारणं न भवति, सत्यम्, भवः, प्रधानकारणं भवति । यथा पक्षिणामाकाशगमनं भवकारणं, न तु शिक्षागुणविशेषाऽकाशगमनकारणं भवति । तथैव देवानां नारकाणां च व्रतनियमादीनामभावेऽपि अवधिर्भवति । तेन कारणेन मुख्यतया भव एवाऽवधेः कारणमुच्यते । सम्यग्दृष्टीनामेव अवधिर्भवति, मिथ्यादृष्टीनां देवनारकाणामन्येषां च विभङ्गः कथ्यते ।

देवनारकाणाम् अवधिज्ञाने प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिर्भवति । तद्यथा- सौधर्मेशानेन्द्रौ प्रथमनरकपर्यन्तं पश्यतः । सनत्कुमारमाहेन्द्रौ द्वितीयनरकान्तम् ईक्षेते । ब्रह्मलान्तेन्द्रौ तृतीयनरकपर्यन्तमीक्षेते । शुक्रसहस्रारेन्द्रौ चतुर्थनरकपर्यन्तं विलोकेते । आनतप्राणतेन्द्रौ पञ्चमपृथिवीपर्यन्तं निभालयतः । आचरणाच्युतेन्द्रौ षष्ठनरकपर्यन्तं विलोकयतः । नवग्रैवेयकोद्भवः सप्तमनरकपर्यन्तं निरीक्षन्ते । अनुदिशानुत्तराः सर्वलोकं पश्यन्ति ।

प्रथमनरकनारकाः योजनप्रमाणं पश्यन्ति । द्वितीयनरकनारका अर्थगव्यूतिहीनं योजनं यावत्पश्यन्ति । तृतीयनरकनारकाः गव्यूतित्रयं पश्यन्ति । चतुर्थनरकनारकाः सार्द्धद्विगव्यूतिपर्यन्तं पश्यन्ति । पञ्चमनरकनारकाः द्विगव्यूतिपर्यन्तं पश्यन्ति । षष्ठनरकनारकाः सार्द्धगव्यूतिपर्यन्तं पश्यन्ति । सप्तमनरकनारकाः गव्यूतिपर्यन्तं पश्यन्तीति ।

गुणप्रत्ययावधिज्ञानम् -

सम्यग्दर्शनादिगुणानां क्षयोपशमनिमित्तेन यः क्षयोपशमो भवति, तेन प्रादुर्भूतं ज्ञानं गुणप्रत्ययावधिज्ञानं कथ्यते । अस्य द्वितीयं नाम क्षयोपशमनिमित्तकं¹³¹ वर्तते । इदं ज्ञानं तिर्यग्मानुषाणां भवति ।

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्द्धकानामुदये सति, सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयाभावः क्षय उच्यते । तेषामेव सर्वघातिस्पर्द्धकानामनुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशम उच्यते । क्षयश्च उपशमश्च क्षयोपशमौ, तौ निमित्तं कारणं यस्याऽवधेः स क्षयोपशमनिमित्तः । इदं ज्ञानं मनुष्याणां तिरश्चां च भवति । स च अवधिः, संज्ञानां पर्याप्तकानां च भवति, न तु असंज्ञानां, नापि अपर्याप्तकानां भवति सामर्थ्याभावात् । तेषामपि सोऽवधिः सर्वेषां न भवति । किन्तु यथोक्तं-

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपोलक्षणकारणसन्निधाने सति उपशान्तक्षीणकर्मणाम् अवधेः उपलब्धिर्भवति इति । “क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणां¹³²” इति वचनात् । के ते षड्विकल्पाः इत्याह- अनुगाम्यननुगामी वर्धमानो हीयमानोऽवस्थितोऽनवस्थितश्चेति ।

कश्चिद् अवधिर्गच्छन्तं भवान्तरं प्राप्नुवन्तम् अनुगच्छति पृथगो याति, सवितुः प्रकाशवत् । कश्चिदवधिः नैवानुगच्छति, तत्रैवातिपतति, विवेकपराङ्मुखस्य प्रश्ने सत्यादेष्टपुरुषवचनं यथा तत्रैवातिपतति, न तेन अग्रे प्रवर्त्यते ।

कश्चिदवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणविशुद्धिपरिणामसन्निधाने सति यावत् परिणामः उत्पन्नस्तस्मादधिकाधिकोऽसंख्येयलोकपर्यन्तम् वर्द्धते । अरणिक्वाष्टनिर्मथनोद्भूतशुष्कपर्णोपवर्धमानेन्धनराशिप्रज्ज्वलितृहिरण्यरेतोवत् ।

कश्चिद् अवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणहान्या आर्त्तरौद्रपरिणामवृद्धिसंयोगात् यावत्परिणामः उत्पन्नः तस्माद् हीयते अङ्गुलस्यासंख्येयभागो यावत्, नियतेन्धनसन्ततिसंलग्नबहिर्ज्वालावत् ।

कश्चिदवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थितेः यावत् परिणाम उत्पन्नस्तावत्परिणाम एव तिष्ठति हानिं वृद्धिं च न प्राप्नोति भवक्षयपर्यन्तं केवलज्ञानोत्पादपर्यन्तं वा, लाञ्छनवत् ।

कश्चिदवधिः सम्यग्दर्शनादिवृद्धिहानिकारणात् यावत् परिणाम उत्पन्नः, तस्मात् वर्द्धते हीयते च, यावद् वर्द्धितव्यं यावत् हातव्यं च, प्रभञ्जनरयचोदितकमलकल्लोलवत् ।

विषयापेक्षया अवधिज्ञानस्य त्रयो भेदाः भवन्ति- देशावधिः, परमावधिः, सर्वावधिश्च¹³³ । भवप्रत्ययोऽवधिज्ञानं देशावधिरेव भवति । किन्तु गुणप्रत्ययोऽवधिज्ञानं त्रिधा भवति । तत्र देशावधिः पूर्वोक्त-षट्प्रकारको भवति । तथा देशावधिः पुनः त्रेधा जघन्योत्कृष्टजघन्योत्कृष्टभेदात् । परमावधिरपि जघन्योत्कृष्टजघन्योत्कृष्टभेदात् त्रिधा । अकलङ्कमते¹³⁴ देशावधेः अष्टभेदाः सन्ति । ते च वर्धमानः, हीयमानः, अवस्थितः, अनवस्थितः, अनुगामी, अननुगामी, अप्रतिपाती, प्रतिपाती, चेति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्ज्या इतरे षट्भेदाः परमावधेः भवन्ति । अवस्थितोऽनुगामी, अननुगामी, अप्रतिपाति, इत्येते चत्वारो भेदाः सर्वावधेः ।

इत्थं संक्षेपेण अवधिज्ञानस्य लक्षणं तस्य भेदाश्च विमृष्टाः ।

मनःपर्ययज्ञानस्य लक्षणम् -

परकीयमनोगतोऽर्थो मनः, तस्य पर्यायाः विशेषाः मनःपर्यायाः, तान् जानातीति मनःपर्ययज्ञानम् । कस्यचित् मनसः अभिप्रायस्य स्वयमेव ज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं भवति । यद्यपि अस्य विषयः अवधिज्ञानात् न्यूनं वर्तते, किन्तु सूक्ष्मत्वाद् अयम् अवधिज्ञानाद् विशुद्धमस्ति । यद्यपि इदं ज्ञानं प्रत्यक्षं वर्तते, किन्तु अस्मिन् मनसः निमित्तमुपचारतः स्वीकृतम् । इदम् ऋजु-विपुलमतिभेदात् द्विविधम् । ऋजुमतिः केवलं चिन्तितपदार्थान् जानाति । विपुलमतिस्तु चिन्तितमचिन्तितमर्थचिन्तितं तथा चिन्तितपूर्वं सर्वं जानाति । धवलाटीकायां मनः पर्ययज्ञानस्य लक्षणं कथितम् । यद्यथा- यज्ज्ञानं परमनोगतानां मूर्त्तद्रव्याणां मनसा सह प्रत्यक्षं जानाति, तद् मनःपर्ययज्ञानम् भवति¹³⁵ । तथा जयधवलाटीकायाम् - मनसः पर्ययः मनःपर्ययः, तत्साहचर्यात् ज्ञानमपि मनःपर्ययः । मनःपर्ययश्च च स ज्ञानं च तत् मनःपर्ययज्ञानम्¹³⁶ । गोम्मटसार-जीवकाण्डे मनःपर्ययज्ञानस्य लक्षणम् इत्थं प्रकारेण कथितम् । यथा- यज्ज्ञानं चिन्तितमचिन्तितमर्थचिन्तितं वा अनेकभेदगतं जानाति तत् मनःपर्यय इत्युच्यते¹³⁷ ।

‘सर्वार्थसिद्धि’ ग्रन्थे-

परकीयमनोगतोऽर्थो मन इत्युच्यते, साहचर्यात् तस्य पर्ययणं परिगमनं मनःपर्ययः¹³⁸ ।

तथा तत्त्वार्थवार्तिके -

तादावरणकर्मक्षयोपशमादि-द्वितीयनिमित्तवशात् परकीयमनोगतार्थज्ञानं मनःपर्ययः¹³⁹ ।

एवं ज्ञायते यद् मनःपर्ययज्ञानं परकीयमनोगतान् भावान् जानाति । अत एव तद् मनःपर्ययज्ञानं कथ्यते ।

मनःपर्ययज्ञानस्य भेदाः -

“मणपज्जवं च दुविहं उजुविउलमदिति”¹⁴⁰ मनःपर्ययश्च द्विविधः ऋजुविपुलमतिश्च ।

“ऋजुविपुलमती मनः पर्ययः”¹⁴¹ ।

ऋजुमतिः -

ऋज्वी निवर्तिता प्रगुणा च । वाक्कायमनःकृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानाद् ऋजुमतिः । व्यक्तं निष्पन्नं संशय-विपर्ययानध्यवसायविरहितं मनो येषां ते व्यक्तमनसः तेषां व्यक्तमनसां जीवानां परेषामात्मनश्च सम्बन्धिवस्त्वन्तरं जानाति, नो अव्यक्तमनसां जीवानां सम्बन्धिवस्त्वन्तरम्, तत्र तस्य सामर्थ्याभावात् । वर्तमानानां जीवानां वर्तमानमनोगतत्रिकालसंबन्धिनमर्थं जानाति, नातीतानागतमनोविषयमिति । स्वमनसा परमानसं ज्ञात्वा परेषां संज्ञा-स्मृति-मति-चिन्ताजीवितमरणं लाभालाभं, सुखदुःखं, नगरविनाशं, देशविनाशम्, अतिवृष्टिमनावृष्टिम् सुवृष्टिं, दुर्वृष्टिं, सुभिक्षं, दुर्भिक्षं, क्षेमाक्षेमं, भयरोगरूपपदार्थान् प्रत्यक्षं जानाति । ऋजुमतिमनःपर्ययस्त्रेधा-ऋजुमनो-वाक्कायविषयभेदात् ऋजुमनः कृतार्थज्ञः ऋजुवाक्कृतार्थज्ञः ऋजुकायकृतार्थज्ञश्चेति । मननार्थं व्यक्तं संचिन्त्य वाचं वा धर्मादियुक्तां असंकीर्णमुच्चार्य कायप्रयोगं चोभयलोकफल-निष्पादनार्थम् अङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनिपातनाकुञ्चनप्रसारणादिलक्षणं कृत्वा पुनरन्तरे समये कालान्तरे वा तमेवार्थं चिन्तितमुक्तं कृतं वा विस्मृतत्वान्न शक्नोति चिन्तयितुम्, तम् एवंविधमर्थम् ऋजुमतिमनःपर्ययः पृष्टोऽपृष्टो वा जानाति ।

विपुलमतिः -

विपुला मतिर्यस्य सोऽयं विपुलमतिः । विपुला कायवाङ्मनःकृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानाद् निवर्तिता अनिवर्तिता कुटिला च मतिर्यस्य स विपुलमतिः । स चासौ मनःपर्ययस्य च विपुलमतिमनःपर्ययः । यथार्थमनोगमनात् अयथार्थमनोगमनात् उभयथापि तदवगमनात्, यथार्थवचोगमनात् अयथार्थवचोगमनात् उभयथापि तत्र गमनात्, यथार्थं कायगमनात् अयथार्थकायगमनात् ताभ्यां तत्र गमनाच्च वैपुल्यम् । विपुलमतिः षोढा भिद्यते- ऋजुवक्र-मनोवाक्कायविषयभेदात् ।

एवं प्रकारेण मनःपर्ययज्ञानस्य लक्षणं भेदाश्च विमृष्टाः ।

सन्दर्भसूची

01. केवलमिन्दियरहियं असहायं तं सहावपाणं ति ।
सण्णाणिदरवियप्पे विहावपाणं हवे दुविहं ॥
सण्णाणं चउभेयं मदिसुदओही तहेव मणपज्जं ।
अण्णाणं तिवियप्यं मदियाई भेददो चेव ॥ -नि.सा., गा. 11-12
आभिणिसुदोधिमणकेवलाणि णाणाणि पंचभेयाणि ।
कुमदिसुदविभंगाणि य तिण्णि वि णाणेहिं संजुत्तो ॥ -पंचा.गा. 41
नि.सा., गा. 51
02. नि.सा., गा. 51
03. तथैव, गा. 52
04. चारित्रप्राभृत, गा. 3, मोक्षप्राभृत, गा. 37
05. भव्वजणबोहणत्थं जिणमग्गे जिणवरेहिं जह भणियं ।
णाणं णाणसरूवं अप्पाणं तं वियाणेहि ॥ -चारित्रप्राभृत, गा. 37
06. भावप्राभृत, गा. 31
07. जो जाणदि अरहंतं दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं ।
सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्स लयं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 80
08. दव्वगुणपज्जएहिं जाणइ परसमयससमयादिविभेयं ।
अप्पाणं जाणइ सो सिवगइपहणायगो होई ॥ -रयणसार, गा. 147
09. कम्मदयपज्जाया हेयं खाओवसमियणाणं खु ।
सगदव्वमुवादेयं णिच्छय त्ति होदि सण्णाणं ॥ -बारस अणुवेक्खा-84
10. मोक्षप्राभृतम् - 18
11. मो.प्रा., गा. 38
12. चारित्रप्राभृतम्, गा. 38
13. जीवाजीवविहत्ती जोई जाणेइ जिणवरमएण ।
तं सण्णाणं भणियं अवियत्थं सव्वदरिसीहिं । -मोक्षप्राभृतम् - 41
14. अरहंते सुहभत्ती सम्मत्तं दंसणेण सुविसुद्धं ।
सीलं विसयविरागो णाणं पुण केरिसं भणियं ॥ -शीलप्राभृतम् - 40
15. णाणा-धम्महिं जुदं अप्पाणं तह परं पि णिच्छयदो ।
जं जाणेदि सजोगं तं णाणं भण्णदे समए ॥ -कार्तिकियानुप्रेक्षा, गा. 253
16. अन्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात् ।
निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्ज्ञानमागमिनः ॥ -रत्न.श्रा. 2/1

17. षट्खण्डा. 13/5 5/सू. 21/209
18. षट्खण्डा. 13/5/5, सू. 35/234
19. षट्खण्डा. 13/5/5, सू. 44, 45, 48/247, 260
20. ओहिणाणावरणीयस्स कम्मस्स असंखेज्जाओ पयडीओ ।
-षट्खण्डा. 13/5. 5 सू. 52/289
21. मणपज्जवणाणावरणीयपयडीओ असंखेज्जकप्पमेत्ताओ ।
-षट्खण्डा. 12/4. 2. 15. 4/502/3
22. षट्खण्डा. 13/5. 5/सूत्र 80/345
23. मुत्तममुत्तं दब्बं चेषणमियरं सगं च सव्वं च ।
पेच्छंतस्स दु णाणं पच्चक्खमणिंदियं होइ ॥ -नि.सा., गा. 167
24. सिद्धो सुद्धो आदा सव्वण्हू सव्वलोयदरसी य ।
सो जिणवरेहिं भणियो जाण तुमं केवलं णाणं ॥ -मोक्षप्राभृतं, गा. 35
25. अपदेसं सपदेसं मुत्तममुत्तं च पज्जयमजादं ।
पलयं गदं च जाणदि तं णाणमणिंदियं भणियं ॥ -प्र.सा., ज्ञा. 41
26. प्रव.सा., ज्ञा., गा. 47
27. जं सव्वं पि पयासदि दब्बं पज्जाय-संजुदं लोयं ।
तह य अलोयं सव्वं तं णाणं सव्व-पच्चक्खं ॥ -कार्तिके., गा. 254
28. संपुण्णं तु समगं केवलमसवत्तं सव्वभावगयं ।
लोयालोयवित्तिमिरं केवलणाणं मुणेदव्वं ॥ -पंचसंग्रह प्रा. 1/126, गो.जी. 460
29. णाणं जीवसरूवं तम्हा जाणेइ अप्पगं अप्पा ।
अप्पाण ण विजाणदि अप्पादो होदि विदिरित्तं ॥ -नि.सा., गा. 170
30. नि.सा.टी., श्लो. 286, पृ. 344
31. अप्पाणं विणु णाणं णाणं विणु अप्पगो ण संदेहो ।
तम्हा सपरपयासं णाणं तह दंसणं होदि ॥ -नि.सा., गा. 171
32. णाणं अप्पत्ति मदं वट्टदि णाणं विणा ण अप्पाणं ।
तम्हा णाणं अप्पा अप्पा णाणं व अण्णं वा ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 27
33. जो जाणदि सो णाणं ण हवदि णाणेण जाणगो आदा ।
णाणं परिणमदि सयं अट्ठा णाणट्टिया सव्वे ॥ -प्र.सा., ज्ञा., गा. 35
34. णो खलु सहावठाणा णो माणवमाणठाणा वा ।
णो हरिसभावठाणा णो जीवस्साहरिसठाणा वा ॥ -नि.सा., गा. 39

35. णो ठिदिबंधद्वाणा पयडिडाणा पदेसठाणा वा ।
णो अणुभागद्वाणा जीवस्स ण उदयठाणा वा ॥ -नि.सा., गा. 40
36. णो खइयभावठाणा णो खयउवसमसहावठाणा वा ।
ओदइयभावठाणा णो उवसमणे सहावठाणा वा ॥ -नि.सा., गा. 41
37. चउगइभवसंभवणं जाइजरामरणरोगसोगा य ।
कुलजोणिजीवमग्गणठाणा जीवस्स णो संति ॥ -नि.सा., गा. 42
38. णिदंडो णिदंदो णिम्ममो णिक्कलो णिरालंबो ।
णीरागो णिद्वोसो णिम्मूहो णिब्भयो अप्पा ॥
णिग्गंथो णीरागो णिस्सल्लो सयलदोसणिम्मुक्को ।
णिक्कामो णिक्कोहो णिम्माणो णिम्मदो अप्पा ॥ -नि.सा., गा. 43-44
39. वण्णरसगंधफासा थीपुंसणउंसयादिपज्जाया ।
संठाणा संहणणा सव्वे जीवस्स णो संति ॥
अरसमरूवमगंधं अब्वत्तं चेदणागुणमसदं ।
जाण अलिंग्गहणं जीवमणिद्विद्वसंठाणं ॥ -नि.सा., गा. 45-46
40. नि.सा.टी., श्लोक 70
41. जारिसिया सिद्धप्पा भवमल्लिय जीव तारिसा होंति ।
जरमरणजम्ममुक्का अट्टगुणालंकिया जेण ॥ -नि.सा., गा. 47
42. असरीरा अविणासा अण्णिदिया णिम्मला विसुद्धप्पा ।
जह लोयग्गे सिद्धा तह जीवा संसिदी पेया ॥ -नि.सा., गा. 48
43. एदे सव्वे भावा ववहारणयं पडुच्च भणिदा हु ।
सव्वे सिद्धसहावा सुद्धणया संसिदी जीवा ॥ -नि.सा., गा. 49
44. स.सा., आत्म., श्लो. 5
45. जीवादिबहित्तच्चं हेयमुवादेयमप्पणो अप्पा ।
कम्मोपाधिसमुब्भवगुणपज्जाएहिं वदिरित्तो ॥ -नि.सा., गा. 38
46. पुव्वुत्तसयलभावा परदव्वं परसहावमिदि हेयं ।
सगदव्वमुवादेयं अंतरतच्चं हवे अप्पा ॥ -नि.सा., गा. 50
47. जुगवं वट्टइ णाणं केवलणाणिस्स दंसणं च तथा ।
दिणयरपयासतावं जह वट्टइ तह मुणेयव्वं ॥ -नि.सा., गा. 160
48. परिणमदो खलु णाणं पच्चक्खा सव्वदव्वपज्जाया ।
सो णेव ते विजाणदि ओग्गहुपुव्वाहिं किरियाहिं ॥ -प्र.सा., ज्ञा. गा. 21

49. णत्थि परोक्खं किंचिवि समंत सव्वक्खगुणसमिद्धस्स ।
अक्खातीदस्स सदा सयमेव हि णाणजादस्स ॥ -प्र.सा., ज्ञा. 22
50. णाणं परप्पयासं दिट्ठी अप्पप्पयासया चेव ।
अप्पा सपरपयासो होदि त्ति हि मण्णसे जदि हि ॥
णाणं परप्पयासं तइया णाणेण दंसणं भिण्णं ।
ण हवदि परदव्वगयं दंसणमिदि वण्णिदं तम्हा ॥
अप्पा परप्पयासो तइया अप्पेण दंसणं भिण्णं ।
ण हवदि परदव्वगयं दंसणमिदि वण्णिदं तम्हा ॥ -नि.सा.गा., 161-163
51. नि.सा.टी., श्लो. 277
52. नि.सा.टी., श्लो. 278
53. णाणं परप्पयासं ववहारणएण दंसणं तम्हा ।
अप्पा परप्पयासो ववहारणएण दंसणं तम्हा ॥ -नि.सा., गा. 164
54. णाणं अप्पपयासं णिच्छयणयएण दंसणं तम्हा ।
अप्पा अप्पपयासो णिच्छयणयएण दंसणं तम्हा ॥ -नि.सा., गा. 165
55. नि.सा.टी., श्लो. 281
56. अप्पसरूवं पेच्छदि लोयालोयं ण केवली भगवं ।
जइ कोइ भणइ एवं तस्स य किं दूषणं होइ ॥ -नि.सा., गा. 166
57. लोयालोयं जाणइ अप्पाणं णेव केवली भगवं ।
जइ कोइ भणइ एवं तस्स य किं दूसणं होइ ॥ -नि.सा., गा. 169
58. नि.सा.टी., श्लोक 285
59. जाणदि पस्सदि सव्वं ववहारणएण केवली भगवं ।
केवलणाणी जाणदि पस्सदि णियमेण अप्पाणं ॥ -नि.सा., गा. 159
60. नि.सा.टी., श्लो. 272, पृ. 321
61. आदा णाणपमाणं णाणं णेयप्पमाणमुद्धिदं ।
णेयं लोयालोयं तम्हा णाणं तु सव्वगयं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 23
62. णाणप्पमाणमादा ण हवदि जस्सेह तस्स सो आदा ।
हीणो वा अधिगो वा णाणादो हवदि धुवमेव ॥
हीणो जदि सो आदा तण्णाणमचेदणं ण जाणादि ।
अधिगो वा णाणादो णाणेण विणा कहं णादि ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 24-25

63. सव्वगदो जिणवसहो सव्वेवि य तग्गया जगदि अट्ठा ।
पाणमयादो य जिणो विसयादो तस्स ते भणिदा ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 26
64. जो ण विजाणदि जुगवं अत्थे तेकालिए तिहुवणत्थे ।
पादुं तस्स ण सक्कं सपज्जयं दव्वमेकं वा ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 48
65. दव्वं अणंतपज्जयमेक्कमणंताणि दव्वजादाणि ।
ण विजाणदि जदि जुगवं कध सो सव्वाणि जाणादि ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 49
66. प्रव.सा., ज्ञा., गा. 40
67. उप्पज्जदि जदि पाणं कमसो अत्थे पडुच्च पाणिस्स ।
तं णेव हवदि णिच्चं ण खाइगं णेव सव्वगदं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 50
68. जाणंतो परसंतो ईहापुव्वं ण होइ केवल्लिणो ।
केवल्लणाणी तम्हा तेण दु सो अबंधगो भणिदो ॥ -नि.सा., गा. 172
69. परिणामपुव्ववयणं जीवस्स य बंधकारणं होइ ।
परिणामरहियवयणं तम्हा पाणिस्स ण हि बंधो ॥
ईहापुव्वं वयणं जीवस्स य बन्धकारणं होइ ।
ईहारहियं वयणं तम्हा पाणिस्स ण हि बंधो ॥ -नि.सा., गा. 173-174
70. नि.सा.टी., श्लोक 289-290
71. ठाणणिसेज्जविहारा ईहापुव्वं ण होइ केवल्लिणो ।
तम्हा ण होइ बंधो साक्खट्ठं मोहणीयस्स ॥ नि.सा., गा. 175
72. ण वि परिणमदि ण गेण्हदि उप्पज्जदि णेव तेसु अत्थेसु ।
जाणणवि ते आदा अबंधगो तेण पण्णत्तो ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 52
73. पुव्वुत्तसयलदव्वं पाणागुणपज्जएण संजुत्तं ।
जो ण य पेच्छइ सम्मं परोक्खदिट्ठी हवे तस्स ॥ -नि.सा., गा. 168
74. नि.सा.टी., श्लोक 284
75. पाणी पाणसहावो अत्था पेयप्पगा हि पाणिस्स ।
रूवाणि व चक्खूणं णेवण्णोण्णेषु वट्ठंति ॥
ण पविट्ठो पाविट्ठो पाणी णेयेसु रूवमिव चक्खु ।
जाणदि परस्सदि णियदं अक्खातीदो जगमसेसं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 28-29
76. रदणमिह इंदणीलं दुद्धज्झसियं जहा सभासाए ।
अभिभूयं तं पि दुद्धं वट्ठदि तह पाणमत्थेसु ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 30

77. जदि ते ण संति अत्था णाणे णाणं ण होदि सब्बगयं ।
सब्बगयं वा णाणं कहं ण णाणट्टिया अत्था ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 31
78. गेण्हदि णेव ण मुंचदि ण परं परिणमदि केवली भगवं ।
पेच्छदि समंतदो सो जाणदि सब्बं णिरवसेसं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 32
79. तक्कालिगेव सब्बे सदसम्भूदा हि पज्जया तासिं ।
वट्टंते ते णाणे विसेसदो सब्बजादीणं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 37
80. जे णेव हि संजाया जे खलु णट्ठा भवीय पज्जाया ।
ते होंति असम्भूया पज्जाया णाणपच्चक्खा ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 38
81. तिक्कालणिच्चविसयं सयलं सब्बत्थ संभवं चित्तं ।
जुगवं जाणदि जोण्हं अहो हि णाणस्स माहण्यं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 51
82. दर्शनप्राभृतम् - गा. 31-32
83. चारित्रप्राभृतम् - गा. 17
84. चारित्रप्राभृतम् - 39
85. चारित्रप्राभृतम् - गा. 40-41
86. बोधप्राभृतम् - गा. 20-22
87. णाणं पयासओ सोधओ तवो संजमो य गुत्तियरो ।
तिण्हं पि समाओगे मोक्खो जिणसासणे दिट्ठो ॥
णाणं करणविहूणं लिंगगहणं च दंसणविहूणं ।
संजमहीणो य तवो जो कुणदि णिरत्थयं कुणदि ॥ -भगवती आराधना, 768-69
88. योगसार - 9/31
89. ज्ञानार्णव, 7/21-23
90. प्रव.सा., ज्ञा., गा. 58
91. फासो रसो य गंधो वण्णो सद्धो य पुग्गला होंति ।
अक्खाणं ते अक्खा जुगवं ते णेव गेण्हंति ॥
परदब्बं ते अक्खा णेव सहावो त्ति अप्पणो भणिदा ।
उवल्लं तेहि कथं पच्चक्खं अप्पणो होदि ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 56-57
92. अत्थं अक्खणिवदिदं ईहापुच्चेहिं जे विजाणंति ।
तेसिं परोक्खभूदं णादुमसक्कं ति पण्णत्तं ॥ -प्रव.सा., ज्ञा., गा. 40
93. कार्तिकियानुप्रेक्षा, गा. 257
94. तत्त्वार्थसूत्रम् 1/11
95. सर्वार्थसिद्धिः 1/11/101

96. कसायपाहुड 1/1, 1/16/24
97. अहिमुहणियमियबोहणमाभिणिबोहियमणिदि-इंदियजं ।
-गोम्मटसार जी. 306; पंचसंगहो -1/214
98. सर्वार्थसिद्धिः 1/9/93
99. इंदियणोइंदिएहिं सद-रस-परिसरूव-गंधादिविसएसु ओग्गह-ईहावाय-धारणाओ मदिणाणं । -
कसायपाहुडं 1/101/28
100. पंचास्तिकायप्राभृतम् 41
101. तह एव चदुवियपं दंसणपुवं हवहि णाणं । -पंचास्तिकाय, वा.वृ. 43
102. तत्त्वार्थसूत्रम् 1/44
103. तत्त्वार्थसूत्रम् 1/26
104. अवगहईहावायाधारणगा होंति पत्तेयं । -गोम्मटसारः जी.गा. 305
105. पंचास्तिकायप्राभृतम्, ता.वृ. 43. 1/86
106. तत्त्वार्थसूत्रम् 1/13
107. तत्त्वार्थसूत्रम् 1/16
108. बहु बहुविहं च खिप्पाणिस्सिदणुत्तं धुवं च इदरं च ।
तत्थेक्के जादे छत्तीसं तिसयभेदं तु ॥ -गोम्मटसारः जी.गा. 309
109. एवमसंखेज्जलोगमेत्ताणि सुदणाणि । मदिणाणाणि वि एत्तियाणि चैव : सुदणाणस्स
मदिणाणपुरगमत्तादो कज्जभेदेण कारणभेदुवलंभादो वा ।
-धवला पु. 12 खण्ड - 4, भाग-2, सू 14-15
110. त.वा. 1/15/1
111. गो.जी., गा. 306
112. त.वा. 1/15/2
113. त.वा. 1/15/3
114. गो.जी., गा. 308
115. त.वा. 1/15/4
116. अत्थादो अत्थंतरमुवलंभंतं भणंति सुदणाणं ।
आभिणिबोहियपुवं गियमेणिह सद्वजं पमुहं ॥ -गोम्मटसार जी.गा. 314
117. सब्वं पि अणेयंतं परोक्ख-रूवेण जं पयासेदि ।
तं सुय-णाणं भण्णदि संसय-पहुदीहि परिचत्तं ॥ -कार्तिकियानुप्रेक्षा, मा. 262
118. अत्थाओ अत्थंतर उवलंभे तं भणंति सुयणाणं । -पञ्चसंग्रह (प्राकृत) 1/122

119. तत्त्वार्थवार्तिकम् 1/9
120. षट् ख. 13/55, गो.जी., गा. 316-317
121. तत्त्वार्थसूत्रम् 1/20
122. हरिवंशपुराण, 10/127-128
123. मण-पञ्जय-विष्णाणं ओही णाणं च देस-पच्चक्खं । -कार्तिके. गा. 257
124. दब्बे खेत्ते काले भावे जो परिमिदो दु अब्बोधी ।
बहुविधभेदपभिण्णो सो होदि य वियलपच्चक्खो ॥ -जंबूदीपपण्णत्ती 13/50
125. ओहियाण णाम दब्बखेत्तकालभाववियप्पियं पोग्गलदब्बं पच्चक्खं जाणदि ।
-ध. 1/1, 1,2/93/7
126. अंतिमखंदं ताइं परमाणुप्पहुदिमुत्तिदब्बाइं ।
जं पच्चक्खइ जाणइ तमोहिणाणं ति णायब्बं ॥ -ति.प. 4/972
127. गो.जी., गा. 369
128. सर्वा.सि. 1/9/94/3
129. त.वा., 1/9/3/44/14
130. षट् ख., 13/5, 5 53/सू. 53/290
131. सर्वा.सि., 1/22
132. त.सू., 1/22
133. ध., 13/5, 5, 59/323/3
134. त.वा., 1/22/5
135. मणपञ्जवणाणं णाम परमणोगयाइं मुत्तिदब्बाइं तेण मणेण सह पच्चक्खं जाणदि ।
-ध. 1/1, 1, 2/94/4
136. ज.ध., भा. 1, पृ. 19
137. चिंतियमचिंतियं वा अद्धंचिंतियमणेयभेयगयं ।
मणपञ्जवं ति उच्चइ जं जाणइ तं खु णरलोए ॥ -गो.जी., गा. 437
138. सर्वा.सि., 1/9/94/3
139. त.वा., 1/9/4/44/19
140. गो.जी., गा. 438
141. त.सू., 1/23

ॐ

चतुर्थोऽध्यायः

सम्यक्चारित्रविमर्शः

विषयप्रवेशः -

‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः’ इति रत्नत्रयात्मकः मोक्षमार्गः । तत्र तावद् द्वितीयेऽध्याये सम्यग्दर्शनं तृतीयेऽध्याये च सम्यग्ज्ञानं विमृष्टम् । अथ क्रमप्राप्तं खलु सम्यक्चारित्रम् । तदस्मिन्नध्याये विमृश्यते ।

यथा सम्यग्दर्शनं विना ज्ञानं न सम्यग्ज्ञानं भवति तथा सम्यग्दर्शनज्ञानं विना सम्यक्चारित्रं न जायते । तपश्चरणं सम्यग्दर्शनं तथा सम्यग्ज्ञानं विना न मोक्षमार्गत्वं भजते । अत एव जैनदार्शनिकैः सम्यक्चारित्रस्य विस्तरेण विमर्शः कृतः । कुन्दकुन्दाचार्येण प्राकृतं प्राभृतग्रन्थेषु सम्यक्चारित्रस्य स्वरूपम्, श्रमणश्रावकयोराचार-विधानम्, सम्यक्चारित्राङ्गीकरण-योग्यता तदनु रूपं च लिङ्गम्, कर्मसिद्धान्तस्य चारित्राचरणे महत्त्वम् तथा च सम्यक्चारित्रस्य फलादिकं सुस्पष्टतया प्रतिपादितम् । प्रवचनसारस्य चारित्राधिकारे श्रमणाचारस्य सुव्यवस्थितं विवेचनमस्ति ।

अष्टप्राभृतेषु चारित्रप्राभृतं नाम स्वतन्त्रं प्राभृतम् । भावप्राभृतम्, सूत्रप्राभृतं, लिङ्गप्राभृतं तथा चान्येऽपि प्राभृतग्रन्थाः सम्यक्चारित्रस्य विविधविषयान् निरूपयन्ति ।

शौरसेनी प्राकृतागमपरम्परायां श्रावकाचारस्य विधानं चारित्रप्राभृते सर्वप्रथमं प्राप्यते । ‘‘दुविहं संजमचरणं सायारं तह हवे णिरायार’’ इति संयमाचरणस्य द्वैविध्यं निरूप्य कुन्दकुन्दाचार्यः श्रावकाचारस्य पञ्चाणुव्रतानि, त्रीणि गुणव्रतानि, चत्वारि शिक्षाव्रतानि तथा चौकादशप्रतिमा-स्थानानि वर्णयति । श्रावकाचारः ‘सायारसंजमचरणं’ सावयधम्मं तथा देशविरतिनाम्ना निरूप्यते । कुन्दकुन्दाचार्येण निरूपित एष श्रावकाचारः तत्परम्पराचार्याणां कृते मूलाधारभूतः संवृत्तः । तैः स्वकीयग्रन्थेष्वस्य प्रस्तारः कृतः ।

श्रमणाचारः निरागारसंयमाचरणनाम्ना सकलविरतिनाम्नापि च विवेच्यते । कुन्दकुन्दाचार्येण श्रमणाचारे पञ्च महाव्रतानि, पञ्च समितयः पञ्च इन्द्रियसंवरः, षड् आवश्यकानि, लोचः, अचेलकत्वम्, अस्नानम्, क्षितिशयनम्, दन्ताशोधनम्, स्थितिभोजनम्, एकभक्तं चेत्यष्टविंशतिः मूलगुणाः प्रतिपादिताः । चारित्रप्राभृते त्रिगुपीनामपि समुल्लेखः वर्तते । श्रमणाचारे द्वादशानुप्रेक्षाणां महत्त्वम् श्रमणाचारयोग्यं लिङ्गम् तथा श्रमणाचारविषयकाः विविधाः नियमोपनिषदाः वर्णिताः सन्ति । एतत्सर्वं वर्णनं व्यवहारनयापेक्षया कृतम् । निश्चयनयेन तु आत्मनः स्वरूपाचरणमेव सम्यक्चारित्रम् ।

नियमसारः श्रमणाचारविषयको ग्रन्थः। अत एवास्मिन् ग्रन्थे केवलं श्रमणाचारस्य विवेचनमस्ति न श्रावकाचारस्य। ग्रन्थस्यादौ ग्रन्थकारेण नियमकथनस्य प्रतिज्ञावाक्यं निबद्धम्। तदनुरूपं ग्रन्थे श्रमणाचारस्य विविधाः नियमाः निरूपिताः, ग्रन्थान्ते च तेषां प्रतिज्ञानुरूप-मुपसंहारोऽपि विहितः। व्यवहारचारित्र्ये पञ्चब्रतानां त्रिगुप्तीनां पञ्चसमितीनां वर्णनमस्ति। पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्य स्वातन्त्र्येण विवेचनं नास्ति। एवं च लोचादीनामपि वर्णनं नास्ति। आवश्यकानां विस्तरेण विवेचनमस्ति तथा प्रायः निश्चयनयापेक्षया सर्वं वर्णनम् कृतम्।

कर्मसिद्धानुसारं सम्यक्चारित्रम्-

कर्मसिद्धान्तानुसारं सम्यक्चारित्रस्य निमित्तं चारित्रमोहस्य क्षयः, उपशमः, क्षायोपशमश्च भवति। चारित्रमोहनीयकर्मणः उदये जीवस्य चारित्रगुणः न प्रकटो भवति। अस्मात् कारणात् जीवः संयमाचरणं धारयितुं न शक्नोति। दर्शनमोहस्य क्षायोपशमे सति सम्यग्दर्शनं जायते तथापि यावत् चारित्रमोहः न उपशाम्यति तावत् सम्यक्चारित्रं न भवति। आध्यात्मिकविकासदृष्ट्या चतुर्थगुणस्थानपर्यन्तं सम्यक्चारित्रं न भवति। धवलायां पापक्रियानिवृत्तिश्चारित्रम् कथितम्-

“घादिकम्पाणि पापं, तेसिं किरिया मिच्छत्तासंजमकसाया, तेसिमभावो चारित्तं, तं मोहेइ आवारेदि त्ति चारित्तमोहणीयं।”

चारित्रमोहनीयस्य द्वौ भेदौ - (1) कषायवेदनीयम्, (2) नोकषायवेदनीयम् चेति²। कषायवेदनीयस्य षोडश भेदाः भवन्ति। तेषु अनन्तानुबन्धि-कषायस्य क्षयोपशमः सम्यग्दर्शने सति जायते तथापि चारित्रं न भवति। अस्य जीवस्य चतुर्थगुणस्थानं भवति। सम्यक्चारित्रम् चारित्रमोहनीयस्य क्षयोपशमानुरूपं सञ्जायते। अप्रत्याख्यानावरणकषायाणां क्षयोपशमे जीवः देशव्रतं प्रतिपालयितुं समर्थः भवति। प्रत्याख्यानावरणकषायाणां क्षयोपशमे श्रमणाचारस्याचरणं भवति। देशव्रतिश्रावकस्य पञ्चमं गुणस्थानं भवति, सकलव्रतिश्रमणस्य च षष्ठं गुणस्थानम्। सः पुनः तपश्चरणद्वारेण कषायान् निर्जरयन् त्रयोदशगुणस्थान-पर्यन्तमधिगच्छति। घातिकर्मचतुष्टये क्षये त्रयोदश गुणस्थानम् सम्पद्यते। अस्मिन् गुणस्थाने श्रमणः सर्वज्ञः सञ्जायते, ‘केवली’ ‘जिनः’ ‘अर्हत्’ इत्यादिनाम्ना व्यपदिश्यते। तस्य मोहकर्मणः पूर्णरूपेण क्षयः संजायते अतः सकलचारित्र्ये तिष्ठति।

पञ्चमहाव्रतानि -

श्रमणस्य व्रतानि महाव्रतानि कथ्यन्ते। ‘विरतिः व्रतम्’ इति व्रतस्य निरुक्तिः। हिंसादिभ्यः पञ्च पापेभ्यो विरतिः पञ्चव्रतानि भवन्ति। ‘देशसर्वतोऽणुमहती’ इत्यनुसारं देशव्रतं सर्वव्रतं चेति व्रतानामाचरणं द्विधा भवति। देशव्रतम् अणुव्रतम् अपि कथ्यते। सर्वव्रतं महाव्रतम् कथ्यते।

श्रावकः देशव्रतं पालयति श्रमणश्च महाव्रतम् । श्रमणाचारे महाव्रतानां प्रथमं स्थानं वर्तते । पञ्चमहाव्रतानां नियमसारमनुसृत्य विमर्शः क्रियते ।

अहिंसामहाव्रतम् –

नियमसारग्रन्थे अहिंसाव्रतस्य स्वरूपम् निम्नप्रकारेण कथितम् । तद्यथा -

जीवानां कुलयोनिजीवमार्गणास्थानानि ज्ञात्वा तस्यारम्भनिवृत्तिपरिणामः प्रथमं व्रतम् अहिंसाव्रतं भवति³ । उक्तलक्षणे जीवानां कुलयोन्यादीनि चर्चितानि, तेषु प्रथमं कुलानि उच्यन्ते ।

पृथ्वीकायिकजीवानां द्वाविंशतिलक्षकोटिकुलानि । अपकायिकजीवानां सप्तलक्षकोटि-कुलानि । तेजस्कायिकजीवानां त्रिलक्षकोटिः कुलानि सन्ति । वायुकायिकजीवानां सप्तलक्षकोटिः कुलानि । वनस्पतिकायिकजीवानाम् अष्टोत्तरविंशतिलक्षकोटिः कुलानि सन्ति । द्वीन्द्रियजीवानां सप्तलक्षकोटिः कुलानि, त्रीन्द्रियजीवानाम् अष्टलक्षकोटिः कुलानि । चतुरिन्द्रियजीवानां च नवलक्षकोटिः कुलानि सन्ति । पञ्चेन्द्रियेषु, जलचराणां सार्द्धद्वादशलक्षकोटिः कुलानि । आकाशचराणां द्वादशलक्षकोटिः कुलानि । चतुष्पदजीवानां दशलक्षकोटिः कुलानि । सरीसृपानां नवलक्षकोटिः कुलानि । नारकाणां पञ्चविंशतिलक्षकोटिः कुलानि । मनुष्याणां द्वादशलक्षकोटिः कुलानि भवन्ति । देवानां षड्विंशल्लक्षकोटिः कुलानि भवन्ति । एतानि सर्वाणि कुलानि मिलित्वा सार्द्धसप्तनवत्यग्रशतकोटिलक्षाणि भवन्ति⁴ ।

पृथिवीकायिकजीवानां सप्तलक्षाणि योनिमुखानि । अपकायिकजीवानां सप्तलक्षाणि योनिमुखानि । तेजस्कायिकजीवानां सप्तलक्षाणि योनिमुखानि । वायुकायिकजीवानां सप्तलक्षाणि योनिमुखानि । नित्यनिगोदिजीवानां सप्तलक्षाणि योनिमुखानि । चतुर्गतिनिगोदिजीवानां सप्तलक्षाणि योनिमुखानि । वनस्पतिकायिकजीवानां दशलक्षाणि योनिमुखानि । द्वीन्द्रियजीवानां द्विलक्षाणि योनिमुखानि । त्रीन्द्रियजीवानां द्विलक्षाणि योनिमुखानि । चतुरिन्द्रियजीवानां द्विलक्षाणि योनिमुखानि । देवानां चतुर्लक्षाणि योनिमुखानि । नारकाणां चतुर्लक्षाणि योनिमुखानि । तिर्यग्जीवानां चतुर्लक्षाणि योनिमुखानि । मनुष्याणां च चतुर्दशलक्षाणि योनिमुखानि भवन्ति⁵ ।

गतीन्द्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्या- भव्याभव्य-संज्ञाऽऽहारविकल्पलक्षणाणि चतुर्दश मार्गणास्थानानि सन्ति ।

कुलयोनिजीवमार्गणास्थानादिषु च भेदं बुद्ध्वा तद्रक्षापरिणामः अहिंसा कथ्यते । तेषां मृतिर्भवतु वा न वा, प्रयत्नपरिणाममन्तरेण सावद्यपरिहारो न भवति । अतएव प्रयत्नपरस्याऽहिंसाव्रतं भवतीति ।

आचाराङ्गादि-अर्धमागधी-आगमेषु⁶ अहिंसामहाव्रतस्य विस्तरेण वर्णनमस्ति ।

एकेन्द्रियादयः प्राणाः पञ्चविधाः, ते अवद्यभीरुणा सम्यविधानेन न हिंसितव्याः, मनसा वचसा कायेन च सर्वत्र पीडा न कर्तव्या न कारयितव्या तथा नानुमन्तव्येति⁷। सर्वस्मिन् देशे काले भावे वा जीवानां रक्षणम् अहिंसान्नतं भवतीति।

सत्यमहाव्रतम् –

मृषापरिणामः सत्यप्रतिपक्षो भवति, स च रागेण, द्वेषेण, मोहेन वा जायते। सदा तस्य मृषापरिणामस्य त्यागः सत्यव्रतं भवति⁸।

हास्यभयलोभक्रोधैः मनोवाक्कायप्रयोगेण अतीतानागतवर्तमानकालेषु परपीडाकरं वचनं नो वदेत्। एष मृषावादः प्रत्ययघाती भवति, न कस्यापि विश्वासस्थानं जायते⁹। अतः हास्यात्, क्रोधात्, भयाल्लोभाद्वा परपीडाकरं वस्तुयाथार्थ्यविपरीतप्रतिपादकं वचनं मनसा न चिन्तयेत्, ताल्वादिव्यापारेण नोच्चारयेत्, कायेन च नानुष्ठापयेत् इति। तदैव सत्यव्रतं भवति।

अदत्तपरिवर्जनमहाव्रतम् –

ग्रामे वा नगरे वा अरण्ये वा परमर्थम् संप्रेक्ष्य तद्ग्रहणभावत्यागः तृतीयं व्रतं भवति¹⁰।

वृत्यावृत्तो ग्रामः तस्मिन् वा चतुर्भिर्गोपुरैर्भासुरं नगरं तस्मिन् वा मनुष्यसंचारशून्यं वनस्पतिजातवल्लीगुल्मप्रभृतिभिः परिपूर्णमरण्यं तस्मिन् वा परेण विसृष्टं निहितं पतितं विस्मृतं वा परद्रव्यं दृष्ट्वा स्वीकारपरिणामत्यागः तृतीयव्रतम्।

ग्रामे नगरेऽरण्ये च स्थूलं सचित्तं बहुसप्रतिपक्षं त्रिविधेन वर्जितव्यं, अदत्तग्रहणं च नित्यं वर्जितव्यम्¹¹। ग्रामे, नगरे, अरण्ये च स्थूलं, सूक्ष्मं, सचित्तमचित्तं बहु स्तोके वा सप्रतिपक्षं द्रव्यं सुवर्णादिकं धनधान्यं वा द्विपदचतुष्पदजातं वा कांस्यवस्त्राभरणादिकं वा पुस्तिका-कपालिका-नख-रदन-पिच्छिकादिकं वा, नष्टं वा विस्मृतं पतितं स्थापितं परसंगृहीतं त्रिविधैः मनोवाक्कायैः कृतकारितानुमत्तैर्वा अदत्तग्रहणं नित्यं वर्जितव्यम्। अन्यदप्येवमादिधनादिकं विरोधकारणं नेहितव्यम्। यतः तत्सर्वमदत्तं स्तेयस्वरूपमिति ज्ञातव्यम्।

ब्रह्मचर्यमहाव्रतम् –

नियमसारे ब्रह्मचर्यव्रतस्वरूपं निम्नप्रकारेण कथितम्। तद्यथा - स्त्रीरूपं दृष्ट्वा तासु वाञ्छाभावं निवर्तते अथवा मैथुनसंज्ञाविवर्जितपरिणामः चतुर्थव्रतं भवति¹²।

कमनीयकामिनीनां तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणद्वारेण समुपजनितकौतूहलचित्तवाञ्छापरित्यागेन अथवा पुंवेदोदयाऽभिधाननोकषायतीव्रोदयेन संजातमैथुनसंज्ञापरित्यागलक्षणशुभ-परिणामेन च ब्रह्मचर्यव्रतं भवति।

मूलाचारे ब्रह्मचर्यव्रतस्य स्वरूपम् कथितम् । तद्यथा- अचित्तं, चित्तरहितमित्यर्थः, चित्र-लेप-पुस्त-भांड-शैल-बन्धादिकर्म-निवर्त्तितस्त्रीरूपाणि । भवनवानव्यन्तरज्योतिष्क-कल्पवासिदेवस्त्रियः, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रियश्च, वडवा-गो-महिष्यादितिर्यञ्चश्च, एताभ्यो जातमुत्पन्नं चतुर्धा मैथुनं रागोद्रेकात् कामाभिलाषं त्रिविधैः मनोवचनकायकर्मभिः कृतकारितानुमतैः सेवनवर्जनम् ब्रह्मचर्यव्रतं कथ्यते¹³ ।

यो मुनिः नित्यमपि प्रयत्नमनाः हि स्वाध्यायपरो लोकव्यापाररहितः सर्वाः स्त्रीप्रतिमाः मातृदुहितृभगिनीवत् चिन्तयेत्, ताभिः सह न एकान्ते तिष्ठेत्, न वर्त्मनि गच्छेत्, न च रहसि मन्त्रयेत्, नाप्येकाकी सन् एकस्याः प्रतिक्रमणादिकं कुर्यात्, येन येन कारणेन जुगुप्सा भवेत् तत्सर्वं त्यजेत् तस्यैव ब्रह्मचर्यव्रतं भवति ।

अपरिग्रहमहाव्रतम् -

नियमसारे पञ्चमव्रतस्वरूपम् । तद्यथा- निरपेक्षभावना-पूर्वकम् चारित्रभरं बहतः सर्वेषां ग्रन्थानां त्यागः पञ्चमव्रतमिति भणितम्¹⁴ । सकलपरिग्रहत्यागलक्षणनिजकारणपरमात्म-स्वरूपावस्थितानां परमसंयमिनां सदैव निश्चयव्यवहारात्म-चारुचारित्रभरं बहतां बाह्याभ्यन्तर-चतुर्विंशतिपरिग्रहत्यागः पञ्चमं व्रतं भवति । मूलाचारे पञ्चमव्रतस्वरूपम् तद्यथा -

ग्रामं नगरम् अरण्यं पत्तनं अटव्यादिकं च स्थूलं क्षेत्रगृहादिकम्, सचित्तं-दासीदासगोमहिष्यादिकम् अनेकभेदभिन्नम् सप्रतिपक्षं सूक्ष्मं चित्रैकरूपं नेत्र(सूक्ष्मकौशेयतन्तुज) चीन(चीनदेशज)-कौशेय-द्रव्य(ओषधि)-मणिमुक्ताफल-सुवर्णभाण्डादिकम्, अध्यात्मं मिथ्यात्व-वेद-राग-हास्यरत्परति-शोक-भय-जुगुप्सा-क्रोध-मानमायालोभात्मकं परिग्रहस्य मनोवाक्काय-कर्मभिः कृतकारितानुमतैः वर्जनम् पञ्चमव्रतम् अपरिग्रहव्रतं वा उच्यते¹⁵ ।

एवं संक्षेपेण पञ्चमहाव्रतानां स्वरूपविमर्शः कृतः । एतेषां पञ्चमहाव्रतानां शुद्ध्यर्थं पञ्च समितयः परिपाल्यन्ते श्रमणैः, तासां अल्पाल्पं विवरणं प्रस्तूयते ।

पञ्चसमितयः -

सम्यगितिः समितिरिति¹⁶ । अभेदानुपचाररत्नत्रयमार्गेण परमधर्मिणमात्मानं सम्यगिति परिणतिः समितिः । अथवा निजपरमतत्त्वनिरतसहजपरमबोधोधादिपरमधर्माणां संहतिः समितिः¹⁷ । निश्चयनयेनानन्तज्ञानादिस्वभावे निजात्मनि समं सम्यक् समस्तरागादिविभावपरित्यागेन तल्लीनतच्चिन्तनतन्मयत्वेन अयनं गमनं परिणमनं समितिः । व्यवहारनयेन प्राणिपीडापरिहारार्थं सम्यगयनं समितिः¹⁸ ।

ईर्यासमितिः -

नियमसारग्रन्थे ईर्यासमितेः लक्षणम् । तद्यथा - प्रासुकमार्गेण दिवा युगप्रमाणं पुरतः अवलोकनपूर्वकं गमनम् ईर्यासमितिः वर्तते¹⁹ । यः श्रमणः गुरुदेवयात्रादिप्रशस्तप्रयोजनम् उद्दिश्य एकयुगप्रमाणं मार्गम् अवलोकयन् स्थावरजंगमप्राणि-परिरक्षार्थं दिवैव गच्छति, तस्य ईर्यासमितिर्भवति । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन -

जयति समितिरेषा शीलमूलं मुनीनां,
त्रसहतिपरिदूरा स्थावराणां हतेर्वा ।
भवदवपरितापक्लेशजीमूतमाला,
सकलसुकृतसीत्यानीकसन्तोषदायी²⁰ ॥

मूलाचारग्रन्थे ईर्यासमितेः लक्षणम् निम्नरूपेण कथितम् । तद्यथा-

मार्गोद्योतोपयोगा-लम्बनशुद्धिभिः सूत्रानुवीच्या ईर्यासमितिः भणिता²¹ । ईर्यासमितिपूर्वकं कीदृशं गमनं भवेत् इति कथयति- सप्रतिक्रमणश्रवणादिप्रयोजनेन उदिते सवितरि तस्य प्रकाशेन प्रकाशितेऽशेषदिगन्ते विशुद्धदृष्टिसंचारे ईर्यापथमार्गं प्रतिपन्नेन समीहमानेन कृतस्वाध्यायप्रतिक्रमण-देववन्दनेन अग्रतो हस्तचतुष्टयप्रमाणमवलोकयता स्थूलसूक्ष्मजीवानप्रमत्तेन श्रुतं स्मरता परिशुद्धमनोवाक्कायक्रियेण श्रमणेण सदा गन्तव्यम् ।

मूलाचारे प्रासुकमार्गं निर्दिशति । तद्यथा- येन मार्गेण शकटं यानं युग्यं वा रथो वा एवमादिकाः गच्छन्ति सः मार्गः प्रासुको भवति । हस्तिनोऽश्वाः गर्दभा उष्ट्रा गावो महिष्यः गवेलिका अजा अविकादयो बहुशो येन मार्गेण गच्छन्ति सः मार्गः प्रासुकः । स्त्रियः पुरुषाः वा गच्छन्ति, तथा च आतपेन हतः परिणतश्चैव स मार्गः प्रासुको भवति²² ।

भाषासमितिः -

नियमसारे भाषासमितेः लक्षणम् । तद्यथा- पैशून्यहास्य-कर्कशपरनिन्दात्मप्रशंसायुतं वचनं परित्यज्य स्वपरहितस्य वचनरचना भाषासमितिर्भवति²³ ।

कर्णेजपमुखविनिर्गतं नृपतिकर्णाभ्यर्णगतं च एकपुरुषस्य एककुटुम्बस्य एकग्रामस्य वा महद्विपदत्कारणं वचः पैशून्यम् । क्वचित् कदाचित् किञ्चित् परजनविकाररूपमवलोक्य आकर्ण्य च हास्यनोकषायजनितम् ईषच्छुभमिश्रितमपि अशुभकर्मकारणं पुरुषमुखविकारगतं हास्यम् । कर्णशङ्कुलीविवराभ्यर्णगोचरमात्रेण परेषाम् अप्रीतिजननं कर्कशवचः । परेषां भूताभूतदूषणपुरस्सरं वाक्यं परनिन्दा । स्वस्य भूताभूतगुणस्तुतिरात्मप्रशंसा । एतत् सर्वमप्रशस्तवचः परित्यज्य स्वस्य परस्य च शुभशुद्धपरिणतिकारणं वचो भाषासमितिः ।

मूलाचारे भाषासमिते: लक्षणम् । तद्यथा- सत्यम् असत्यमृषाऽलीकादिदोषवर्ज्यमनवद्यं वदतः अनुवीची शुद्धा भाषासमितिः वर्तते । सत्यं दशप्रकारकं भवति । तद्यथा- जनपदसत्यं, बहुजनसम्मतसत्यं, स्थापनासत्यं, नामसत्यं, रूपसत्यं, प्रतीतिसत्यं, सम्भावनासत्यं, व्यवहारसत्यं, भावसत्यम्, उपमानसत्यं च²⁴ । सत्यविपरीतम् असत्यमृषा कथ्यते । तस्याः असत्यमृषा-भाषायाः नवप्रकाराः सन्ति । ते च- आमन्त्रणी, आज्ञापनी, याचनी, संपृच्छनी, प्रज्ञापनी, प्रत्याख्यानी, इच्छानुलोमा, संशयवचनी, अनक्षरगता च²⁵ ।

एषणासमितिः -

नियमसारे एषणासमिते: स्वरूपम् । तद्यथा- परेण दत्तं कृतकारितानुमोदनरहितं तथा प्रासुकं प्रशस्तं च भक्तस्य संभुक्तिः एषणासमितिः कथ्यते²⁶ । मनोवाक्कायानां प्रत्येकं कृतकारिता-ऽनुमोदनानि कृत्वा नव विकल्पा भवन्ति, न तैः संयुक्तमन्नं नवकोटिविशुद्धम् भवति । अतिप्रशस्तं मनोहरम्, हरित्कायात्मक-सूक्ष्मप्राणिसंचारागोचरं प्रासुकमित्यर्थः । प्रतिग्रहोच्चस्थान-पादप्रक्षालनाऽर्चन-प्रणाम-योगशुद्धि-भिक्षाशुद्धिनामधेयैः नवविधैः पुण्यैः प्रतिपत्तिं कृत्वा श्रद्धाशक्त्यलुब्धताभक्ति-ज्ञान-दया-क्षमा नामधेयसप्तगुणसमाहितेन शुद्धेन योग्याचरणयुक्तेन उपासकेन दत्तं भक्तं भुञ्जानः श्रमणः एषणासमितियुक्तो भवति ।

निश्चयनयेन जीवस्य अशनं नास्ति । व्यवहारनयमात्रेण अशनं संसारिजीवानां भवति ।

मूलाचारग्रन्थे एषणासमिते: लक्षणम्-

उद्रमोत्पादनैषणैः पिण्डम् उपधिं शय्यां च शोधयतः मुनेः एषणासमितिः परिशुद्ध्यति²⁷ । उद्गच्छति उत्पद्यते आहारो यैः दोषैः ते उद्रमदोषाः । उत्पाद्यते निष्पाद्यते आहारो यैस्ते उत्पादनदोषाः । अश्यते भुज्यते आहारा वसत्यादयो वा यैस्ते एषणादोषाः । पिण्डम् आहारः । उपधिः पुस्तकपिच्छिकादिः । शय्या वसत्यादीनि शोधयतः सुष्ठु सावद्यपरिहारेण निरूपयतो मुनेः परिशुद्ध्यति एषणासमितिः । अशनस्य सम्यग्बिधानेन दोषपरिहारेण वा चरणमेषणासमितिः ।

आदाननिक्षेपणसमितिः -

आदाननिक्षेपणसमिते: स्वरूपं नियमसारग्रन्थे निम्नप्रकारेण उक्तम्-

पुस्तककमण्डलवादिग्रहणविसर्गयोः प्रयत्नपरिणामः आदाननिक्षेपणसमितिर्भवति²⁸ । अयम् 1. अपहृतसंयमिनां संयमज्ञानाद्युपकरणग्रहणविसर्गसमयसमुद्भव-समितिप्रकारः । 2. उपेक्षासंयमिनां पुस्तककमण्डल-प्रभृतयो न भवन्ति, अतस्ते परमजिनमुनय एकान्ततो निस्पृहाः सन्ति, अत एव ते बाह्योपकरणरहिता जायन्ते ।

आभ्यन्तरोपकरणं निजपरमतत्त्वप्रकाशदक्षं निरुपाधिस्वरूपसहजज्ञानमन्तरेण न किमपि उपादेयमस्ति । अपहृतसंयमधराणां परमागमार्थस्य पुनः पुनः प्रत्यभिज्ञानकारणं पुस्तकं ज्ञानोपकरणमिति । शौचोपकरणं च कायविशुद्धिहेतुः कमण्डलुः । संयमोपकरणहेतुः पिच्छिका । एतेषां ग्रहणविसर्गयोः समयसमुद्भवप्रयत्नपरिणामविशुद्धिरेव आदाननिक्षेपणसमितिः इति ।

आदाननिक्षेपणसमितेः स्वरूपं मूलाचारे कथितम् । तद्यथा- आदाने निक्षेपे च द्रव्यं द्रव्यस्थानं चक्षुषा प्रतिलेख्य पश्चात् पिच्छिकया प्रमार्जयतः यतेः आदाननिक्षेपणसमितिर्भवति²⁹ ।

सहसा व्यापारानन्तरं प्रत्युद्गतमनसा निक्षेप आदानं वा । अनाभोगितमनालोकनं स्वस्थचित्तवृत्त्या ग्रहणमादानं वा अनालोक्य द्रव्यं, द्रव्यस्थानं यत् क्रियते तदनाभोगितं दुष्टप्रमार्जितं पिच्छिकया अवष्टम्ब्य प्रतिलेखनम् । अप्रत्युपेक्षणं किञ्चित् संस्थाप्य पुनः कालान्तरेण अवलोकनम् । एतान् दोषान् परिहरतो आदाननिक्षेपण-समितिर्भवति ।

प्रतिष्ठासमितिः -

प्रतिष्ठासमितेः लक्षणम् नियमसारग्रन्थे निम्नप्रकारेण कथितम् परोपरोधेन रहिते गूढे प्रासुकभूमिप्रदेशे उच्चारदित्यागः प्रतिष्ठासमितिः³⁰ ।

संयमिनां मलमूत्रविसर्गस्थानं निर्जन्तुकं पेषामुपरोधेन विरहितम् भवेत् । तत्र स्थाने शरीरधर्मं कृत्वा पश्चात्तस्मात्स्थानात् उत्तरेण कतिचित् पदानि गत्वा उदङ्मुखश्च स्थित्वा उत्सृज्य कायकर्माणि संसारकारणं परिणामं मनश्च संसृतेः निमित्तम् स्वात्मानमव्यग्रो भूत्वा ध्यायति यः परमसंयमी मुहुर्मुहुः कलेवरस्य अशुचित्वं परिभाषयति, तस्य श्रमणस्य प्रतिष्ठासमितिः भवति इति । अस्या समितेः माहात्म्यं पद्मप्रभमलधारिदेवेन नियमसारटीकायां निम्नप्रकारेण वर्णितम् । तद्यथा-

समिति समितिं बुद्ध्वा मुक्त्यङ्गनाभिमतमिमां,
भवभवभयध्वांतप्रध्वंसपूर्णशशिप्रभाम् ।
मुनिप! तव सद्दीक्षाकान्तासखीमधुना मुदा,
जिनमततपःसिद्धं यायाः फलं किमपि ध्रुवम्³¹ ॥

प्रतिष्ठासमितेः स्वरूपं मूलाचारे उक्तम् । तद्यथा-

वनदाहीकृते, कृषीकृते, मषीकृते, स्थंडिलीकृते, उषरीकृते अनुपरोधे विस्तीर्णे अपगतजन्तौ विविक्ते जनरहिते प्रदेशे इत्यर्थः उच्चारदीनां विसर्जनम् प्रतिष्ठासमितिः । उच्चारस्य प्रस्रवणस्य खेलस्य सिंघाणकादिकस्य द्रव्यस्य च अचित्तभूमिप्रदेशे प्रतिलेख्यविसर्जनम् प्रतिष्ठासमितिः³² ।

एताभिः समितिभिः सदा सर्वत्र विहरणमाणः श्रमणः जीवनिकायाकुले लोके हिंसादिभिर्न लिप्यते । पद्मिनीपत्रं जले वृद्धिं गतमपि यथोदकेन न लिप्यते तथा समितिभिः सह विहरन्

श्रमणः पापेन न लिप्यते । यतः कायेषु जीवेषु वा मध्ये विहरन्नपि सः प्रयत्नपरो भवति । यथा संग्रामे दृढकवचः शूरः शरवर्षैः पतद्भिः शरैः न भिद्यते तथा समितिभिः युक्तः श्रमणः षड्जीवनिकायेषु पर्यटन्नपि पापे न लिप्यते । समितिभिः समितः श्रमणः नवं कर्म न गृह्णाति पुराणकं च क्षपयति³³ ।

त्रिगुण्यः -

संसारकारणादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरिति³⁴ गुप्तेः सामान्यलक्षणम् । निश्चयनयेन सहजशुद्धात्म-भावनालक्षणे गूढस्थाने संसारकारणरागादिभयादात्मनो गोपनं प्रच्छादानं झम्पनं प्रवेशनं रक्षणं गुप्तिः । व्यवहारनयेन बहिरङ्गसाधनार्थं मनोवचनकायव्यापारनिरोधो गुप्तिः ।

मनोगुप्तिः -

नियमसारग्रन्थे मनोगुप्तिस्वरूपम्, तद्यथा - कालुष्यमोह- संज्ञारागद्वेषाद्यशुभभावानाम् परिहारः मनोगुप्तिः परिकथिता³⁵ ।

क्रोधमानमायालोभैश्चतुर्भिः कषायैः क्षुभितं चित्तं कालुष्यं मोहो दर्शनचारित्रभेदात् द्विधा । संज्ञाऽऽहारभयमैथुनपरिग्रहाणां भेदान्चतुर्धा । रागः प्रशस्ताप्रशस्तभेदेन द्विविधः । असह्यजनेषु असह्यपदार्थसार्थेषु च वा वैरस्य परिणामो द्वेषः । इत्याद्यशुभपरिणामानां परिहारः एव मनोगुप्तिरिति । मूलाचारे मनोगुप्तेः लक्षणम्, तद्यथा- रागद्वेषादिभ्यो मनसो या निवृत्तिः चेतसा तेषां परिहारो मनोगुप्तिः इति³⁶ ।

वचनगुप्तिः-

वचनगुप्तिस्वरूपं नियमसारग्रन्थे एवमुक्तम्- पापहेतोः स्त्रीराजचौरभक्तकथादिवचनस्य परिहारः, अलीकादिनिवृत्तिवचनं वा वाग्गुप्तिर्भवति³⁷ । स्त्रीणां संयोगविप्रलम्भजनितविविध-वचनरचनानां करणं श्रवणं च सैव स्त्रीकथा । राज्ञां युद्धहेतूपन्यासो राजकथा । चौराणां चौरप्रयोगकथनं चौरकथा । अतिप्रवृद्ध-भोजनप्रीत्या विचित्रमण्डकावलीखण्डदधिरखंड-सिताशनपानप्रशंसा भक्तकथा । आसामपि कथानां परिहारो वाग्गुप्तिः । अलीकनिवृत्तिश्च वाग्गुप्तिः । अन्येषाम् अप्रशस्तवचसां निवृत्तिरेव वाग्गुप्तिः उच्यते । मूलाचारे वचोगुप्तेः स्वरूपम्, तद्यथा- अलीकादिनिवृत्तिः मौनं वा वचोगुप्तिर्भवति³⁸ ।

कायगुप्तिः -

नियमसारे कायगुप्तेः स्वरूपम्, तद्यथा- बन्धनछेदन-मारणाकुञ्चनप्रसारणादि-कायक्रियानिवृत्तिः कायगुप्तिः इति³⁹ । नरस्य अन्तरङ्गनिमित्तं कर्म, बन्धनस्य बहिरङ्गहेतुः कायव्यापारो वर्तते । छेदनस्यापि अन्तरङ्गकारणं कर्मोदयः, बहिरङ्गकारणं प्रमत्तस्य कायक्रिया ।

मारणस्य अन्तरङ्गहेतुः आयुःक्षयः, बहिरङ्गकारणं कस्यापि कायविकृतिः । आकुञ्चनप्रसारणादिहेतुः संहरणविसर्पणादिहेतुः समुद्घातः । एतासां कायक्रियाणां निवृत्तिः कायगुप्तिः इति । मूलाचारे कायगुप्तेः स्वरूपम्, यथा- कायक्रियानिवृत्तिः शरीरचेष्टाया अप्रवृत्तिः शरीरगुप्तिः कायोत्सर्गो वा कायगुप्तिः । हिंसादिभ्यो निवृत्तिर्वा शरीर-गुप्तिर्भवति⁴⁰ ।

एवं व्यवहारेण मनोवाक्कायगुप्तयः उक्ताः, अत्र निश्चयनयेन तासां लक्षणमुच्यते । मनसो रागादिनिवृत्तिः मनोगुप्तिः । सकलमोह-रागद्वेषाभावात् अखण्डाद्वैतपरमचिद्रूपे सम्यगवस्थितिरेव निश्चयमनोगुप्तिः ।

अलीकादिनिवृत्तिः मौनं वा निश्चयवाग्गुप्तिः । निखिलानृतभाषापरिहृतिर्वा मौनव्रतं च निश्चयवाग्गुप्तिः । मूर्त्तद्रव्यस्य चेतनाभावाद् अमूर्त्तद्रव्यस्येन्द्रियज्ञानागोचरत्वादुभयत्र वाक्प्रवृत्तिर्न भवति ।

कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गः शरीरके गुप्तिर्वा हिंसादिनिवृत्तिः शरीरगुप्तिः इति । सर्वेषां जनानां कायेषु बहवः क्रिया विद्यन्ते, तासां निवृत्तिः कायोत्सर्गः, स एव गुप्तिर्भवति । पञ्चस्थावराणां त्रसानां च हिंसानिवृत्तिः कायगुप्तिर्वा । परमसंयमधरः परमजिनयोगीश्वरो यः स्वकीयं वपुः स्वस्य वपुषा विवेश तस्याऽपरिस्पन्दमूर्तिरेव निश्चयकायगुप्तिः इति⁴¹ ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि गुप्यन्ते रक्ष्यन्ते ताः गुप्तयः । गुप्तयः मिथ्यात्वासंयमकषायेभ्यो आत्मनो रक्ष्यन्ते । यथा नगरस्य रक्षार्थं प्राकारो भवति, तथैव साधोः पापस्य निरोधः गुप्तयः कुर्वन्ति⁴² । अतएव श्रमणानां मनोवचनकाययोगैः स्वाध्याये ध्याने च प्रवृत्तिः भवितव्याः । पञ्चसमितयः तिस्रः गुप्तयश्च अष्टप्रवचनमातृकाः कथ्यन्ते । एषा प्रवचनमातरः मुनेः दर्शनज्ञानचारित्राणि रक्षन्ति ।

पञ्चेन्द्रियनिरोधः -

श्रमणस्य मूलगुणेषु पञ्चेन्द्रियनिरोधस्य समावेशः वर्तते । तदत्र प्रस्तूयते - इन्द्रतीति इन्द्र आत्मा, तस्य ज्ञस्वभावस्य तदावरणक्षयोपशमे सति स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्य अर्थोपलब्धिः लिङ्गं तदिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमित्युच्यते । स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः श्रोत्राणि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्तीति । इन्द्रियाणां क्रमेण गणनाप्रसंगे पूर्वोत्तराचार्याणां मतभेदो वर्तते । प्राचीनक्रमस्तु⁴³ - ‘‘चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-रसन-स्पर्शनानि-’’ इत्येवमस्ति । अतः प्राचीनक्रमेणोवात्र विमर्शमिष्यते । कुन्दकुन्दाचार्यस्य चारित्र-प्राभृते पञ्चेन्द्रिय-संवरणस्वरूपमेवं प्राप्यते-

अमणुण्ये य मणुण्ये सजीवदब्धे अजीवदब्धे य ।

ण करेइ रागदोसे पंचिदयसंवरो भणिओ⁴⁴ ॥

अमनोज्ञे मनोज्ञे च सजीवद्रव्ये अजीवद्रव्ये च रागद्वेषौ न करोति स पञ्चेन्द्रियसंवरो भणितः । असुन्दरे मनोहरे च, इष्टवनितादौ सजीवद्रव्ये अशन-वसन-कनक-काचादिके अजीवद्रव्ये च, मनोज्ञे रागम् अमनोज्ञे द्वेषं न करोति तत् पञ्चेन्द्रियसंवरणं भणितम् । मूलाचारग्रन्थेऽपि यथा-

“चक्रवृ सोदं घ्राणं जिह्वा फासं च इंदिया पत्र ।
सगसगविसएहिंतो गिरोहियव्वा सया मुणिणा⁴⁵ ॥”

चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा स्पर्शश्च पञ्चेन्द्रियाणि मुनिना सदा स्वक-स्वकविषयेभ्यः निरोधयितव्यानि । चष्टेऽर्थान् पश्यत्यनेनेति चक्षुः, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम्, घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम्, रस्यतेऽनेनेति रसनम्, स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम् । चष्टे इति चक्षुः, शृणोतीति श्रोत्रम्, जिघ्रतीति घ्राणम्, रसतीति रसनम्, स्पृशतीति स्पर्शनमिति । एवं इन्द्रियाणि पञ्च । तद्विषयाश्च पञ्च । स्वकीयेभ्यः स्वकीयेभ्यो विषयेभ्यो रूप-शब्द-गन्ध-रस-स्पर्शेभ्यः स्वभेदभिन्नेभ्यो मनोहरा-मनोहररूपेभ्यः निरोधनानि मुनेर्यानि तानि पञ्चेन्द्रियनिरोधनानि पञ्चमूलगुणे भवन्तीति ।

चक्षुरिन्द्रियनिरोधः -

क्रियासंस्थानवर्णभेदेषु सचित्ताचित्तानां रागादिसङ्ग्रहणं चक्षुर्निरोधो भवेत्⁴⁶ । “सचित्तानि चाचित्तानि च सचित्ताचित्तानि, तेषां सचित्ताचित्तानाम् । क्रिया-गीतविलासनुत्यचक्रमणात्मिका, संस्थानसमचतुरस्रन्यग्रोधाद्यात्मकं वैशाखबन्धपुटाद्यात्मकं च, वर्णाः गौरश्यामादयः । तेषां भेदेषु रागादिसङ्गाः हरणं तेषां निराकरणम् चक्षुर्निरोधः प्रथम इन्द्रियसंवरणमूलगुणः ।

श्रोत्रेन्द्रियनिरोधः -

“षड्जादिजीवशब्दाः वीणाद्यजीवसंभवाः शब्दाः रागादीनां निमित्तानि तदकरणं श्रोत्ररोधव्रतम्⁴⁷ ।” षड्ज-स्वरविशेषः स आदिर्येषां ते षड्जादयः जीवशब्दाः - उरःकण्ठशिरःस्थानभेदभिन्नाः, वीणादयः वीणात्रिशरी-राव-हस्तताल-मृदंग-भेरी-पटहाद्युद्भवाः शब्दाः रागादीनाम् निमित्तानि हेतवो तदकरणं श्रोत्रेन्द्रियरोधो द्वितीयेन्द्रियरोधमूलगुणः ।

घ्राणेन्द्रियनिरोधः -

“प्रकृतिवासनागन्धे जीवाजीवात्मके सुखेऽसुखे रागद्वेषाकरणं घ्राणनिरोधः⁴⁸ ” प्रकृतिः स्वभावः, वासना अन्यद्रव्यकृतसंस्कारः ताभ्यां गन्धः सौरभ्यादिगुणः तस्मिन्कृते जीवात्मकेऽजीवात्मके च गन्धे । रागद्वेषाकरणमनुराग-जुगुप्साऽनभिलाषः घ्राणेन्द्रियनिरोधः तृतीय इन्द्रियरोधमूलगुणः ।

रसनेन्द्रियनिरोधः -

अशनादिचतुर्विकल्पे पञ्चरसे प्रासुके निरवद्ये इष्टानिष्टाहारे दत्ते आगृद्धिर्जिह्वाजयः⁴⁹ । अशनादिचतुर्विकल्पे- अशन-पान-खाद्य-स्वाद्य-भेदे, पञ्चरसे तित्त-कटुक-कषायाम्ल-मधुरभेदभिन्ने । प्रासुके- जीव-सम्मूर्च्छनादिरहिते, निरवद्ये-पापागमरहिते, इष्टानिष्टाहारे, अगृद्धिः- अनाकांक्षा जिह्वाजयः चतुर्थेन्द्रियनिरोधमूलगुणः ।

स्पर्शनेन्द्रियनिरोधः -

“जीवाजीवसमुत्थे कर्कश-मृदुकाद्यष्टभेदयुते स्पर्शे सुखेऽसुखे वा असंमोहः स्पर्शनिरोधः⁵⁰ ।” चेतनाचेतनसंभवे, कर्कश-मृदु-शीतोष्ण-स्निग्ध-रूक्ष-गुरु-लघुगुणविकल्पसमन्विते स्पर्शे सुखेऽसुखे वा असंमोहः अनाह्लादः स्पर्शनिरोधः पञ्चमेन्द्रियनिरोधमूलगुणः ।

श्रमणानां मूलगुणेषु लोचः, अचेलकत्वम्, अस्नानम्, क्षितिशयनम्, अदन्तधावनम्, स्थितिभोजनम्, एकभक्तश्च सन्ति⁵¹ ।” तेऽत्र क्रमेण प्रस्तूयन्ते -

लोचः -

द्वित्रिचतुष्कमासे सप्रतिक्रमणे दिवसे उपवासेन उत्कृष्टमध्यमजघन्यः लोचः कर्तव्यः⁵² । लोचो बालोत्पादनं हस्तेन मस्तककेशश्मश्रूणामपनयनं जीवसम्मूर्च्छनादिपरिहारार्थं रागादिनिराकरणार्थं स्ववीर्यप्रकटनार्थं सर्वोत्कृष्टतपश्चरणार्थं लिङ्गादिगुणज्ञापनार्थं चेति ।

सप्रतिक्रमणे दिवसे पाक्षिकचातुर्मासिकादौ उपवासेनैव द्वयोर्मासयोर्यत् केशश्मश्रूत्पादनं स उत्कृष्टो लोचः । त्रिषु मासेषु मध्यमः, चतुर्षु मासेषु जघन्यः । एतेषु कालविशेषेषु एवं विशिष्टो लोचः कर्तव्यः । एव-कारेणोपवासे लोचोऽवधार्यते न दिवसः, तेन प्रतिक्रमणरहितेऽपि दिवसे लोचस्य सम्भवः ।

अचेलकत्वम् -

वस्त्राजिनवलकैश्च अथवा पत्रादिना असंवरणं निर्भूषणं निर्ग्रन्थम् आचेलक्यं जगति पूज्यं भवति⁵³ । अस्यायं तात्पर्यार्थः - वस्त्रं पटचीवरकम्बलादिकम्, अजिनं चर्म मृगव्याघ्रादिसमुद्भवं, वल्कं वृक्षादित्वक्, वस्त्रं वाजिनं च वल्कं च वस्त्राजिनवलकानि तैर्वस्त्राजिनवलकैः पटचीवरचर्मवलकैरपि अथवा पत्रमादिर्येषां तानि पत्रादीनि तैः पत्रादिभिः पत्रबालतृणादिभिरसंवरणमनावरणमनाच्छादनम् । भूषणानि कटककेयूरहारमुकुटाद्याभरण-मंडनविलेपनधूपनादीनि तेभ्यो निर्गतं निर्भूषणं सर्वरागाङ्गविकार-भावः । ग्रन्थेभ्यः संयमविनाशकद्रव्येभ्यो निर्गतं निर्ग्रन्थं बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहाभावः । अचेलकत्वं चेत् वस्त्रं तस्य मनोवाक्कायैः संवरणार्थमग्रहणं जगति पूज्यं महापुरुषाभिप्रेतवन्दनीयम् । वस्त्राजिनवलकैः पत्रादिभिर्वा यदसंवरणं निर्ग्रन्थं निर्भूषणं च तदचेलकत्वं व्रतं जगति पूज्यं भवति । अथ वस्त्रादिषु सत्सु को दोषः इति चेन्न हिंसार्जनप्रक्षालन-याचनादिदोषप्रसङ्गात्, ध्यानादिविघ्नाच्चेति ।

अस्नानम् -

स्नानादिवर्जनेन विलिप्तजलमलस्वेदसर्वाङ्गम् अस्नानं घोरगुणं संयमद्विकपालनं मुनेः भवति⁵⁴ । तद्यथा- स्नानं जलावगाहनम् आदिर्येषां ते स्नानादयः स्नानोद्वर्तनाञ्जनजलसिकता-ऽम्बुलेपनादयस्तेषां वर्जनं परित्यागः स्नानादिवर्जनं तेन स्नानादिवर्जनेन जलप्रक्षालनसेचनादि-क्रियाकृताङ्गोपाङ्गसुखपरित्यागेन । जलं सर्वाङ्गप्रच्छादकं, मलम् अङ्गैकदेशप्रच्छादकं, स्वेदः प्रस्वेदो रोमकूपोद्गतजलं, जलं च मलं च स्वेदश्च जलमलस्वेदास्तैः विलिप्तं सर्वाङ्गं विलिप्तजलमल-स्वेदसर्वाङ्गम् । अथवा जलमलाभ्यां स्वेदो यस्मिन् जलमलस्वेदं सर्वं च तदङ्गं च सर्वाङ्गं सर्वशरीरं विलिप्तं च तज्जलमलस्वेदं च सर्वाङ्गं च तद्विलिप्तजलमलस्वेदसर्वाङ्गम् । अस्नानं घोराः प्रकृष्टा गुणा यस्मिन् तद् घोरगुणम् । संयमः कषायेन्द्रियनिग्रहः संयमस्य द्विकं द्वयं संयमद्विकं तस्य पालनं संयमद्विकपालनम् इन्द्रियसंयमप्राणसंयमरक्षणम् मुनेः चारित्राभिमानीनो मुनेः । स्नानादिवर्जनेन अवलप्त-जलमलस्वेदसर्वाङ्गं महाव्रतपूतं यत्तदस्नानव्रतं घोरगुणं संयमद्वयपालनं भवति ।

क्षितिशयनम् -

प्रासुकभूमिप्रदेशे आत्मसंस्तरिते प्रच्छन्ने स्थाने एकपाश्वेन दंडो धनुरिव शयनम् क्षितिशयनं कथ्यते⁵⁵ । अयमर्थः- प्रगता असवः प्राणा यस्मिन्नसौ प्रासुको जीववधादिहेतुरहितः भूमेः प्रदेशो भूमिप्रदेशः प्रासुकश्चासौ भूमिप्रदेशश्च प्रासुकभूमिप्रदेशस्तस्मिन् जीवहिंसामर्दनकलहसंकलेशा दिविमुक्तभूमिप्रदेशे । आत्मानं मिमीत इति आत्ममम् आत्मप्रमाणं संस्तरितं चारित्रयोयं तृणादिकं यस्मिन् स आत्मसंस्तरितप्रदेशस्तस्मिन् प्रच्छन्ने गुप्तैकप्रदेशे स्त्रीपशुषण्डकविवर्जिते असंयतजनप्रचारविवर्जिते । दण्ड इव शयनं दण्ड इत्युच्यते । धनुरिव शयनं धनुरित्युच्यते । दण्डेन शय्या धनुषा शय्या । अधोमुखेनोत्तानेन शय्या न कर्तव्या दोषदर्शनात् । क्षितौ शयनं क्षितिशयनं विवर्जितपत्यङ्कादिकम् । एकपाश्वेन शरीरैकदेशेन । प्रासुकभूमिप्रदेशे चारित्राविरोधेनात्मप्रमाणेन आत्मनैव संस्तृते प्रच्छन्ने दण्डेन धनुषा एकपाश्वेन मुनेर्या शय्या शयनं तत् क्षितिशयनम् ।

अदन्तधावनम्-

अङ्गुलिनखावलेखनीकलिभिः पाषाणत्वगादिभिः दन्तमलाशोधनं संयमगुप्ति-रदन्तमनमिति⁵⁶ । तथाहि- अङ्गुलिः हस्ताग्रावयवः नखः कररुहः । अवलिख्यते मलं निराक्रियते अनया इति अवलेखनी दन्तकाष्ठम् । कलिस्तृणविशेषः, अङ्गुलिनखा-ऽवलेखनीकलयस्तैः । पाषाणं त्वक् वल्कलावयवः, पाषाणं च त्वक् च पाषाणत्वचं तदादिर्येषां ते पाषाणत्वगादयस्तैः पाषाणत्वगादिभिश्च । आदिशब्देन खर्परखण्डतन्दुलवर्तिकादयो गृह्यन्ते । दन्तानां मलं

तस्याशोधनमनिराकरणं दन्तमलाशोधनम् । संयमस्य गुप्तिः संयमगुप्तिः संयमरक्षा इन्द्रियसंयमरक्षणनिमित्तम् । अदन्तमनम् अंगुलिनखावलेखनीकलिभिः पाषाणत्वगादिभिश्च यदेतद्वन्तमलाशोधनं संयमगुप्तिनिमित्तं तद् अदन्तमनमिति ।

स्थितिभोजनम् -

परिशुद्धे भूमित्रिके कुड्यादिविवर्जनेनाञ्जलिपुटेन समपादं स्थित्वा यदेतदशनं स्थितिभोजनम् कथ्यते⁵⁷ । अयमर्थः- परिशुद्धे जीववधादिविरहिते भूमित्रिके भूमेस्त्रिकं भूमित्रिकं तस्मिन् स्वपादप्रदेशोत्सृष्टपतनपरिवेषकप्रदेशे । कुड्यमादिर्येषां ते कुड्यादयस्तेषां विवर्जनं परिहरणं कुड्यादिविवर्जनं तेन कुड्यादिविवर्जनेन भित्तिविभाग-स्तम्भादीन् अनाश्रित्य । अञ्जलिपुटेन स्वहस्तमात्रेण पाणिपात्रेण वा । समौ पादौ यस्य क्रियाविशेषस्य तत्समपादं चतुरङ्गुलप्रमाणं पादयोरनन्तरं कृत्वा स्थातव्यमित्यर्थः । स्थित्वा ऊर्ध्वाधःस्वरूपेण नोपविष्टेन नापि सुप्तेन न तिर्यग्व्यवस्थितेन भोजनं कार्यमिति । अशनमाहारग्रहणम् स्थितिभोजनमिति ।

एकभक्तम् -

उदयास्तमनयोः कालयोः नालीत्रिकवर्जिते मध्ये एकस्मिन् द्वयोः त्रिषु वा मुहूर्तकाले अशनम् एकभक्तं वर्तते⁵⁸ । अस्यायं तात्पर्यार्थः- उदयश्चास्तमनं च उदयास्तमनमेतयोः सवितुरुदयास्तमनयोः कालयोः । नाड्या घटिकायास्त्रिकं नाडीत्रिकं तेन नाडीत्रिकेण वर्जितं नाडीत्रिकवर्जितं तस्मिन् घटिकास्त्रिकवर्जिते एकस्मिन् द्वयोः त्रिषु वा मुहूर्तकाले एकभक्तम् । उदयकालं नाडीत्रिकप्रमाणं वर्जयित्वा अस्तमनकालं च नाडीत्रिकप्रमाणं वर्जयित्वा शेषकालमध्ये एकस्मिन् मुहूर्ते द्वयोर्मुहूर्तयोः त्रिषु वा मुहूर्तेषु यदेतदशनं तदेकभक्तमिति ।

श्रमणः एतान् मूलगुणान् मनोवचनकायैः पालयित्वा जगति पूज्यो भूत्वा अक्षयसौर्यं मोक्षं लभते⁵⁹ ।

सन्दर्भसूची

01. धव. 6/1, 9-1, 22/22/40, 5
02. जं तं चारित्तमोहणीयं कम्मं तं दुविहं कसायवेदणीयं चैव णोकसायवेदणीयं चैव ।
-षट्. ख. 6/1, 9-1 सूत्र 22-24/40-45
03. कुलजोणिजीवमग्नठाणाइसु जाणिऊण जीवाणं ।
तस्सारंभणियत्तण-परिणामो होइ पढमवदं ॥ -नि.सा.गा.56, तुलना- मूलाचार 1/5
04. नि.सा.ता., वृ. गा. 42
05. नि.सा.ता., वृ. गा. 42
06. आचारांग 5/1/15, दशवैकालिक 4/11
07. एइंदियादिपाणा पंचविधावज्जभीरुणा सम्मं ।
ते खलु ण हिंसिदब्बा मणवचिकायेण सव्वत्थ ॥ -मू.चा., 5/92
08. रागेण वा दोसेण व मोहेण व मोसभासपरिणामं ।
जो पजहदि साहु सया विदियवदं होइ तस्सेव ॥ -नि.सा.गा.57, तुलना- मूलाचार 1/6
09. हस्सभयकोहलोहा मणिवचिकायेण सव्वकालम्मि ।
मोसं ण य भासिज्जो पच्चयघादी हवदि एसो ॥ -मूला. 5/93
10. गामे वा णयरे वा रण्णे वा पेच्छिऊण परमत्थं ।
जो मुचदि गहणभावं त्तिदियवदं होदि तस्सेव ॥ -नि.सा.गा. 58, तुलना- मूलाचार 1/7
11. गामे णगरे रण्णं धूलं सच्चित्त बहु सपडिवक्खं ।
त्तिविहेण वज्जिदव्वं अदिण्णगहणं च तण्णिच्चं ॥ -मूला. 5/94
12. दइण इत्थिरूवं वांछाभावं णियत्तदे तासु ।
मेहुणसण्णविवज्जिय परिणामो अहव तुरियवदं ॥ -नि.सा.गा. 59, तुलना- मूलाचार 1/8
13. अच्चित्तदेवमाणुसतिरिक्खजादं च मेहुणं चदुधा ।
त्तिविहेण तं ण सेवदि णिच्चं पि मुणी हि पयदमणो ॥ -मूला. 5/95
14. सव्वेसिं गंधाणं चागो णिरवेक्खभावणापुवं ।
पंचमवदमिदि भणिदं चारित्तभरं वहंतस्स ॥ -नि.सा. गा. 60, तुलना- मूलाचार 1/9
15. गामं णगरं रण्णं धूलं सच्चित्त बहु सपडिवक्खं ।
अज्झत्थ बाहिरत्थं त्तिविहेण परिग्गहं वज्जे ॥ -मूला. 5/96
16. त.वा. 9/5/2/593/34
17. नि.सा.ता. वृ. 61
18. सर्वा.सि. 9/2/409/7, तुलना- भ.आ.वि. 16/61/19

19. फासुगमगेण दिवा अवलोगंतो जुगप्पमाणं हि ।
गच्छइ पुरदो समणो इरियासमिदी हवे तस्स ॥ -नि.सा., गा. 61 ;
तुलना- मूलाचार 1/11, उत्तराध्ययन, 24/4-8 एवं
त.वा. 9/5/3/594/1
20. नि.सा.टी., श्लोक 82
21. मग्गुज्जोवुपओगालंबणसुद्धीहिं इरियदो मुणिणो ।
सुत्ताणुवीचि भणिया इरियासमिदी पवणयम्मि ॥ -मूला. 5/105
22. सयडं जाणं जुगं वा रहो वा एवमादिया ।
बहुणो जेण गच्छंति सो मग्गो फासुओ हवे ॥
हत्थी अस्सो खरोढो वा गोमहिसगवेलया ।
बहुसो जेण गच्छंति सो मग्गो फासुओ हवे ॥
इत्थी पुंसा वा गच्छंति आदवेण य जं हदं ।
सत्थपरिणदो चेव सो मग्गो फासुओ हवे ॥ -मूला. 5/107-109
23. पेसुण्णहासकक्कसपरणिदप्पप्पसंसियं वयणं ।
परिचत्ता सपरहिदं भासासमिदी वदंतस्स ॥
-नि.सा., गा. 62, तुलना- मूलाचार 1/12, उत्तराध्ययनम् 24/9-10
24. सच्चं असच्चमोसं अलियादीदोसवज्जमणवज्जं ।
वदमाणस्सणुवीची भासासमिदी हवे सुद्धा ॥
जणवदसम्मदठवणा णामे रूवे पडुच्चसच्चे य ।
संभावणववहारे भावे ओपम्मसच्चे च ॥ -मूला. 5/110-111, त.वा. 9/5/5/594/17
25. मूला. 5/118-119
26. कदकारिदाणुमोदणरहिदं तह पासुगं पसत्थं च ।
दिण्णं परेण भत्तं समभुत्ती एसणासमिदी ॥
-नि.सा.गा. 63, तुलना- मूलाचार, 1/13, उत्तराध्ययन, 24/11-12
27. उग्गम उप्पादणएसणेहिं पिंडं च उवधि सज्जं च ।
सोधंतस्स य मुणिणो परिसुज्झइ एसणासमिदी ॥
-मूला. 5/121, भ.आ. 1197, त.सा. 6/9
28. पोत्थइकमंडलाइं गहणविसग्गोसु पयतपरिणामो ।
आदावणणिक्खेवणसमिदी होदित्ति णिद्धिठा ॥
-नि.सा.गा. 64, तुलना- मूलाचार, 1/14, उत्तराध्ययन, 24/13-14
29. आदाणे णिक्खेवे पडिलेहिय चक्खुणा पमज्जज्जो ।
दब्बं च दब्बठाणं संजमलद्धीय सो भिक्खु ॥ -मूला. 5/122, भ.आ. 1198, त.सा. 6/10

30. फासुगभूमिपदेसे गूढे रहिए, परोवरोहेण ।
उच्चारदिच्चागो पइष्टासमिदी हवे तस्स ॥ -नि.सा. 65 ;
तुलना- मूलाचार 1/15, उत्तराध्ययन, 24/15
31. नि.सा.टी., श्लो. 89
32. वणदाहकिसिमसिकदे थंडिल्लेणुप्परोध वित्थिण्णे ।
अवगदजंतुविवित्ते उच्चारदी विसज्जेज्जो ॥
उच्चारं पस्सवणं खेलं सिंघाणयादियं दब्बं ।
अच्चित्तभूमिदेसे पडिलेहित्ता विसज्जेज्जो ॥ -मूला. 5/124-125, भ.आ. 1199
33. मूला. 5/129-133
34. त.सू. 9/4
35. कालुस्समोहसण्णारागदोसाइअसुहभावाणं ।
परिहारो मणुगुत्ती ववहारणएण परिकहियं ॥ -नि.सा. 66 ;
तुलना- उत्तराध्ययन, 24/20-21
36. जा रायादिणियत्ती मणस्स जाणाहि तं मणोगुत्ती । -मूला. 5/135
37. थीराजचोरभत्तकहादिवयणस्स पावहेउस्स ।
परिहारो वयगुत्ती अलियादिणियत्तिवयणं वा ॥ -नि.सा. 67 ; तुलना- उत्तराध्ययन, 24/23
38. अलीयादिणियत्ती वा मोणं वा होदि वचोगुत्ती ॥ -मूला. 5/135
39. बंधण-छेदण-मारण-आकुंचण तह पसारणादीया ।
कायकिरियाणियत्ती णिद्धिद्धा कायगुत्ति त्ति ॥ -नि.सा. 68 ;
तुलना, उत्तराध्ययन, 24/24-25
40. कायकिरियाणियत्ती काउस्सग्गो सरीरगे गुत्ती ।
हिंसादिणियत्ती वा सरीरगुत्ती हवदि एसा ॥ -मूला. 5/136
41. जा रायादिणियत्ती मणस्स जाणीहि तं मणोगुत्ती ।
अलियादिणियत्तिं वा मोणं वा होइ वइगुत्ती ॥
कायकिरियाणियत्ती काउस्सग्गो सरीरगे गुत्ती ।
हिंसाइणियत्ती वा सरीरगुत्ति त्ति णिद्धिद्धा ॥ -नि.सा. 69-70 ;
तुलना- मूलाचार 232-233, भ.आ., 1187-1188/1177
42. मूला. 5/136-139
43. मूलाचार 16
44. चारित्रप्राभृतं 28
45. मूला. 1/16
46. मूला. 1/17

47. मूला. 1/18
48. मूला. 1/19
49. मूला. 1/20
50. मूला. 1/21
51. प्रव.सा.चा., गा. 8-9 चा. गा. 5-7
52. वियतियचउकमासे लोचो उकस्समज्झिमजहण्णो ।
सपडिक्कमणे दिवसे उववासेणेव कायव्वो ॥ -मूला. 1/29
53. वत्थाजिणवक्केण य अहवा पत्ताइणा असंवरणं ।
णिब्भूसण णिमंथं अच्चेलक्कं जगदि पुज्जं ॥ -मूला. 1/30, भ.आ. 1123-24
54. ण्हाणादिवज्जणेण य विलित्तजल्लमलसेदसव्वंगं ।
अण्णाणं घोरगुणं संजमदुगपालयं मुणिणो ॥ -मूला. 1/31
55. फासुयभूमिपएसे अप्पमसंधारिदम्हि पच्छण्णे ।
दंडंधणुव्व सेज्जं खिदिसयणं एयपासेण ॥ -मूला. 1/32
56. अंगुलिणहावलेहणिकलीहिं पासाणछल्लियादीहिं ।
दंतमलासोहणयं संजमगुत्ती अदंतमणं ॥ -मूला. 1/33
57. अंजलिपुडेण ठिच्चा कुड्डाइविवज्जणेण समपायं ।
पडिसुद्धे भूमितिए असणं ठिदिभोयणं णाम ॥ -मूला. 1/34
58. उदयत्थमणे काले णालीतियवज्जियम्हि मज्झम्हि ।
एकम्हि दुअ तिय वा मुहुत्तकालेयभत्तं तु ॥ -मूला. 1/35
59. मूला. 1/36

पञ्चमोऽध्यायः

षडावश्यकविमर्शः

विषयप्रवेशः -

‘आवश्यकं’ जैनसाधनायाः मूलप्राणभूतमस्ति । तद्धि जीवनशुद्धेः दोषपरिमार्जनस्य च सजीवं भाष्यम् । आवश्यककेन रहितो जीवो निवृत्तिं न प्राप्नोति । धर्मदर्शनाऽऽगमादिषु ज्ञातेष्वपि यदि आवश्यकस्य ज्ञानं नास्ति, तर्हि सर्वं ज्ञानं निरर्थकं भवति । जैनाचारे दोषाणां शुद्धयर्थं गुणानां च वृद्धयर्थम् आवश्यकं कर्म वर्तते । किं च एतादृशम् आवश्यकं त्रिगुप्तिगुप्त-परमसमाधिलक्षणपरमयोगः सकलकर्मविनाशहेतुः, स एव साक्षान्मोक्षकारणत्वान्निवृत्तिमार्गः ।

आवश्यकस्य निरुक्तिः -

कुन्दकुन्दाचार्येण नियमसारग्रन्थे आवश्यकस्य निरुक्तिः निम्नाङ्कितरूपेण दर्शिता -

‘‘ण वसो अवसो अवसस्स कम्म आवस्सयं ति बोद्धव्वा¹ ।’’ अस्यायं भावः- यः योगी अन्येषां पदार्थानां वशं न गतः, सः ‘अवशः’ उच्यते । तस्य अवशस्य कर्म आवश्यकं, इति आवश्यकशब्दस्य निरुक्तिः ।

परमजिनमार्गाचरणकुशलः श्रमणः स्वात्मपरिग्रहात् सर्वदैवान्तर्मुखत्वात् परमयोगीश्वरः अन्यस्य परपदार्थस्य वशं न याति, किन्तु साक्षात् स्ववश एव भवति । व्यावहारिकक्रियाप्रपञ्च-पराङ्मुखस्य तस्य स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मध्यानप्रधानपरमावश्यककर्म एव निश्चयेन आवश्यकम् । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन -

योगी कश्चित्स्वहितनिरतः शुद्धजीवास्तिकायात् ।

अन्येषां यो न वश इति या संस्थितिः सा निरुक्तिः ।

तस्मादस्य प्रहतदुरितध्वान्तपुञ्जस्य नित्यं

स्फूर्ज्ज्योतिः स्फुटितसहजावस्थयाऽमूर्तता स्यात्² ॥

मलयगिरिमहाभागैरुक्तम् -

‘‘अवश्यं कर्तव्यमावश्यकम् । गुणानां वश्यमात्मानं करोति इति ज्ञानादिगुणानाम् आसमन्तात् वश्या इन्द्रियकषायादिभाव-शत्रवो यस्मात् तद् आवश्यकम् । ज्ञानादिगुणकदम्बकं मोक्षो वा आसमन्तात् वश्यं क्रियते अनेन इति आवश्यकम् । आपाश्रयो वा इदं गुणानां, प्राकृतशैल्या आवस्सयं³ ।

अनुयोगद्वारग्रन्थे⁴ आवश्यकस्य अष्ट वाचकनामानि प्राप्यन्ते । तद्यथा - आवश्यकम्, अवश्यकरणीयम्, ध्रुवनिग्रहः, विशोधिः, अध्ययनषट्कवर्गः, न्यायः, आराधना तथा च मार्गः । एतेषु शब्देषु किञ्चित् अर्थभेदेऽपि तात्पर्यार्थः समानः ।

अन्यवशः श्रमणः -

आचार्यः अन्यवशस्य लक्षणं कथयति । तद्यथा - यः अशुभभावेन वर्तते सः श्रमणः अन्यवशः भवति । तस्मात् तस्य अवशस्य आवश्यकलक्षणं कर्म न भवेत्⁵ । बाह्येन श्रमणरूपधरोऽपि यः अप्रशस्तरागाद्यशुभभावेन वर्तते, सः स्वस्वरूपादन्येषां परद्रव्याणां वशो भवति । ततस्तस्य जघन्यरत्नत्रयपरिणतेः जीवस्य स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मध्यान-लक्षणपरमावश्यककर्म न भवति । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन -

अन्यवशः संसारी मुनिवेषधरोपि दुःखभाग् नित्यम् ।

स्ववशो जीवन्मुक्तः किञ्चिन्नयूतो जिनेश्वरादेषः ॥

अत एव भाति नित्यं स्ववशो जिननाथमार्गमुनिवर्गे ।

अन्यवशो भात्येवं भृत्यप्रकारेषु राजवल्लभवत्⁶ ॥

मोहान्धकारव्यपगतश्रमणाः ईदृशम् कथयन्ति यत्- यः द्रव्यगुणपर्यायेषु चित्तं करोति, स अपि अन्यवशः वर्तते⁷ । भगवदर्हन्मुखारविन्दविनिर्गतानां मूलोत्तरपदार्थसाधानां प्रतिपादनसमर्थः कश्चित् द्रव्यलिङ्गधारी श्रमणः क्वचित् षड्द्रव्येषु चित्तं करोति । क्वचित् मूर्तामूर्तचेतनाचेतनगुणेषु मनश्च करोति । तेषां व्यञ्जनार्थपर्यायाणां मध्ये बुद्धिं करोति, किन्तु त्रिकालनिरावरणनित्यानन्दरूपे निजात्मतत्त्वे चित्तं कदाचिदपि न योजयति । अत एव सः तपोधनः अन्यवशः इति । यः संयतः खलु शुभभावेऽपि चरति, सोऽपि अन्यवशो भवेत् । तस्मात् तस्य तु आवश्यकं न भवेत्⁸ । यः श्रमणः जिनेन्द्रोक्तपरमाचारशास्त्रक्रमेण सदा संयतः सन् शुभोपयोगे चरति । व्यावहारिकधर्मध्यानपरिणतः अत एव चरणकरणप्रधानः वर्तते । स्वाध्यायकालं दृष्ट्वा स्वाध्यायक्रियां करोति । दैनंदिनं भुक्त्वा चतुर्विधाहारप्रत्याख्यानं च करोति । तिसृषु सन्ध्यासु अर्हत्परमेश्वरस्य शतसहस्रं स्तुतीः मुखकमलेन करोति । त्रिकालेषु नियमपरायणः वर्तते । अहोरात्रे अपि एकादशक्रियातत्परः भवति । पाक्षिकमासिकचातुर्मासिकसांवत्सरिक-प्रतिक्रमणाकर्णनसमुपजनित-परितोषरोमाञ्चकञ्चुकितधर्मशरीरः, अनशनावमौदर्यरसपरित्यागवृत्तिपरिसंख्यानविविक्तशय्यासन-कायक्लेशाभिधानेषु षट्सु बाह्यतपस्सु य सततोत्साहपरायणः जायते । स्वाध्याय-ध्यान-शुभाचरण-प्रच्युतप्रत्यवस्थापनात्मक-प्रायश्चित्त-विनय-वैयावृत्ति-व्युत्सर्गनामधेयेषु च आभ्यन्तरतपसाम् अनुष्ठानेषु च कुशलबुद्धिः । किन्तु सः निरपेक्ष तपोधनः साक्षान्मोक्षकारणं

स्वात्माश्रयावश्यकर्म निश्चयतः परमात्मतत्त्वविश्रान्तिरूपं निश्चयधर्मध्यानं शुक्लध्यानं च न जानीते । अतः सः श्रमणः परद्रव्यगतत्वात् अन्यवशः भवति ।

आत्मवशः श्रमणः -

अन्यवशस्य श्रमणस्य स्वरूपमुक्त्वा अत्र आत्मवशस्य श्रमणस्य लक्षणं कथयति । तद्यथा- यः परभावं परित्यज्य निर्मलस्वभावम् आत्मानं ध्यायति, सः खलु आत्मवशो भवति । तस्यैव च आवश्यककर्म भवति⁹ । यः निरुपरागनिरञ्जनस्वभावत्वात् औदयिकादिपरभावानां समुदयं परित्यजति तथा निजकारणपरमात्मानं कायकरणवाचामगोचरं सदा निरावरणत्वात् निर्मलस्वभावं निखिलदुरघवीरवैरिवाहिनीपताकालुण्टाकं ध्यायति, स एव आत्मवशः कथ्यते । तस्य आत्मवशस्य श्रमणस्य अभेदानुपचार-रत्नत्रयात्मकस्य सकलबाह्यक्रियाकाण्डाडम्बर-विविधविकल्पमहाकोलाहल-प्रतिपक्षमहानन्दानन्दप्रदम् निश्चयधर्मशुक्लध्यानस्वरूपं परमावश्यकं कर्म भवति । पद्मप्रभमलधारिदेवेन स्ववशश्रमणस्य महत्त्वं निम्नप्रकारेण प्रतिपादितम्-

स्ववशयोगिनाकायविशेषकप्रहतचारुवधूकनकस्पृह !
त्वमसि नशशरणं भवकानने स्मरकिरातशरक्षतचेतसाम् ॥

अनशानादितपश्चरणैः फलं, तनुविशोषणमेव न चापरम् ।
तव पदाम्बुरुहद्वयचिन्तया, स्ववश-जन्म सदा सफलं मम ॥

जयति सहजतेजोराशिनिर्मग्नलोकः,

स्वरसविसरपूरक्षालितांहः समन्तात् ।

सहजसमरसेनापूर्णपुण्यः पुराणः

स्ववशमनसि नित्यं संस्थितः शुद्धसिद्धः ॥

सर्वज्ञवीतरागस्य स्ववशस्यास्य योगिनः ।

न कामपि भिदां क्वापि तां विद्मो हा जडा वयम् ॥

एक एव सदा धन्यो जन्मन्यस्मिन्महामुनिः ।

स्ववशः सर्वकर्मभ्यो बहिस्तिष्ठत्यनन्यधीः¹⁰ ॥

आवश्यकानां महत्त्वम् -

आचार्यः शुद्धनिश्चयस्यावश्यकस्य प्राप्तेरुपायं कथयति । तद्यथा- यदि आवश्यकम् इच्छति तर्हि आत्मस्वभावेषु स्थिरभावं कुरु, तेन तु जीवस्य सामायिकगुणः सम्पूर्णो भवति¹¹ । आचार्यः कथयति यद् हे शिष्य ! शुद्धनिश्चयधर्मशुक्लध्यानात्मकं स्वात्माश्रयावश्यकं संसारत्रततिमूलवित्रं यदि इच्छति, तर्हि सहजज्ञानदर्शनचारित्रसुखप्रमुखेषु निखिलविकल्परहित-परमात्मभावेषु स्थिरभावं कुरु । अनेन परमावश्यकेन जीवस्य सामायिक-चारित्रं सम्पूर्णं भवतीति ।

आवश्यकतेन हीनः श्रमणः आचरणतः प्रभ्रष्टो भवति, तस्मात् आवश्यकं कुर्यात्¹²। व्यवहारनयेन समतास्तुतिवन्दना-प्रत्याख्यानादिषडावश्यकपरिहीणः श्रमणः चारित्रभ्रष्टो भवति। शुद्धनिश्चय-नयेन तु परमाध्यात्मभाषया यः निर्विकल्पसमाधिस्वरूप उक्तः, तथाविधया परमावश्यकक्रियया हीनः श्रमणः निश्चयचारित्रभ्रष्टो भवति। अतः स्वशस्य निश्चयावश्यकक्रमेण स्वात्माश्रयभूतेन निश्चयधर्मशुक्लध्यानस्वरूपेण सदावश्यकं श्रमणः करोतु इति।

अन्तरात्मनः स्वरूपम् -

नियमसारग्रन्थे श्रमणस्य अन्तरात्मा -बहिरात्मा इति द्विधा भेदो वर्णितः। तेषु प्रथमं अन्तरात्मा विमृश्यते। तद्यथा- आवश्यकतेन युक्तः श्रमणः अन्तरङ्गात्मा भवति। यः श्रमणः जल्पेषु न वर्तते, सः अन्तरङ्गात्मा उच्यते। अपि च -

यः धर्मशुक्लध्यानयोः परिणतः सोऽपि अन्तरङ्गात्मा भवति¹³। अन्तरात्मा त्रिधा भवन्ति- उत्तमः, मध्यमः, जघन्यश्च। अभेदानुपचाररत्नत्रयात्मकः, स्वात्मानुष्ठाने नियतः परमावश्यककर्मणा अनवरतं संयुक्तः स्वशनामकः श्रमणः सर्वोत्कृष्ट अन्तरात्मा वर्तते। षोडशकषायाणाम् अभावादयं क्षीणमोहपदवीं परिप्राप्य स्थितो महात्मा। असंयतसम्यग्दृष्टिः जघन्यान्तरात्मा। अनयोः मध्ये वर्तमानः सर्वः मध्यमान्तरात्मा भवति।

स्वात्मध्यानपरायणः सन् निरवशेषेण अन्तर्मुखः प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तविकल्पजालेषु कदाचिदपि न वर्तते, अत एव परमतपोधनः साक्षादन्तरात्मा इति। साक्षादन्तरात्मा भगवान् क्षीणकषायः अस्ति। तस्य भगवतः क्षीणकषायस्य षोडशकषायाणामभावात् दर्शनचारित्रमोहनीययोः कर्मरूपराजन्ये विलयं गते। अत एव क्षीणकषायो भगवान् सहजचिद्विलासलक्षणम् अत्यपूर्वमात्मानं शुद्धनिश्चयधर्मशुक्लध्यानद्वयेन नित्यं ध्यायति। सः एव श्रमणः अन्तरङ्गात्मा भवति।

बहिरात्मनः स्वरूपम् -

आवश्यकपरिहीणः अन्तर्बाह्यजल्पयुक्तो ध्यानविहीनश्च श्रमणो बहिरात्मा कथ्यते¹⁴। निश्चय-व्यवहारनयाभ्यां प्रणीतया परमावश्यकक्रियया विहीनः बहिरात्मा भवति। यः स्वात्मनाभ्रष्टः बहिस्तत्त्वनिष्ठः स बहिरात्मा इति।

जिनलिङ्गधारी यः तपोधनाभासः पुण्यकर्माकांक्षया स्वाध्याय-प्रत्याख्यानादिबहिर्जल्पं करोति तथा अशनशनयनयानस्थानादिषु सत्कारादिलाभलुब्धः सन् अन्तर्जल्पे मनो विधत्ते सः बहिरात्मा।

धर्मशुक्लध्यानाभ्यां विहीनो द्रव्यलिङ्गधारी द्रव्यश्रमणोऽपि बहिरात्मैव वर्तते। मूलाचारे आचार्यवद्वेकेरेण आवश्यकस्य लक्षणम् कुन्दकुन्दोक्तरीत्यैव कथितम्, किन्तु आवश्यकस्य भेदानां नामसु पार्थक्यं प्राप्यते। अतोऽत्र आवश्यकस्य भेदाः कथ्यन्ते। तद्यथा- सामायिकं,

चतुर्विंशतिस्तवः, वन्दना, प्रतिक्रमणम्, प्रत्याख्यानं तथा कायोत्सर्गः । एवम् आवश्यकस्य षड् भेदाः प्रतिपादिताः¹⁵ । तेषां पृथक्-पृथक् स्वरूपविमर्शः अग्रे भविष्यति ।

प्रतिक्रमणम् -

प्रतिक्रम्यते प्रमादकृतदैवसिकादिदोषो निराक्रियते अनेनेति प्रतिक्रमणम् । इदं प्रतिक्रमणमतीतकालगतदोषाणां निराकरणार्थं भवति । अस्मिन् श्रमण आत्मनः शुद्धस्वरूपं चिन्तयति । पर्यायाः जीवस्य विभावाः । अतः स चिन्तयति यद् अहं नारकभावः तिर्यङ्मानुषदेवपर्यायो नास्मि । अहं रागद्वेषमोहाः न, तेषां कारणमपि नास्मि । नाहं क्रोधमानमायालोभरूपचतुष्कषाययुक्तः । एतेषां न कर्ता, न कारयिता, न च कर्तृणाम् अनुमन्ता एव । अत एव अयं जीवः स्वभावतः शुद्ध एव । अहं बह्वारम्भपरिग्रहाभावात् नारकपर्यायो न भवामि । संसारिणो जीवस्य बह्वारम्भपरिग्रहत्वं व्यवहारतो भवति, अत एव तस्य नारकायुष्कहेतुभूता निखिलमोहरागद्वेषाः विद्यन्ते, निश्चयनयेन शुद्धजीवस्य न विद्यन्ते । तिर्यक्पर्यायप्रायोग्यमायामिश्राशुभकर्माभावात् सदा तिर्यक्पर्याय-कर्तृत्वविहीनोऽहम् । मनुष्यनामकर्मप्रायोग्यद्रव्यभावकर्माभावात् शुद्धनिश्चयतो मे मनुष्यपर्यायो नास्तीति । निश्चयेन देवनामधेयाधारदेवपर्याययोग्यसुरससुगन्धस्वभावात्मकपुद्गलद्रव्यसम्बन्धाभावात् मे देवपर्यायो न वर्तते ।

शुद्धनिश्चयनयतश्चतुर्दशभेदभिन्नानि मार्गणास्थानानि तथाविधभेदविभिन्नानि जीवस्थानानि गुणस्थानानि वा परमभावस्वभावस्य न विद्यन्ते । शुद्धनिश्चयनयेन मनुष्यतिर्यक्पर्यायकाय-वयः कृतविकारसमुपजनित-बाल-यौवन-स्थविर-वृद्धावस्थाद्यनेकस्थूल-कृशविधिविभेदा मे न सन्ति । शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन मे सकलमोहरागद्वेषाः न विद्यन्ते । सहजनिश्चयनयतः सदा निरावरणात्मकस्य शुद्धावबोधरूपस्य मे निखिलसंसृतिक्लेशहेतवः क्रोधमानमायालोभाः न सन्ति ।

निश्चयतोऽमीषां विविधविकल्पाकुलानां विभावपर्यायाणां नाहं कर्ता, न कारयिता वा भवामि, न च पुद्गलकर्माणां कर्तृणां वा अनुमन्ता । नाहं नारकपर्यायं, तिर्यक्पर्यायं, मनुष्यपर्यायं वा देवपर्यायं कुर्वे, किन्तु सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्त्ये । नाहं मार्गणास्थानभेदं, गुणस्थानभेदं न चैकेन्द्रियादिजीवस्थानभेदं कुर्वे, किन्तु सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्त्ये । नाहं मार्गणास्थानभेदं, गुणस्थानभेदं न चैकेन्द्रियादिजीवस्थानभेदं कुर्वे, किन्तु सहज-चिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्त्ये । नाहं शरीरगतबालाद्यवस्थानभेदं कुर्वे, रागादिभेदभावकर्मभेदं कुर्वे, भावकर्मात्मककषायचतुष्कं कुर्वे, किन्तु सहजचिद्विलासात्मकमात्मानमेव संचिन्त्ये¹⁶ ।

एवं प्रकारेण जीव-पुद्गलकर्मणोः भेदाभ्यासेन निश्चयचारित्रं भवति । प्रतिक्रमणनामधेये आवश्यके ईदृशस्यैव आत्मनः चिन्तनं भवति । कुन्दकुन्दाचार्येणोक्तं यद्- वचनरचनां मुक्त्वा रागादिभावानां वारणं कृत्वा यः आत्मानं ध्यायति, तस्य प्रतिक्रमणं भवति । यो विराधनं विशेषेण मुक्त्वा आराधनायां वर्तते, सः प्रतिक्रमणम् उच्यते । यस्तु अनाचारं मुक्त्वा आचारे स्थिरभावम् करोति, सः प्रतिक्रमणम् करोति । यः उन्मार्गं परित्यज्य जिनमार्गं स्थिरभावम् करोति, सः प्रतिक्रमणम् करोति । यः साधुः शल्यभावं मुक्त्वा निःशल्ये परिणमति, सः प्रतिक्रमणम् करोति ।

यः साधुः अगुप्तिभावं त्यक्त्वा त्रिगुप्तिगुप्तो भवेत्, तस्य प्रतिक्रमणम् उच्यते । यः आर्त्तरीद्रे ध्यानं मुक्त्वा धर्मशुक्लं ध्यायति, तस्य प्रतिक्रमणम् उच्यते । मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रं निरवशेषेण त्यक्त्वा सम्यक्त्वज्ञानचरणानि - यः भावयति, तस्य प्रतिक्रमणम् । उत्तमार्थः आत्मा वर्तते, तस्मिन् स्थिताः मुनिवराः कर्म घ्नन्ति । तस्मात् तु ध्यानमेव उत्तमार्थस्य प्रतिक्रमणम् । ध्याननिलीनः साधुः सर्वदोषाणां परित्यागं करोति, तस्मात् तु ध्यानमेव सर्वातिचारस्य प्रतिक्रमणम् वर्तते ।

यः परमतपश्चरणकारणसहजवैराग्यसुधासिन्धोश्चन्द्रः अप्रशस्तवचनरचनापरिमुक्तोऽपि वचनरचनां मुक्त्वा अखिलमोहराग-द्वेषभावानां निवारणं करोति तथा अखण्डानन्दमयं निजकारणं परमात्मानं ध्यायति, तस्य निश्चयप्रतिक्रमणं भवति¹⁷ ।

यः परमतत्त्वज्ञानी जीवः सततात्मसम्मुखरूपतया धारावाहिपरिणामसन्तत्या साक्षात् स्वभावस्थितौ आत्मााराधनायां वर्तते, सः निरपराधः । आत्मााराधनरहितः सापराधः, अत एव निरवशेषेण विराधनं मुक्त्वा इत्युक्तः । विराधनरहितः जीवः निश्चयप्रतिक्रमणमयो भवति । तत एव प्रतिक्रमणस्वरूपमुच्यते¹⁸ ।

नियतं परमोपेक्षासंयमिनः शुद्धात्मााराधनाव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि अनाचारः । यः सर्वमनाचारं मुक्त्वा आचारे सहजचिद्विलासलक्षणे निजपरमात्मतत्त्वभावनास्वरूपे स्थिरभावं करोति, सः श्रमणः एव प्रतिक्रमणस्वरूपमुच्यते¹⁹ ।

यः शंकाकांक्षाविक्रित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तव-मलकलंकपंकनिर्मुक्तः सः शुद्धनिश्चयेन सम्यग्दृष्टिर्जीवः । बुद्धादिप्रणीतमिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रात्मकं मार्गाभासं परित्यजति । व्यवहारेण वीतरागमार्गे पञ्चमहाव्रत-पञ्चसमिति-त्रिगुप्ति-पञ्चेन्द्रियनिरोध-षडावश्यकाद्यष्टाविंशतिमूलगुणात्मके स्थिरपरिणामं करोति । शुद्धनिश्चयनयेन सहजज्ञानादिशुद्धगुणालङ्कृते सहजपरमचित्स्वरूप-निजपरमात्मद्रव्ये स्थिरभावं करोति । सः मुनिः निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूपमुच्यते²⁰ ।

निश्चयतो निःशल्यस्वरूपस्य परमात्मनः तावत् व्यवहारेण कर्मपङ्कयुक्तत्वात्
निदानमायामिथ्याशल्यत्रयं विद्यत इति । अत एव यः शल्यत्रयं मुक्त्वा परमनिःशल्यस्वरूपे
तिष्ठति, सः निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूपमुच्यते²¹ । तथा चोक्तं नियमसारटीकायाम् -

शल्यत्रयं परित्यज्य निःशल्ये परमात्मनि ।

स्थित्वा विद्वान्सदा शुद्धमात्मानं भावयेत्स्फुटम्²² ॥

अत्यासन्नभयमुनीश्वरः बाह्यप्रपञ्चरूपम् अगुप्तिभावं परित्यज्य त्रिगुप्तिगुप्तनिर्विकल्प-
परमसमाधिलक्षणलक्षितम् आत्मानं ध्यायति, सः प्रतिक्रमणमयः श्रमणः भवति । अत एव सः
निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूपो भवतीति²³ । तथा चोक्तम्-

अथ तनुमनोवाचां त्यक्त्वा सदा विकृतिं मुनिः ।

सहजपरमां गुप्तिं संज्ञानपुञ्जमयीमिमाम् ॥

भजतु परमां भव्यः शुद्धात्मभावनया समं ।

भवति विशदं शीलं तस्य त्रिगुप्तिमयस्य तत्²⁴ ॥

स्वदेशत्यागात् द्रव्यनाशात् मित्रजनविदेशगमनात् कम्पनीयकामिनीवियोगात्
अनिष्टसंयोगाद्वा समुपजातमार्त्तध्यानम् । चौर-जार-शात्रव-जन-वध-बन्धननिबद्धमहदद्वेषजनितम्
रौद्रध्यानम् वर्तते । एतद्द्वितयम् संसारदुःखमूलत्वात् निरवशेषेण त्याज्यम् । स्वर्गापवर्ग-
निःसीमसुखमूलस्वात्माश्रितनिश्चयपरमधर्मध्यानम्, ध्यानध्येयविविधविकल्पविरहितम्
अन्तर्मुखाकारम्, इन्द्रियातीतम्, निर्भेदपरमकलासहितं निश्चयशुक्लध्यानं, यः परमसंयमी ध्यायति,
सः निश्चयप्रतिक्रमणस्वरूपो भवति²⁵ । ध्यानेषु चतुर्षु हेयमाद्यं ध्यानद्वितीयं, तृतीयं तावदुपादेयम्,
सर्वदा उपादेयं च चतुर्थमिति भावः । यथा -

निष्क्रियं करणातीतं ध्यानध्येयविवर्जितम् ।

अन्तर्मुखं तु यद् ध्यानं तच्छुक्लं योगिनो विदुः²⁶ ॥

जिनमार्गप्रतिकूलमार्गाभासमार्गश्रद्धानं मिथ्यादर्शनम् । तत्रैव अवस्तुनि वस्तुबुद्धिः
मिथ्याज्ञानं, तन्मार्गाचरणं च मिथ्याचारित्र्यम् । एतत्त्रितयं निरवशेषेण परित्याज्यम् ।
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यरूपं रत्नत्रयं तद्रूपम् आत्मानं वा यः श्रमणो भावयति तस्य तु
निश्चयप्रतिक्रमणं भवति²⁷ । तथा चोक्तम्-

त्यक्त्वा विभावमखिलं व्यवहारमार्ग-

रत्नत्रयं च मतिमान्निजतत्त्ववेदी ।

शुद्धात्मतत्त्वनियतं निजबोधमेकं,

श्रद्धानमन्यदपरं चरणं प्रपेदे²⁸ ॥

व्यवहारेण जिनमार्गे मुनीनां सल्लेखनासमये द्विचत्वारिंशद्विराचार्यैर्दत्तोत्तमार्थ-
प्रतिक्रमणाभिधानेन देहत्यागो धर्मः । निश्चयेन नवपदार्थेषु उत्तमार्थ आत्मा तस्मिन् स्वरूपे ये
तपोधनः तिष्ठन्ति, ते कर्मविनाशं कुर्वन्ति । तस्मात् ध्यानध्येयविकल्पविरहितं
निश्चयपरमशुक्लध्यानमेव निश्चयोत्तमार्थस्य प्रतिक्रमणं भवति । अत एव निश्चयोत्तमार्थप्रतिक्रमणं
स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मशुक्लध्यानमयत्वात् अमृतकुम्भस्वरूपं भवति²⁹ ।

अत्यासन्न-भव्यजीवः साधुः अध्यात्मभाषयोक्तनिश्चय-धर्मध्यानस्वरूपे स्थितोऽपि
निरपेक्षनिश्चयशुक्लध्यानस्वरूपे तिष्ठति, तथा प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तमोहरागद्वेषादि-दोषाणां
परित्यागं करोति । तस्माद् निश्चयधर्मशुक्लध्यानद्वितयमेव सर्वातिचाराणां प्रतिक्रमणं भवति³⁰ ।
तथा च समयसारग्रन्थे -

कम्मं जं पुव्वकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसं ।

ततो णियत्तए अप्पयं तु जो सो पडिक्कमणं³¹ ॥

अस्यायं भावः - पूर्वकृतं यत् शुभाशुभमनेकविस्तरविशेषं कर्म, तस्माद् यः आत्मानं
निवर्तयति, सः प्रतिक्रमणम् । इति निश्चयनयापेक्षया कथनम् । कृतातिचारस्य
मतेस्तदतिचारपराङ्मुखतो योगत्रयेण हा दुष्टं कृतं चिन्तितमनुमन्तं चेति परिणामः प्रतिक्रमणम्³² ।
चतुरशीतिलक्षणसमूह- संयुक्तेषु पञ्चमहाव्रतेषु समुत्पन्नं कलङ्कप्रक्षालनम् प्रतिक्रमणम्³³ ।

प्रतिक्रमणनामधेये सूत्रे यथा प्रतिक्रमणं वर्णितं तथा ज्ञात्वा यः भावयति तस्य तदा
प्रतिक्रमणं भवति³⁴ । निर्यापकाचार्यैः समस्तागमसारासारविचारचारुचातुर्यगुणकदम्बकैः
प्रतिक्रमणसूत्रे अतिविस्तरेण प्रतिक्रमणं व्यावर्णितम् । तथा ज्ञात्वा जिननीतिललङ्घयन् श्रमणः
सकलसंयमभावनां करोति । तस्य महामुनेः बाह्यप्रपञ्चविमुखस्य पञ्चेन्द्रियप्रसरवर्जित-
गात्रमात्रपरिग्रहस्य परमगुरुचरणस्मरणासक्तचित्तस्य तदा प्रतिक्रमणं भवति । अतीतदोषनिवर्तनं
प्रतिक्रमणम्³⁵ ।

प्रतिक्रमणस्य निक्षेपाः -

मूलाचारे प्रतिक्रमणस्य षड् निक्षेपाः वर्णिताः । ते च नाम, स्थापना, द्रव्यं, क्षेत्रं,
कालः, भावश्च सन्ति³⁶ । पापहेतुनामातीचाराभिवर्तनं प्रतिक्रमणदण्डकगतशब्दोच्चारणं च
नामप्रतिक्रमणम् । सरागस्थापनाभ्यः परिणामनिवर्तनं स्थापनाप्रतिक्रमणं कथ्यते । सावद्य-
द्रव्यसेवायाः परिणामस्य निवर्तनं द्रव्यप्रतिक्रमणम् । क्षेत्राश्रितातिचाराभिवर्तनं क्षेत्रप्रतिक्रमणम् ।
कालमाश्रितातीचाराभिवृत्तिः कालप्रतिक्रमणम् भवति । रागद्वेषाद्याश्रितातीचाराद् निवर्तनं
भावप्रतिक्रमणं ज्ञातव्यम् ।

प्रतिक्रमणस्य भेदाः -

निक्षेपानन्तरं अत्र प्रतिक्रमणस्य भेदाः कथ्यन्ते । तद्यथा- दैवसिकं, रात्रिकम्, ऐर्यापथिकं, पाक्षिकं, चातुर्मासिकं, सांवत्सरिकं, उत्तमार्थं चेति प्रतिक्रमणं सप्तधा भवति³⁷ ।

दिवसे भवं दैवसिकम् अर्थाद् दिवसमध्ये नामस्थापनाद्रव्य- क्षेत्रकालभावाश्रितस्य अतिचारस्य कृतकारितानुमतस्य मनोवचनकायैः शोधनं दैवसिकं प्रतिक्रमणम् । रात्रौ भवं रात्रिकं रात्रिविषयस्य षड्विधातीचारस्य कृतकारितानुमतस्य मनोवचनकायैः त्रिभिः निरसनं रात्रिकं प्रतिक्रमणम् । ईर्यापथे भवम् ऐर्यापथिकं षड्जीवनिकायविषयातीचारस्य निरसनम् ऐर्यापथिकं प्रतिक्रमणं ज्ञातव्यम् । पक्षे भवं पाक्षिकं पञ्चदशाहोरात्रविषयस्य षड्विधनामादिकारणस्य कृतकारितानुमतस्य मनोवचनकायैः परिशोधनम् पाक्षिकं प्रतिक्रमणम् । चतुर्मासेषु भवं चातुर्मासिकं, चतुर्मासमध्ये नामादिभेदेन षड्विधस्य अतीचारस्य बहुभेदभिन्नस्य वा कृतकारितानुमतस्य मनोवचनकायैः निरसनं चातुर्मासिकं प्रतिक्रमणम् । संवत्सरे भवं सांवत्सरिकम्, इदं तु चातुर्मासिकप्रतिक्रमणवत् भवति, केवलं समयस्य अन्तरम् वर्तते । उत्तमार्थं भवम् औत्तमार्थं यावज्जीवं चतुर्विधाहारस्य परित्यागः सर्वातिचारस्य प्रतिक्रमणस्य अन्तर्भावो द्रष्टव्यः इति ।

अन्यप्रकारेणापि प्रतिक्रमणस्य भेदान् कथयन्ति । ते च प्रतिक्रामकः, प्रतिक्रमणं प्रतिक्रमितव्यं च सन्ति³⁸ । तेषु प्रतिक्रामति कृतदोषाद्धिरमतीति प्रतिक्रामकः । जीवस्तु प्रतिक्रामकः दोषद्वारागतकर्मविक्षपणशीलः वर्तते । आहारपुस्तकभेषजोपकरणादिकं द्रव्यं प्रतिक्रामकः । शयनासनस्थानचङ्गुलणादिविषयो भूभागोऽङ्गुल-वितस्ति-हस्त-क्रोश-योजनादिप्रमितः क्षेत्रप्रतिक्रामकः । घटिका-मुहूर्त्त-समय-लव-दिवस-रात्रि-पक्ष-मासत्वयन-संवत्सर-संध्या-पर्वादिः कालप्रतिक्रामकः । परिणामरागद्वेषादिमदादिलक्षणः भावप्रतिक्रामकः भवति । एतद्विषयाद् अतिचारान्निवर्तनपरो ज्ञेयाकारबहिर्व्यावृत्तरूपः जीवः प्रतिक्रामको भवति । व्रतशुद्धिपरिणतस्य जीवस्य प्रतिक्रमणं भवति । व्रतविषयकम् अतीचारं येन परिणामेन प्रक्षाल्य प्रतिगच्छति पूर्वव्रतशुद्धौ स परिणामः तस्य जीवस्य प्रतिक्रमणं भवति । मिथ्यादुष्कृताभिधानाद् अभिव्यक्तप्रतिक्रियं द्रव्यक्षेत्रकालभावमाश्रित्व प्रतिक्रमणं भवति ।

द्रव्यप्रतिक्रमितव्यं सचिच्चात्तमिश्रभेदेन त्रिविधम् । सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तम् । द्विपदचतुष्पदादि-अचित्तं, सुवर्णरूप्यलोहादिमिश्रम् प्रतिक्रमितव्यमिति । गृहपत्तनकूपवाप्यादिकं क्षेत्रं प्रतिक्रमितव्यम् । दिवसमुहूर्तरात्रिवर्षाकालादिः कालः प्रतिक्रमितव्यः । येन द्रव्येण क्षेत्रेण कालेन वा पापागमो भवति तद्द्रव्यं क्षेत्रं कालः, तदाश्रितदोषाश्च परिहरणीयाः । काले अष्टमी-चतुर्दशीनन्दीश्वरादिके उपवासादिरूपेण द्रव्यं क्षेत्रं कालश्च दिवसादिः प्रतिक्रमितव्याः । अप्रासुकद्रव्यक्षेत्रकालभावाः त्याज्याः । तद्द्वारेण अतीचाराश्च परित्याज्या भवन्ति । द्रव्यप्रतिक्रमणं

समासतः उक्तम् । मूलाचारे भावप्रतिक्रमणे आलोचना वर्णिताः । किन्तु नियमसारग्रन्थे आलोचना पृथक् आवश्यकरूपेण विहिता । अतएव तस्याः स्वरूपभेदानां विमर्शः यथाप्रसङ्गं करिष्यते । एवं प्रतिक्रमणस्य स्वरूपभेदादीनां विमर्शः कृतः ।

प्रत्याख्यानम् -

षडावश्यकेषु प्रतिक्रमणानाम्नि आवश्यके अतीतदोषाणां निराकरणं भवति । प्रत्याख्याने अनागतदोषाणां निवारणं भवति । अत एव अनागतदोषापोहनं प्रत्याख्यानमिति³⁹ । मुनयोः प्रतिदिनं भुक्त्वा योग्यकालपर्यन्तम् अन्नपानखाद्यलेह्यरुचिं यत् त्यजन्ति, तद् व्यवहार-प्रत्याख्यानम्⁴⁰ । नियमसारदृष्ट्या निश्चय-प्रत्याख्यानस्वरूपमत्रोच्यते । तद्यथा- सकलजल्पं मुक्त्वा अनागतशुभाशुभवारणं च कृत्वा आत्मनः ध्यानं प्रत्यख्यानमुच्यते⁴¹ । निश्चयनयतः समस्तप्रशस्ताप्रशस्तवचनरचनाप्रपञ्चपरिहारेण शुद्धज्ञानभावनासेवाप्रसादादभिनवशुभाशुभ-द्रव्यभावकर्मणां संवरः प्रत्यख्यानं वर्तते । यः सदान्तर्मुखपरिणत्यां परमकलाधारमत्यपूर्वम् आत्मनः ध्यानं करोति, तस्य तु नित्यं प्रत्यख्यानं भवति । यः सम्यग्दृष्टिः सकलं कर्मनोर्कर्मसमूहं त्यजति, तस्य संज्ञानमूर्त्तेः नित्यं प्रत्याख्यानं भवति । तस्य प्रत्याख्यानस्य योग्यः जीवः कदा भवति इत्यत्र उच्यते । तद्यथा-

णिक्कसायस्स दंतस्स सूरस्स ववसायिणो ।
संसारभयभीदस्स पच्चक्खाणं सुहं हवे⁴² ॥

निष्कषायस्य दान्तस्य शूरस्य व्यवसायिनः संसारभयभीतस्य च सुखमयं प्रत्याख्यानं भवति । यः सकलकषायकलङ्कपङ्कविमुक्तो वर्तते । अखिलेन्द्रियव्यापारविजयोपार्जितपरमदान्तः अस्ति निखिलपरीषहजयत्वात् निजशूरगुणस्तथा निश्चयपरमतपश्चरणनिरतशुद्धभावयुक्तः संसारभयभीतो जायते, तस्य व्यवहारेण चतुर्विधाहारत्यागः प्रत्याख्यानम् । व्यवहारप्रत्यख्यानं कुदृष्टेरपि पुरुषस्य चारित्रमोहोदयहेतुभूतद्रव्यभावकर्मक्षयोपशमेन क्वचित् कदाचित् संभवति । अतएव अत्यासन्नभयजीवानां हितकारकं निश्चयप्रत्याख्यानम् । संसारशरीरभोगनिर्वेगता निश्चयप्रत्याख्यानस्य कारणमस्ति । भाविकाले संभाविनां निखिलमोहरागद्वेषादिविविधविभावानां परिहारः परमार्थप्रत्याख्यानम् । अनागतकाले उत्पन्नविविधान्तर्जल्पानां परित्यागः शुद्धनिश्चयप्रत्याख्यानम् ।

प्रत्याख्यानिजीवेन किं करणीयम् इत्यस्य विमर्शोऽत्र क्रियते । तद्यथा- केवलज्ञानस्वभावः केवलदर्शनस्वभावः सुखमयः तथा केवलशक्तिस्वभावः अहम्, इति ज्ञानिजीवः चिन्तयेत्⁴³ । शुद्धसद्भूतव्यवहारेण साद्यनिधनामूर्त्तातीन्द्रियस्वभावोऽहम् । शुद्धस्पर्शरसगन्धवर्णानामाधार-भूतशुद्धपुद्गलपरमाणुवत् केवलज्ञानदर्शनसुखशक्तियुक्तः यः परमात्मा, सोऽहमिति भावना

कर्त्तव्या । निश्चयेन सहजज्ञान-दर्शन-चारित्र-शक्तिस्वरूपोऽहम् इति भावना कर्त्तव्या । तथा चोक्तम् -

जयति स परमात्मा केवलज्ञानमूर्तिः,
सकलविमलदृष्टिः शाश्वतानन्दरूपः ।
सहजपरमचिच्छक्त्यात्मकः शाश्वतोयं
निखिलमुनिजनानां चित्तपंकेजहंसः⁴⁴ ॥

यः निजभावमपि न मुञ्चति, कमपि परभावं च न गृह्णाति, सर्वं जानाति पश्यति, सोहम् इति च चिन्तयति, स एव ज्ञानी भवति⁴⁵ । यः कारणपरमात्मा सकलदुरितवीरवैरिसेनाविजय-वैजयन्तीलुण्टाकं त्रिकालनिरावरणनिरञ्जननिजस्वभावं क्वचिदपि न मुञ्चति । पञ्चविधसंसारवृद्धि-कारणं विभावपुद्गलद्रव्यसंयोगसंजातं रागादिपरभावं नैव गृह्णाति । निश्चयेन निजनिरावरणपरमबोधेन कारणपरमात्मानं जानाति, तथाविधसहजालोकेन पश्यति च । कारणसमयसारोऽहमिति भावना नित्यं करोति, सः सम्यग्ज्ञानीति । तथा चोक्तम्-

आत्मानमात्मनि निजात्मगुणाद्यमात्मा,
जानाति पश्यति च पञ्चमभावमेकम् ।
तत्याज नैव सहजं परभावमन्यं,
गृह्णाति नैव खलु पौद्गलिकं विकारम् ॥
निर्द्वन्द्वं निरुपद्रवं निरुपमं नित्यं निजात्मोद्भवं,
नान्यद्रव्यविभावनोद्भवमिदं शर्माभूतं निर्मलम् ।
पीत्वा यः सुकृतात्मकः सुकृतमप्येतद्विहायाधुना,
प्राप्नोति स्फुटमद्वितीयमतुलं चिन्मात्रचिन्तामणिम्⁴⁶ ॥

शुभाशुभमनोवाक्कायकर्मभिः प्रकृतिप्रदेशबन्धौ स्याताम् । चतुर्भिः कषायैः स्थित्यनुभागबन्धौ स्तः । सम्यग्ज्ञानिना एभिः चतुर्भिर्बन्धैः निर्मुक्तोऽहमिति भावना निरन्तरं कर्त्तव्या⁴⁷ । कमनीयकामिनीकांचनप्रभृति-समस्तपरद्रव्येषु पर्यायेषु च ममकारं परिवर्जयामि । निर्ममकारात्मनि आत्मनि स्थित्वा आत्मानमवलम्ब्य च संसारसंभवसुखदुःखादिविभावपरिणतिं परिहरामि⁴⁸ ।
आत्मा एव उपादेयः -

समस्तविभावानां त्यागभावनानन्तरं केवलं मम आत्मा एव उपादेयः, इत्यस्य विमर्शः क्रियते । तद्यथा- मम ज्ञाने दर्शने चारित्रे प्रत्याख्याने संवरे योगे च सर्वत्रैव आत्मा वर्तते⁴⁹ । अनाद्यनिधनामूर्तातीन्द्रिय-स्वभावशुद्धसहजसौख्यात्मा हि आत्मा अस्ति । सः सहजशुद्धज्ञान-चेतनापरिणतस्य मम सम्यग्ज्ञाने जायते । स च प्राञ्चितपरमपञ्चमगतिप्राप्तिहेतुभूतस्य पञ्चमभावभावनापरिणतस्य मम सहजसम्यग्दर्शनविषये भवति । साक्षान्निर्वाणप्राप्त्युपाय-

स्वस्वरूपाविचलस्थितिरूपसहजपरमचारित्रपरिणतेः मम सहजचारित्रेऽपि आत्मा वर्तते । भेदविज्ञानिनः परद्रव्यपराङ्मुखस्य पञ्चेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहस्य मम प्रत्याख्याने शुभाशुभपुण्य-पापसुखदुःखानां षण्णां सकलसन्न्यासात्मके स आत्मा सदा संलग्नो वर्तते । तथैव मम संवरे योगे तथा च प्रत्याख्यानेऽपि आत्मा एव वर्तते, अन्यत्र क्वचिदपि नास्ति ।

संसारवस्थायां मुक्तौ च जीवः निःसहाय -इति कथयति । तद्यथा- जीवः एकश्च म्रियते, स्वयम् एको जीवति । एकस्य मरणं जायते, एको नीरजाः सिध्यति⁵⁰ । नित्यमरणे तद्भवमरणे च सहायमन्तरेण व्यवहारतश्च जीवः एक एव म्रियते । सादिनिधनमूर्तिविजातीय-विभावव्यञ्जन- नरनारकादिपर्यायोत्पत्तौ एक एव जीवति । सर्वैः बन्धुभिः परिरक्ष्यमाणस्यापि महाबलपराक्रमस्यैकस्य जीवस्य अप्रार्थितमपि स्वयमेव मरणं प्राप्यते । एक एव परमगुरुप्रसादासादितस्वात्माश्रयनिश्चयशुक्लध्यानबलेन स्वात्मानं ध्यात्वा सद्यः निर्वाणं प्राप्नोति । तथा चोक्तम् -

स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्फलमश्नुते ।
स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं तस्माद्धिमुच्यते⁵¹ ॥

अपि च-

ज्ञानदर्शनलक्षणः शाश्वत एकः आत्मा ममाऽस्ति, शेषाः सर्वे संयोगलक्षणा मे बाह्या भावाः सन्ति⁵² । यः त्रिकालनिरुपाधिस्वभावत्वात् निरावरणज्ञानदर्शनलक्षणलक्षितः स कारणपरमात्मा । अखिलसंसृतिनन्दन-तरुमूलालवालाम्भ-पूरपरिपूर्णप्रणालिकावत् संस्थितकलेवरसंभवहेतुभूत-द्रव्यभावकर्माभावादेकः । स एव सकलक्रियाकाण्डाडम्बरविविध-विकल्पकोलाहलनिर्मुक्तसहजशुद्धज्ञानचेतनामतीन्द्रियं भुञ्जानः सन् शाश्वतो भूत्वा मम उपादेयरूपेण तिष्ठति । ये शुभाशुभकर्मसंयोगसंभवाः शेषा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहाः ते सर्वे ममस्वरूपाद्बाह्याः सन्ति ।

उपर्युक्तान् बाह्यभावान् कथमहम् पृथक् करोमि, इति कथ्यते । मे यत् किञ्चित् दुश्चरित्रं तत् सर्वं त्रिविधेन मनोवचनकायेन विसृजामि तथा च त्रिविधं सामायिकं निराकारं करोमि⁵³ । मम परमतपोधनस्य भेदविज्ञानिनोऽपि पूर्वसंचितकर्मोदयबलात् चारित्रमोहोदये सति यत्किञ्चिदपि दुश्चरित्रं भवति चेत्तत् सर्वं मनोवाक्कायसंशुद्ध्या संत्यजामि । सामायिकशब्देन अत्र सामायिकछेदोपस्थापनपरिहारविशुद्ध्यभिधानत्रिविधं चारित्रम् गृहीतम् । अहं जघन्यं रत्नत्रयम् उत्कृष्टं करोमि । नवपदार्थपरद्रव्यश्रद्धान-परिज्ञानाचरणस्वरूपं साकारं रत्नत्रयम् वर्तते । तत् स्वस्वरूपश्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानरूपस्वभावरत्नत्रयस्वीकारेण निराकारं शुद्धं करोमि । भेदोपचार-चारित्रम् अभेदोपचारं करोमि । अभेदोपचारम् अभेदानुपचारं करोमि इति त्रिविधं सामायिकम्

उत्तरोत्तरस्वीकारेण सहजपरमतत्त्वाविचलस्थितिरूपसहजनिश्चयचारित्रं भवति । यद् निराकारतत्त्वनिरतत्वाद् निराकारचारित्रमिति ।

सर्वभूतेषु मे साम्यं वर्तते । मम केनचित् सह वैरं नास्ति । आशामुत्सृज्य समाधिं प्रतिपद्ये⁵⁴ । सकलेन्द्रियव्यापारविमुक्तस्य मम भेदविज्ञानिषु अज्ञानिषु च समता अस्ति । मित्रामित्रपरिणतेः अभावात् केनचित् सह मे वैरं नास्ति । सहजवैराग्यपरिणतेः न मे कापि आशा विद्यते । अत एव अहम् परमसमरसीभावसनाथपरमसमाधिं प्रपद्ये इति ।

उपर्युक्तप्रकारेण यो जीवकर्मणो नित्यं भेदाभ्यासं करोति, सः नियमात् प्रत्याख्यानं धर्तुं शक्नोति इति⁵⁵ ।

प्रत्याख्यानस्य भेदाः –

प्रतिक्रमणं नाम आवश्यकवत् प्रत्याख्यानस्य अपि नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाश्चेति षड् निक्षेपा ज्ञातव्याः⁵⁶ । प्रत्याख्यानस्य दश भेदाः सन्ति । अनागतम्, अतिक्रान्तं, कोटिसहितम्, निःखण्डितं, साकारम्, अनाकारं, परिणामगतम्, अपरिशेषम्, अध्वगतं, सहेतुकं चेति दशधा प्रत्याख्यानं भवति⁵⁷ ।

अनागतम् –

भविष्यत्कालविषयोपवासादिकरणं चतुर्दश्यादिषु यत्कर्तव्यं तत्त्वयोदश्यादिषु यत् क्रियते तत् अनागतं प्रत्याख्यानम् वर्तते ।

अतिक्रान्तम्-

अतीतकालविषयोपवासादिकरणं चतुर्दश्यादिषु यत् कर्तव्यम् उपवासादिषु तत् प्रतिपदादिषु क्रियते, तत् अतिक्रान्तं प्रत्याख्यानं भण्यते ।

कोटिसहितम् –

संकल्पसमन्वितं शक्त्यपेक्षया उपवासादिकं श्वस्तने दिने स्वाध्यायवेलायामतिक्रान्तायां यदि शक्तिर्भविष्यति, तर्हि उपवासादिकं करिष्यामि, नो चेन्न करिष्यामि इत्येवं प्रत्याख्यानं कोटिसहितम् इति ।

निःखण्डितम् –

पाक्षिकादिषु उपवासं निःखण्डितमवश्यं कर्तव्यमिति निःखण्डितं प्रत्याख्यानम् ।

साकारम् –

सभेदं सर्वतोभद्रकनकावल्याद्युपवासविधेः नक्षत्रादिभेदेन करणं तत् साकारप्रत्याख्यानं भवति ।

अनाकारम् -

स्वेच्छया उपवासविधिः नक्षत्रादिकमन्तरेण उपवासादिकरणम् अनाकारप्रत्याख्यानम् कथ्यते ।

परिणामगतम्-

प्रमाणसहितं षष्ठाष्टम-द्वादश-पक्षाद्धपक्षमासादिकालादि-परिणामेन उपवासादिकरणं परिणामगतं प्रत्याख्यानं भवति ।

अपरिशेषम् -

चतुर्विधाहारादीनां यावज्जीवं परित्यागः अपरिशेषं प्रत्याख्यानम् ।

अध्वगतम् -

मार्गविषयम् अटवीनद्यादिनिष्क्रमणद्वारेण उपवासादिकरणम् अध्वगतं प्रत्याख्यानं वर्तते ।

सहेतुकम् -

हेतुना सह वर्तत इति सहेतुकम् । उपसर्गादिनिमित्तापेक्षम् उपवासादिकरणं सहेतुकं नाम प्रत्याख्यानम् भण्यते । एवंप्रकारेण प्रत्याख्यानस्य निश्चय-व्यवहारनयदृष्ट्या लक्षणं तथा तस्य निक्षेपभेदानां च विमर्शः कृतः ।

आलोचना-

कृतातिचारजुगुप्सापुरःसरं वचनमालोचना । गुरवे प्रमादनिवेदनं दशदोषविवर्जित-मालोचनमिति⁵⁸ । निश्चयनयेन स्वकृतापराधगोपन-त्यजनमालोचना कथ्यते । नियमसारग्रन्थे आलोचना स्वतन्त्रावश्यकरूपेण विमर्शिता । तदनुसारेण अत्र आलोचनायाः स्वरूपमुच्यते । तद्यथा- नोकर्मकर्मरहितं विभावगुणपर्यायैः व्यतिरिक्तम् आत्मानं यो ध्यायति, तस्य श्रमणस्य आलोचना भवति⁵⁹ । औदारिक-वैक्रियकाऽऽहारक-तैजसानि शरीराणि नोकर्माणि सन्ति । ज्ञानदर्शनावरणान्तराय-मोहनीयवेदनीयायुर्नामगोत्राभिधानानि द्रव्यकर्माणि भवन्ति । कर्मोपाधिनिरपेक्षसत्ताग्राहकनिश्चयद्रव्यार्थिकनयापेक्षया एभिः नोकर्मद्रव्यकर्मभिः रहितम् । मतिज्ञानादयो विभावगुणाः नरनारकादिव्यञ्जनपर्याया एव विभावपर्यायाः सन्ति । एभिः सर्वैः व्यतिरिक्तस्य आत्मानो ध्यानम् एव निश्चयालोचना भवति ।

नियमसारग्रन्थे कुन्दकुन्देन आलोचना पृथगावश्यकरूपेण वर्णिता, किन्तु मूलाचारग्रन्थे आचार्यवट्टकेरमहाभागेन प्रतिक्रमणस्यान्तर्गतत्वेन वर्णिता । आचार्येण कथितम् यत् आलोचनापूर्वकं प्रतिक्रमणं भवति । अतोऽत्र मूलाचारानुसारेण आलोचनायाः स्वरूपमुच्यते । तद्यथा- विनयं सिद्धभक्तिश्रुतभक्त्यादिकं कृतिकर्म कृत्वा पूर्वापरभागं स्वोपवेशनस्थानं च पिच्छिकया चक्षुषा सम्मार्ज्यं चारित्रातीचारान् सम्यग् निरूप्य अञ्जलिकरणं शुद्धं कृत्वा सुविहितम् ऋद्ध्यादिगौरवं

जात्यादिमदं च मुक्त्वा गुरवे स्वव्रतातीचारान् निवेदनम् आलोचना इति उच्यते⁶⁰ ।

आलोचनायाः भेदाः -

नियमसारग्रन्थे आलोचनायाश्चत्वारो भेदाः सन्ति । तद्यथा- आलोचनम्, आलुञ्चनम्, अविकृतिकरणं भावशुद्धिश्चेति⁶¹ । मूलाचारे दैवसिकं, रात्रिकम्, ऐर्यापथिकं, पाक्षिकं, चातुर्मासिकं, सांत्सरिकम्, उत्तमार्थञ्च आलोचनायाः सप्तभेदाः कथिताः⁶² ।

आलोचनम् -

अत्र आलोचनायाः प्रथमभेदस्य आलोचनस्य लक्षणं कथयति । तद्यथा- यत् समभावे परिणामं संस्थाप्य आत्मानं पश्यति, तद् आलोचनमिति⁶³ । सहजवैराग्यसुधासिन्धुनाथडिण्डीरपिण्ड-परिपाण्डुरमण्डन-मण्डलीप्रवृद्धिहेतुभूतराकानिशीथिनीनाथः सदान्तर्मुखाकारम् अत्यपूर्वं निरंजननिजबोधनिलयं कारणपरमात्मानं यो निरन्तरं पश्यति । पूर्वं निजपरिणामं समतावलम्बनं कृत्वा परमसंयमीभूत्वा तिष्ठति, तदेवालोचनास्वरूपमिति ।

आलुञ्चनम् -

नियमसारग्रन्थानुसारेण आलुञ्चनस्य स्वरूपम् उच्यते । तद्यथा- कर्ममहीरुहमूलच्छेदसमर्थः समभावः स्वाधीनः स्वकीयपरिणामः आलुञ्चनमिति⁶⁴ । भव्यस्य पारिणामिकभावस्वभावेन परमस्वभावः । सः परमस्वभावः औदयिकादिचतुर्णां विभावस्वभावानाम् अगोचरः पञ्चमभाव इत्यर्थः । अत एव स उदयोदीरणक्षयक्षयोपशमविविधविकारविवर्जितो वर्तते । अस्मात् कारणाद् अस्य एकस्य परत्वम् इतरेषां चतुर्णां विभावानामपरत्वम् च अस्ति ।

सकलकर्मवृक्षमूलनिर्मूलनसमर्थः त्रिकालनिरावरणनिजकारण-परमात्मस्वरूपश्रद्धानेन प्रतिपक्षतीव्रमिथ्यात्वकर्मादयबलेन कुदृष्टेरयं परमभावः सदा निश्चयते विद्यमानोऽपि अविद्यमान एव । नित्यनिगोदक्षेत्रज्ञानामपि शुद्धनिश्चयनयेन सः परमभावः अभव्यत्वपारिणामिकः इत्यभिधानेन न संभवति । यथा मेरोरधोभागस्थितस्य सुवर्णराशेरपि सुवर्णत्वम्, अभव्यानामपि तथा परमस्वभावत्वं, वस्तुनिष्ठं न व्यवहारयोग्यम् । अयं परमभावः सदा निरञ्जनत्वात् सुदृशाम् अत्यासन्नभव्यजीवानां सफलीभूतः । अनेन परमपञ्चमभावेन अत्यासन्नभव्यजीवस्य आलुञ्चनाभिधानम् निश्चयपरमालोचना सिद्ध्यति । पद्मप्रभमलधारिदेवेन परमपञ्चमभावस्य जयकारो निम्नप्रकारेण कृतः । तथा चोक्तम्-

एको भावः स जयति सदा पञ्चमः शुद्धशुद्धः,

कर्मारतिस्फुटितसहजावस्थया संस्थितो यः ।

मूलं मुक्तेः निखिलयमिनामात्मनिष्ठापराणाम्,

एकाकारः स्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः⁶⁵ ॥

अविकृतिकरणम्—

अविकृतिकरणस्याऽऽलोचनायाः स्वरूपं कथ्यते । तद्यथा- मध्यस्थभावनायां कर्मणः भिन्नम् आत्मानं विमलगुणनिलयं यो भावयति, तस्य अविकृतिकरणम् आलोचना विज्ञेया⁶⁶ । पापाटवीपावको द्रव्यभावनो कर्मभ्यः सकाशाद् भिन्नमात्मानं यः सहजगुणनिलयं मध्यस्थभावनायां भावयति तस्य अविकृतिकरणाभिधान-परमालोचना भवति ।

भावशुद्धिः -

आलोचनायाः चतुर्थविकल्पा भावशुद्धिरत्र विमृश्यते । तद्यथा- मदमानमायालोभ-विवर्जितभावः भावशुद्धिः वर्तते⁶⁷ । तीव्रचारित्रमोहोदयबलेन पुंवेदाभिधाननोकषायविलासो मदः । चतुरसन्दर्भगर्भीकृतवैदर्भकवित्वेन आदेयनामकर्मोदये सति सकलजनपूज्यतया मानो जायते । मातृपितृसम्बन्धकुलजातिविशुद्ध्या च मानः । शतसहस्रकोटिभटाभिधान-प्रधानब्रह्मचर्य-व्रतोपार्जितानिरुपमबलेन च मानो भवति । दानादिशुभकर्मोपार्जितसम्पद्वृद्धिविलासेन अपि मानः । बुद्धितपोवैकुर्वणौषध-रसबलाक्षीणर्द्धिभिः सप्तभिर्वा । कमनीयकामिनीलोचनानन्देन वपुर्लावण्यरसविसरेण वा आत्माहंकारो मानः । गुप्तपापतो माया, कपटव्यवहारेण च माया भवति । युक्तस्थले धनव्ययाभावो लोभः । निश्चयेन तु सकलपरिग्रहत्यागलक्षणनिरञ्जन-निजपरमात्मतत्त्वपरिग्रहात् अन्यत् परमाणुमात्रद्रव्यस्वीकारो लोभः । एभिश्चतुर्भिर्भावैः परिमुक्तः शुद्धभाव एव भावशुद्धिः इति । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन -

अथ जिनपतिमार्गालोचनाभेदजालं,
परिहृतपरभावो भव्यलोकः समन्तात् ।
तदखिलमवलोक्य स्वस्वरूपं च बुद्ध्वा
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥

आलोचना सततशुद्धनयात्मिका या,
निर्मुक्तिमार्गफलदा यमिनामजस्रम् ।
शुद्धात्मतत्त्वनियताचरणानुरूपा,
स्यात्संयतस्य मम सा किल कामधेनुः⁶⁸ ॥

यत् किञ्चित् अनाभोगकृतं कर्माभोगकृतं कायवाङ्मनोभिश्च कृतं पापं तत्सर्वम् अव्याक्षिप्तचेतसाऽनाकुलितचेतसा आलोचयेद् इति⁶⁹ । कुन्दकुन्दाचार्येण आलोचनायाः भेदाः आलोचनम् आलुञ्छनम् अविकृतिकरणं तथा भावशुद्धिः वर्णिताः । ते तु मूलाचारकारेण आलोचनायाः पर्यायाः कथिताः । अनेन आचार्येण आलोचना भावप्रतिक्रमणत्वेनोक्ता । एवं संक्षेपेण आलोचनायाः स्वरूपभेदादीनां विमर्शः कृतः ।

प्रायश्चित्तम्—

प्रायः साधुलोकः, प्रायस्य यस्मिन् कर्मणि चित्तं तत्प्रायश्चित्तम् । अपराधो वा प्रायः, चित्तं शुद्धिः, प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्तमिति व्युत्पत्तिः । व्यवहारनयेन प्रमादजनितदोषाणां परिहारः प्रायश्चित्तम् । निश्चयनयेन च आत्मगुणचिन्तनं प्रायश्चित्तम् । आचार्यकुन्दकुन्देन नियमसारग्रन्थे प्रायश्चित्तस्वरूपमेवं कथितम् । तद्यथा- ब्रतसमितिशीलसंयमपरिणामः करणनिग्रहभावश्च प्रायश्चित्तम् कथ्यते । क्रोधादिस्वकीय-भावक्षयप्रभृतिभावनायां निर्ग्रहणम् निजगुणचिन्ता च निश्चयनयतः प्रायश्चित्तम् कथितम् इति⁷⁰ । अहिंसा-सत्याऽस्तेय-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाभिधानानि पञ्चमहाब्रतानि । ईर्या-भाषैषणाऽऽदाननिक्षेपणप्रतिष्ठाभिधेयाः पञ्च समितयः । पञ्चेन्द्रियाणां निरोधश्च, स परिणतिविशेषः प्रायश्चित्तम् । तत् प्रायश्चित्तम् समाधियुक्तेन पापाटवीपावकेन परमजिनयोगीश्वरेण नित्यं कर्तव्यम् इति । तथा चोक्तम्-

प्रायश्चित्तं भवति सततं स्वात्मचिन्ता मुनीनां,
मुक्तिं यान्ति स्वसुखरतयस्तेन निर्धूतपापाः ।
अन्या चिन्ता यदि च यमिनां ते विमूढाः स्मरार्ताः,
पापाः पापं विदधति मुहुः किं पुनश्चित्तमेतत्⁷¹ ॥

क्रोधादिसकलमोहरागद्वेषविभावस्वभावक्षयकारणनिजकारण-परमात्मस्वभाव-भावनायां सत्यां निसर्गवृत्त्या प्रायश्चित्तम् कथितम् । मुनीनां कामक्रोधादिभावक्षयस्य सम्भावना तथा स्वस्य ज्ञानसम्भावना उत्कृष्टं प्रायश्चित्तमुक्तमिति ।

आत्मनो यः उत्कृष्टो बोधः ज्ञानम् तथा चित्तम् यो मुनिः नित्यं दधाति, तस्य प्रायश्चित्तम् भवति । अनेककर्मणां क्षयहेतुः महर्षिणाम् वरतपश्चरणम् अपि सर्वं प्रायश्चित्तम् । अनन्तानन्तभवेन समर्जितशुभाशुभकर्मसंदोहः तपश्चरणेन विनश्यति, तस्मात् तपः प्रायश्चित्तम्⁷² । यः परमसंयमी नित्यम् उत्कृष्टं बोधं चित्ते धत्ते, तस्य खलु निश्चयप्रायश्चित्तं भवति । यः श्रमणः शुद्धात्मज्ञानसंभावनात्मा वर्तते, तस्य तु प्रायश्चित्तमिति । परमजिनयोगीश्वराणाम् अनादिसंसार-प्रतिबद्धद्रव्यभावकर्मणां निरवशेषेण विनाशकारणं निश्चयव्यवहार-नयात्मकपरमतपश्चरणात्मकं शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्तमिति । तथा चोक्तम्-

अनशनादितपश्चरणात्मकं, सहजशुद्धचिदात्मविदामिदम् ।
सहजबोधकलापरिगोचरं, सहजतत्त्वमधक्षयकारणम् ॥

प्रायश्चित्तं ह्युत्तमानामिदं स्यात्, स्वद्रव्येऽस्मिन् चिन्तनं धर्मशुक्लम् ।
कर्मव्रातध्वान्तसद्बोधतेजो-लीनं स्वस्मिन्निर्विकारे महिम्नि⁷³ ॥

आसंसारत एव समुपार्जितशुभाशुभद्रव्यभावात्मकः कर्मसंदोहः पञ्चसंसारसंवर्धनसमर्थो वर्तते । सः कर्मसंदोहः भावशुद्धिलक्षणेन परमतपश्चरणेन च विलयं याति । अतः स्वात्मानुष्ठाननिष्ठं परमतपश्चरणमेव शुद्धनिश्चयप्रायश्चित्तं कथितम् । तथा चोक्तम्-

प्रायश्चित्तं न पुनरपरं कर्मकर्मक्षयार्थं

प्राहुः सन्तस्तप इति चिदानन्दपीयूषपूर्णम् ।

आसंसारदुपचितमहत्कर्मकान्तारवह्नि-

ज्वालाजालं शमसुखमयं प्राभूतं मोक्षलक्ष्म्याः⁷⁴ ॥

क्रोधादिकषायाः श्रमणेन कथं विजेतुं शक्यन्ते, इति वर्णयति । तद्यथा- क्रोधं क्षमया, मानं स्वमार्दवेन, मायाम् आर्जवेन तथा लोभं संतोषेण, एवं चतुर्विधकषायान् श्रमणो जयति⁷⁵ ।

जघन्यमध्येत्तमभेदात् क्षमाः तिस्रो भवन्ति । अकारणात् अप्रियवादिनो मिथ्यादृष्टेः अकारणेन त्रासयितुम् उद्योगो विद्यते, अनेन अपगतः जघन्यक्षमा । अकारणेन संत्रासकरस्य ताडनवधादिपरिणामोऽस्ति, अनेन च अपगतो मध्यमक्षमा । वधे सत्यमूर्तस्य परमब्रह्मरूपिणो ममापकारहानिरिति परमसमरसीभावस्थितिः उत्तमा क्षमा । आभिः क्षमाभिः क्रोधकषायं जयति । मानकषायं मार्दवेन, मायाकषायश्च आर्जवेन तथा लोभकषायं परमतत्त्वलाभसन्तोषेण श्रमणो जयति । तथा चोक्तं-

क्षमया क्रोधकषायं मानकषायं मार्दवेनैव ।

मायामार्जवलाभाल्लोभकषायं च शौचतो जयतु⁷⁶ ॥

तथा चोक्तं गुणभद्रस्वामिना-

चित्तस्थमप्यनवबुद्ध्य हरेण जाड्यात्

क्रुद्ध्वा बहिः किमपि दग्धमनङ्गबुद्ध्या ।

घोरामवाप स हि तेन कृतामवस्थां

क्रोधोदयान्द्रवति कस्य न कार्यहानिः ॥

चक्रं विहाय निजदक्षिणबाहुसंस्थं

यत्प्राव्रजन्न तु तदैव स तेन मुच्येत् ।

क्लेशं तमाप किल बाहुबली चिराय

मानो मनागपि हतिं महतीं करोति⁷⁷ ॥

भेयं मायामहागतीन्मिथ्याघनतमोमयात् ।

यस्मिन् लीना न लक्ष्यन्ते क्रोधादिविषमाहयः ॥

वनचरभयाद्भावन् दैवाल्लताकुलबालधिः

किल जडतया लोलो बालव्रजेऽविचलं स्थितः ॥

बत स चमरस्तेन प्राणैरपि प्रवियोजितः

परिणततृषां प्रायेणैवंविधा हि विपत्तयः⁷⁸ ॥

कायोत्सर्गः –

कुन्दकुन्दाचार्येण नियमसारग्रन्थे प्रायश्चित्तस्यान्तर्गतत्वेनैव कायोत्सर्गाख्यम् आवश्यकं वर्णितम् । अत्र तस्य स्वरूपं कथ्यते । तद्यथा- कायादिपरद्रव्ये स्थिरभावं परिहृत्य य आत्मानम् निर्विकल्पेन ध्यायति, तस्य कार्योत्सर्गः भवति⁷⁹ । सादिनिधनो मूर्तिविजातीयविभावव्यञ्जन-पर्यायात्मकः स्वस्य आकारः कायः कथ्यते । आदिशब्देन तु क्षेत्रवास्तुकनकरमणीप्रभृतयः परिगृहीताः । एतेषु सर्वेषु स्थिरभावं त्यक्त्वा नित्यरमणीयं निजकारणपरमात्मानं सहजपरमयोगबलेन यो नित्यं ध्यायति, तस्य निश्चयकायोत्सर्गो भवति । पद्मप्रभमलधारिदेवेन नियमसारटीकायाम् उक्तं यत्-

कार्योत्सर्गो भवति सततं निश्चयात् संयतानां

कायोद्भूतप्रबलतरतत्कर्ममुक्तेः सकाशात् ।

वाचां जल्पप्रकरविरतेर्मानसानां निवृत्तेः

स्वात्मध्यानादपि च नियतं स्वात्मनिष्ठापराणाम्⁸⁰ ॥

मूलाचारग्रन्थे कायोत्सर्गस्वरूपम् कथितम् यत्- चतुरङ्गुलान्तर-समपादः सर्वेषाम् अङ्गानां करचरणशिरोग्रीवाक्षिभ्रूविकारादीनां चलनरहितो व्युत्पृष्टबाहुयुगश्च विशुद्धः कायोत्सर्गो भवति⁸¹ ।

मूलाचारग्रन्थे कायोत्सर्गस्य चत्वारो भेदा उक्ताः । ते च उत्थितोत्थितः, उत्थितनिविष्टः, उपविष्टोत्थितः, उपविष्टनिविष्टश्च । तेषां लक्षणानि संक्षेपेण कथ्यन्ते ।

उत्थितोत्थितः कायोत्सर्गः -

धर्मशुक्लध्यानपूर्वकं यः कायोत्सर्गः स उत्थितोत्थितः कायोत्सर्गो भण्यते⁸² ।

उत्थितनिविष्टः कायोत्सर्गः -

आर्तध्यानं रौद्रध्यानं च द्वे ध्याने यः पर्यङ्ककायोत्सर्गेण स्थितो भूत्वा ध्यायति, तस्य उत्थितनिविष्टः कायोत्सर्गो भवति⁸³ ।

उपविष्टोत्थितः कायोत्सर्गः -

धर्मध्यानं शुक्लध्यानं च यो निविष्टो ध्यायति, तस्य उपविष्टोत्थितः कायोत्सर्गो भवति⁸⁴ ।

उपविष्टोपविष्टः कायोत्सर्गः -

आर्तध्यानं रौद्रध्यानं च द्वे ध्याने यः पर्यङ्ककायोत्सर्गेण स्थितो ध्यायति, तस्यैषः कायोत्सर्गो भवति⁸⁵ । इत्थं संक्षेपेण प्रायश्चित्तस्य स्वरूपं तथा कायोत्सर्गस्य स्वरूपं भेदादिकं च विमृष्टम् ।

सामायिकम् -

आत्मनि स्थित्वा आत्मनः चिन्तनमेव समाधिः । समाधिरेव सामयिकं कथ्यते । व्यवहारनयेन सर्वजीवेषु समत्वं सामायिकं भवति । निश्चयनयेन आत्मनः ध्यानं सामायिकम् । नियमसारे परमसमाधेः सामयिकस्य च विवेचनम् एकस्मिन्नेव प्रसङ्गे कृतम् । तद्यथा-

वचनोच्चारणक्रियां परित्यज्य वीतरागभावेन आत्मानो ध्यानम् परमसमाधिः भवति । संयमनियमतपसा तु धर्मध्यानेन शुक्लध्यानेन च आत्मानो ध्यानं परमसमाधिः ।

परमजिनयोगीश्वरेण अशुभवंचनार्थं वचनप्रपञ्चाश्रित-परमवीतरागसर्वज्ञस्तवनादिकं कर्तव्यम् । परमार्थतः प्रशस्ताप्रशस्त-समस्तवाग्बिषयव्यापारो न कर्तव्यः । अत एव वचनरचनां परित्यज्य सकलकर्मकलङ्कपङ्कविनिर्मुक्तो वर्तते । परमवीतरागभावेन प्रध्वस्तभावकर्मात्मकम् त्रिकालनिरावरणनित्यशुद्धकारणपरमात्मानं निश्चयधर्मशुक्लध्यानेन परमवीतरागतपश्चरणनिरतः निरुपरागसंयतो ध्यायति, तस्य खलु परमसमाधिः भवति⁸⁶ ।

सकलेन्द्रियव्यापारपरित्यागः संयमः । निजात्मारोधनातत्परता नियमः । आत्मानम् आत्मनि आत्मना संधत्त इत्यध्यात्मतपनम् । सकलबाह्यक्रियाकाण्डाडम्बरपरित्याग-लक्षणान्तःक्रियाधिकरणमात्मानं निरवधित्रिकालनिरुपाधिस्वरूपज्ञानं स्वात्माश्रयं निश्चय-धर्मध्यानम् । ध्यानध्येयध्यातृतत्कलादिविविधनिर्मुक्तम्, अन्तर्मुखाकार-निखिलकरणग्रामागोचर-निरञ्जननिजपरमतत्त्वाविचलस्थितिरूपं निश्चय-शुक्लध्यानम् । एभिः सहितैः अखण्डाद्वैतपरम-चिन्मयमात्मानं यः परमसंयमी नित्यं ध्यायति, तस्य परमसमाधिः भवति⁸⁷ । मूलाचारे कथितं यत्- रागद्वेषौ निरुद्ध्य सर्वकर्मसु सर्वकर्तव्येषु च या समता, सूत्रेषु द्वादशांगचतुर्दशपूर्वेषु च यः परिणामः श्रद्धानम्, तत् सामायिकं ज्ञातव्यम्⁸⁸ ।

परमसमाधिः कस्य श्रमणस्य भवति, अत्रोच्यते- यः सर्वसावधे विरतः त्रिगुप्तः पिहितेन्द्रियः वर्तते तस्य सामायिकं स्थायि भवति । यः स्थावरेषु वा त्रसेषु सर्वभूतेषु समो वर्तते । यस्य संयमे नियमे तपसि च आत्मा सन्निहितः, तस्य सामायिकं भवति । यस्य रागद्वेषौ विकृतिं न जनयतः, तस्य सामायिकं वर्तते । यः पुण्यं पापं तयोः भावं च नित्यशो वर्जयति, तस्य तु सामायिकं भवति ।

एकेन्द्रियादिप्राणिनिकुरम्बक्लेशहेतुभूतसमस्तसावधरहितः । प्रशस्ताप्रशस्तसमस्त-
कायवाङ्मनसां व्यापारात् त्रिगुप्तः । स्पर्शनरसन-प्राणचक्षुःश्रोत्राणां पञ्चेन्द्रियाणां मुखैः
तत्तद्योग्यविषयग्रहणाभावात् पिहितेन्द्रियः । एभिः परिपालयन् श्रमणः सामायिकं नाम आवश्यकं
प्राप्नोति⁸⁹ । यः श्रमणः विकारकारणनिखिलमोहरागद्वेषाभावाद् भेदकल्पनापोढपरम-
समरसीभावसनाथत्वात् त्रसस्थावरजीवनिकायेषु समो वर्तते, तस्य सामायिकं भवति इति⁹⁰ ।
नियमसारटीकायां पद्मप्रभमलधारिदेवेन कथितम् । यथा-

त्रसहतिपरिमुक्तं स्थावराणां वधैर्वा,
परमजिनमुनीनां चित्तमुच्चैरजस्रम् ।
अपि चरमगतं यन्निर्मलं कर्ममुक्त्यै
तदहमभिनमामि स्तौमि संभावयामि⁹¹ ॥

पापाटवीपावकस्य यस्य परमवीतरागसंयमिनः रागो द्वेषो वा विकृतिं नावतरति ।
तस्य जीवस्य पञ्चेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहस्य सामायिकं शाश्वतं भवति⁹² ।

ज्ञानज्योतिः प्रहतदुरितानीकघोरान्धकारे,
आरातीये सहजपरमानन्दपीयूषपूरे ।
तौ रागद्वेषौ विकृतिं नैव कर्तुं समर्थौ,
तस्मिन्नित्ये समरसमये को विधिः को निषेधः ?
-अर्थात् विधिनिषेधविकल्पौ रागद्वेषौ न भवतः ।

बाह्याभ्यन्तरपरित्यागलक्षणलक्षितानां परमजिनयोगीश्वराणां चरणनलिनक्षालन-
संवाहनादिवैवावृत्त्यकरणजनितशुभपरिणतिविशेषसमुपार्जितं पुण्यकर्म त्यजति । हिंसानृतस्तेयाब्रह्म-
परिग्रहपरिणामसंजातम् पापकर्म च वर्जयति । यः श्रमणः संसृतिपुरंध्रिकाविलासविभ्रमजन्मभूमिस्थानं
तत्कर्मद्वयं त्यजति, तस्य नित्यं सामायिकं भवति इति⁹³ ।

यो हास्यं रतिं शोकम् अरतिं जुगुप्सां भयं स्त्रीपुंनपुंसकवेदं च नित्यशो वर्जयति, तस्य
श्रमणस्य सामायिकं नाम आवश्यकं भवति । यः आर्तं च रौद्रं च ध्यानं नित्यशः वर्जयति, तस्य
सामायिकं भवति । यस्तु धर्मशुक्लध्यानं च नित्यं ध्यायति, तस्य सामायिकं स्थायि भवति ।

यः श्रमणः मोहनीयकर्मजनितहास्य-रति-शोकादिनवनोकषाय-कलितकलङ्कपङ्ककात्मक-
समस्तविकारजालं परमसमाधिना संत्यजति, तस्य तु सामायिकं भवति⁹⁴ । यः नित्यनिरञ्जन-
नियतशुद्धजीवः तिर्यग्योनि-प्रेतावासनारकादिगतिप्रायोग्यतानिमित्तम् आर्त्तरौद्रध्यानद्वयं नित्यशो
वर्जयति, तस्य सामायिकं जायते⁹⁵ ।

यः परमजिनयोगीश्वरः स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मध्यानेन तथा निखिलविकल्पजालनिर्मुक्त-
निश्चयशुक्लध्यानेन च सकलबाह्यक्रियापराङ्मुखं सदाशिवात्मकम् आत्मानं ध्यायति, तस्य
नित्यं शुद्धं त्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधिः सामायिकं भवतीति⁹⁶ ।

सामायिकस्य निक्षेपाः -

नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदेन सामायिकस्य निक्षेपः षट्प्रकारो भवति⁹⁷ ।

शुभनामानि अशुभनामानि च श्रुत्वा रागद्वेषादिवर्णनं नामसामायिकम् ।

काश्चन स्थापनाः सुस्थिताः सुप्रमाणाः सर्वावयवसम्पूर्णाः सद्भावरूपा मनस
आह्लादकारिण्यो भवन्ति । काश्चन पुनः स्थापना दुस्थिताः प्रमाणरहिताः सर्वावयवैः असम्पूर्णाः
सद्भावरहिताः तासाम् उपरि रागद्वेषयोरभावः स्थापनासामायिकम् ।

सुवर्णरजतमुक्ताफलमाणिक्यादिमृत्तिकाकाष्ठलोष्ठकण्टकादिषु समदर्शनं रागद्वेषयोरभावो
द्रव्यसामायिकम् । द्रव्यसामायिकं द्विविधम्-आगमद्रव्यसामायिकं नोआगमद्रव्यसामायिकं चेति ।
सामायिकवर्णन-प्राभृतज्ञायी अनुप्रयुक्त आगमद्रव्यसामायिकम् इति । नोआगमद्रव्यसामायिकं
सामायिकवर्णनप्राभृतज्ञायकशरीरसामायिकप्राभृतभविष्यज्ज्ञायक-जीवतद्व्यतिरिक्तभेदेन त्रिविधम् ।
ज्ञायकशरीरमपि भूतवर्तमानभविष्यद्वेदेन त्रिविधं भवति । भूतमपि च्युतच्यावितत्यक्तभेदेन त्रिविधं
वर्तते ।

कानिचित् क्षेत्राणि रम्याणि आरामनगरनदीकूपवापीतडाग-जनपदोपचितानि, कानिचित्
क्षेत्राणि रूक्षकण्टकविषमविरसास्थिपाषाण-सहितानि जीर्णाटवीशुष्कनदीमरुसिकतापुञ्जादि-
बाहुल्यानि तेषामुपरि रागद्वेषयोरभावः क्षेत्रसामायिकम् ।

प्रावृड्वर्षहिमन्तशिशिरवसन्तनिदाघाः षड्ऋतवो रात्रिदिन-सशुक्लपक्षकृष्णपक्षाः कालः
तेषाम् उपरि रागद्वेषवर्जनम् कालसामायिकं वर्तते ।

सर्वजीवानामुपरि मैत्रीभावः अशुभपरिणामत्यागो भावसामायिकम् इति । भावसामायिकं
द्विविधं आगमभावसामायिकं नोआगमभावसामायिकं चेति । सामायिकवर्णनप्राभृतज्ञाय्युपयुक्तो
जीव आगमभावसामायिकम् । सामायिकपरिणतपरिणामादि नोआगमभावसामायिकम् । एवं प्रकारेण
सामायिकस्य षड् निक्षेपाः ज्ञातव्याः ।

भक्तिः -

“भजनं भक्तिः” कथ्यते । व्यवहारनयेन पञ्चपरमेष्ठिनां स्तवन-वन्दनादिकं भक्तिरुच्यते ।
निश्चयनयेन आत्मगुणानामनुचिन्तनमेव भक्तिरिति । यः श्रमणः पञ्चपरमेष्ठिनां भक्त्या आत्मानं
युनक्ति, तस्य परमभक्तिः भवति । अत्र पञ्चपरमेष्ठिनां स्वरूपं यथाक्रमम् उच्यते ।

अर्हन्तः -

नियमसारग्रन्थे अर्हत्परमेष्ठिनः स्वरूपमुक्तम् । तद्यथा-घनघातिकर्मरहिताः केवलज्ञानादि-परमगुणसहिताश्चतुस्त्रिंशदतिशययुक्ता अर्हन्तो भवन्ति⁹⁸ । आत्मगुणघातकानि घातिकर्माणि घनरूपाणि सान्द्रीभूतात्मकानि ज्ञानदर्शनावरणान्तरायमोहनीयानि तैः रहिताः अर्हन्तः । घातिकर्मप्रध्वंसनात् सकलविमलकेवलज्ञान-केवलदर्शन-केवलशक्ति-केवलसुखसहिताश्च अर्हन्तो भवन्ति । तथा च निःस्वेदनिर्मलादिचतुस्त्रिंशदतिशयगुणनिलयाः भगवन्तो अर्हन्तः इति ।

सिद्धः -

सिद्धपरमेष्ठिस्वरूपमत्रोच्यते । तद्यथा- नष्टाष्टकर्मबन्धा अष्टमहागुणसमन्विताः परमाः लोकाग्रस्थिता नित्याः सिद्धा भवन्ति⁹⁹ । निरवशेषेण ध्यानध्येयविकल्पविरहितनिश्चय-परमशुक्लध्यानेन येन अष्टकर्मबन्धाः नाशिताः । क्षायिकसम्यक्त्वाद्यष्टगुणपुष्टितुष्टाश्च भवन्ति । विशिष्टगुणाधारत्वात् तत्त्वत्रयस्वरूपेषु परमाः सन्ति । त्रिभुवनशिखरात् परतो गतिहेतोरभावात् लोकाग्रस्थिता जायन्ते । अभूतपूर्वपर्याय-प्रच्यवनाभावान्नित्याः, ईदृशास्ते भगवन्तः सिद्धपरमेष्ठिन इति । व्यवहारनयेन ज्ञानपुञ्जः स सिद्धः त्रिभुवनशिखराग्रग्रावचूडामणिः स्यात् । निश्चयेन स देवः सहजपरमचिच्चिन्तामणौ नित्यशुद्धे निजस्वरूपे निवसति । तथा चोक्तं-

हित्वा तान् सर्वदोषान् त्रिभुवनशिखरे ये स्थिता देहमुक्ताः

तान् सर्वान् सिद्धिसिद्धयै निरुपमविशदज्ञानदृक्शक्तियुक्तान् ।

सिद्धान् नष्टाष्टकर्मप्रकृतिसमुदयान् नित्यशुद्धाननन्तान् ।

अव्याबाधात्त्रमामि त्रिभुवनतिलकान् सिद्धिसीमान्तिनीशान् ॥

“स्वस्वरूपस्थितान् शुद्धान् प्राप्ताष्टगुणसंपदः ।

नष्टाष्टकर्मसंदोहान् सिद्धान् वंदे पुनः पुनः¹⁰⁰ ॥

आचार्यः -

आचार्यस्वरूपम् कथ्यते यत् - पञ्चाचारसमग्राः पञ्चेन्द्रियदन्ति-दर्पनिर्दलनाः धीराः गुणगम्भीराः हि आचार्या भवन्ति¹⁰¹ । ज्ञानदर्शनचारित्र-तपोवीर्याभिधानैः पञ्चभिराचारैः समग्राः स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षु-श्रोत्रा-ऽभिधानपञ्चेन्द्रियमदान्धसिन्धुरदर्पनिर्दलनदक्षाः । सकलघोरोपसर्ग-विजयोपार्जितधीरगुणगम्भीराः आचार्याः भवन्ति ।

उपाध्यायः -

अत्रोपाध्यायपरमेष्ठिनां लक्षणमुच्यते, तद्यथा- रत्नत्रयसंयुक्ताः शूराः जिनकथितपदार्थ-देशकाः निष्काङ्क्षभावसहिताः उपाध्यायाः सन्ति¹⁰² । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपशुद्ध-निश्चयस्वभावारत्नत्रयसंयुक्ताः । जिनमुखविनिर्गतजीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरादिपदार्थ-सार्थोपदेशकुशलशूराः सन्ति । निखिलपरिग्रहपरित्यागलक्षणनिरञ्जनजिजपरमात्मतत्त्वभावनोत्पन्नाः

परमवीतरागसुखामृतपानोन्मुखाः निष्काङ्क्षभावनासहिताः जैनमते उपाध्यायाः भवन्ति । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन-

रत्नत्रयमयान् शुब्धान् भव्यांभोजदिवाकरान् ।
उपदेष्टृनुपाध्यायान् नित्यं वन्दे पुनः पुनः¹⁰³ ॥

साधुः -

साधुपरमेष्ठीनां लक्षणम् । तद्यथा- व्यापारविप्रमुक्ताश्चतुर्विधाराधना-सदारक्ताः निर्ग्रन्थाः निर्मोहा एतादृशाः साधवो भवन्ति¹⁰⁴ । परमसंयमिनः महान्तः त्रिकालनिरावरणनिरञ्जनपरमपञ्चम-भावभावनापरिणताः समस्तबाह्यव्यापारविप्रमुक्ताः साधवः । ज्ञानदर्शनचारित्रपरमतपश्चरणा-भिधानचतुर्विधाराधनायुक्ताः । समस्तबाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहितत्वात् निर्ग्रन्थाः । सदा निरञ्जननिज-कारणसमयसारस्वरूपसम्यक्श्रद्धानपरिज्ञानाचरणप्रतिपक्ष-मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्राभावान्निर्मोहाः सन्ति । एतादृशाः साधवो भवन्ति ।

निवृत्तिभक्तिः-

निवृत्तिभक्तिः कस्य भवति इति कथ्यते । तद्यथा- यः श्रावकः श्रमणः सम्यक्त्वज्ञानचरणेषु भक्तिं करोति तस्य तु निवृत्तिभक्तिर्भवति¹⁰⁵ । चतुर्गतिसंसारपरिभ्रमणकारणं तीव्रमिथ्यात्व-कर्मप्रकृतिप्रतिपक्षभूतं निजपरमात्मतत्त्वस्य सम्यक्श्रद्धानावबोधोपात्तत्त्वेषु शुद्धरत्नत्रयपरिणामेषु भजनं भक्तिरिति । अतः भवभयभीरवः परमनैष्कर्म्यवृत्तयः परमतपोधनाः रत्नत्रयभक्तिं कुर्वन्ति । श्रावकाणाम् एकादशपदानि सन्ति । ते च- दर्शनं, व्रतं, सामायिकं, प्रोषधोपवासः, सचित्तत्यागः, रात्रिभोजनत्यागः, ब्रह्मचर्यम्, आरम्भत्यागः, परिग्रहत्यागः, अनुमतित्यागः, उद्विष्टाहार-त्यागश्च । एतेषु एकादशपदेषु श्रावकेषु जघन्याः षट्, मध्यमास्त्रयः, उत्तमौ द्वौ च । एते सर्वे रत्नत्रयभक्तिं कुर्वन्ति । अत एव परमश्रमणानां परमश्रावकाणां च निवृत्तिभक्तिर्भवति । यः भक्तिं करोति, सः भक्तः इति । तथा चोक्तं-

सम्यक्त्वेऽस्मिन् भवभयहरे शुद्धबोधे चरित्रे,
भक्तिं कुर्यादनिशामतुलां यो भवच्छेददक्षाम् ।
कामक्रोधाद्यखिलदुरध्वनातनिर्मुक्तचेताः,
भक्तो भक्तो भवति सततं श्रावकः संयमी वा¹⁰⁶ ॥

यः मोक्षपथे आत्मानं संस्थाप्य निवृत्तेः भक्तिं करोति, तेन तु जीवः असहायगुणं निजात्मानं प्राप्नोति¹⁰⁷ । निरञ्जननिज-परमात्मानन्दपीयूषपानाभिमुखो जीवः भेदकल्पनानिरपेक्ष-निरुपचाररत्नत्रयात्मकं मोक्षमार्गं स्वात्मानं संस्थाप्य, तस्य परमां भक्तिं करोति । सः भव्यो भक्तिगुणेन निरावरणसहजज्ञानगुणत्वात् असहायगुणात्मकं निजात्मानं

प्राप्नोति । तथा चोक्तं-

आत्मा ह्यात्मानमात्मन्यविचलितमहाशुद्धरत्नत्रयेऽस्मिन्,
नित्ये निर्मुक्तिहेतौ निरुपमसहजज्ञानदृक्शीलरूपे ।

संस्थाप्यानन्दभास्वन्निरतिशयगृहं चिच्चमत्कारभक्त्या,
प्राप्नोत्युच्चैरयं यं विगलितविपदं सिद्धिसीमन्तिनीशः¹⁰⁸ ।

यः मोक्षगतपुरुषाणां गुणभेदं ज्ञात्वा तेषामपि परमभक्तिं करोति, तस्य निर्वाणभक्तिः कथिता¹⁰⁹ । ये पुराणपुरुषाः समस्तकर्मक्षयोपायहेतुभूतं कारणपरमात्मानम् अभेदानुपचाररत्नत्रय-परिणत्या सम्यक्प्रकारेण आराधनं कृत्वा सिद्धाः अभवन् । आसन्नभयः तेषां केवलज्ञानादि-शुद्धगुणभेदं ज्ञात्वा निर्वाणपरम्पराहेतुभूतां परमभक्तिं करोति, तस्य श्रमणस्य व्यवहार-निवृत्तिभक्तिर्भवति ।

योगभक्तिः -

अत्र निश्चययोगभक्तिः विमर्श्यते । तद्यथा- यः साधु रागादिपरिहारे आत्मानं युनक्ति, सः योगभक्तियुक्तो भवति¹¹⁰ । निरवशेषेण परमसमाधिना सकलमोहरागेद्वेषादिपरभावानां परिहारे सति यः साधु निजेनाऽखण्डाद्वैत-परमानन्दस्वरूपेण निजकारणपरमात्मानं योजयति, सः साधुरेव शुद्धनिश्चययोगभक्तियुक्तो भवति । अयमात्मा आत्मानं आत्मना सह निरन्तरं योजयति, सः श्रमणः निश्चयेन योगभक्तियुक्तः स्यात्¹¹¹ । यः साधु सर्वविकल्पाभावे आत्मानं युनक्ति, सः योगभक्तियुक्तो भवति¹¹² । निरुपरागरत्नत्रयात्मकं निजचिद्विलासलक्षणनिर्विकल्पपरमसमाधिना सकलरागद्वेषमोहादिविधविकल्पाभावे परमसमरसीभावेन निःशेषतः निजकारणसमयसारस्वरूपं आसन्नभयजीवो निरन्तरं योजयति, तस्य निश्चययोगभक्तिर्भवति, न अन्येषाम् इति । भेदाभावे सति इयं अनुत्तमा योगभक्तिः स्यात् । तथा योगिनाम् आत्मलब्धिरूपा मुक्तिर्भवति । विपरीताभिनिवेशं परित्यज्य यः जैनकथिततत्त्वेषु आत्मानं नियोजयति, सः निजभाव एव योगो वर्तते¹¹³ । परसमयतीर्थनाथाभिहिते विपरीते पदार्थे अभिनिवेशो दुराग्रह एव विपरीताभिनिवेशः । अमुं परित्यज्य जैनकथिततत्त्वानि निश्चयव्यवहारनयद्वयाभ्यां बोद्धव्यानि । सकलजिनैः अभिहितानि सकलजीवादितत्त्वानि तेषु यः परमजिनयोगीश्वरः स्वात्मानं योजयति, तस्य च निजभाव एव परमयोगः इति । अमुं दुराग्रहं त्यक्त्वा जैनमुनिनाथमुखारविन्दव्यक्तेषु भव्यजनताभवघातकेषु तत्त्वेषु यो जिनयोगिनाथः निजभावमयम् आत्मानं साक्षात् युनक्तिः, सः निजभाव एव योगः¹¹⁴ ।

इयं योगवरभक्तिं कृत्वा ऋषभादिमहावीरपर्यन्ताश्चतुर्विंशतितीर्थकराः निवृत्तिं प्राप्ताः¹¹⁵ । तस्मात् इमां योगवरभक्तिं स्वात्मार्षपरमवीतरागसुखप्रदां कुरुत इति । तथा चोक्तम्-

वृषभादिवीरपश्चिमजिनपतयोऽप्येवमुक्तमार्गेण ।
कृत्वा तु योगभक्तिं निर्वाणवधृटिकासुखं यान्ति ॥
अपुनर्भवसुखसिद्धयै कुर्वेऽहं शुद्धयोगवरभक्तिम् ।
संसारघोरभीत्या सर्वे कुर्वन्तु जन्तवो नित्यम्¹¹⁶ ।

मूलाचारग्रन्थे प्रत्येकम् आवश्यकस्य षड् निक्षेपाः वर्णिताः । चतुर्विंशतिस्तवस्य के षड् निक्षेपाः इति उच्यते । तद्यथा- नाम, स्थापना, द्रव्यं, क्षेत्रं, कालः, भावश्च¹¹⁷ ।

चतुर्विंशतितीर्थकराणां यथार्थानुगतैरष्टोत्तरसहस्रसंख्यैः नामभिः स्तवनं नाम चतुर्विंशतिस्तवः । चतुर्विंशतितीर्थकराणाम् अपरिमितानां कृत्रिमाकृत्रिमाणानां स्थापनानां स्तवनं चतुर्विंशतिस्थापनास्तवः । तीर्थकरशरीराणां परमौदारिकस्वरूपाणां वर्णभेदेन स्तवनं द्रव्यस्तवः । तेषां कैलाशसम्मोदोर्जयन्तपावाचम्पानगरादिनिर्वाणक्षेत्राणां समवसृतिक्षेत्राणां च स्तवनं क्षेत्रस्तवः । स्वर्गावतरणजन्मनिष्क्रमणकेवलोत्पत्तिनिर्वाणकालानां स्तवनं कालस्तवः । केवलज्ञानदर्शनादिगुणानां स्तवनं भावस्तवः ।

मूलाचारग्रन्थे वर्णितानां चतुर्विंशतिस्तवानां तथा वन्दनानाम्नः आवश्यकस्यान्तर्भावः नियमसारस्य भक्तिनामधेये आवश्यके भवति । एवं प्रकारेण परमभक्तिर्नाम आवश्यकस्य विमर्शः कृतः ।

सन्दर्भसूची

1. नि.सा. 142
2. नि.सा.ता.वृ. श्लोक
3. आवश्यकनिर्युक्ति, मलयगिरिवृत्ति
4. आवस्सयं अवस्सकरणिज्जं, धुवनिग्गहो विसोही य ।
अज्झयण-छक्कवग्गो, नाओ आराहणा मग्गो ॥ -अनुयोगद्वारवृत्ति
5. वट्टदि जो सो समणो अण्णवसो होदि असुहभावेण ।
तम्हा तस्स दु कम्मं आवस्सयलक्खणं ण हवे ॥ -नि.सा., गा. 143
6. नि.सा., ता.वृ. श्लोक 243-244
7. दब्बगुणपज्जयाणं चित्तं जो कुणइ सो वि अण्णवसो ।
मोहंधयारववगयसमणा कहयंति परिसयं ॥ -नि.सा., गा. 145
8. जो चरदि संजदो खलु सुहभावे सो हवेइ अण्णवसो ।
तम्हा तस्स दु कम्मं आवासयलक्खणं ण हवे ॥ -नि.सा., गा. 144
9. परिचत्ता परभावं अप्पाणं झादि णिम्मलसहावं ।
अण्णवसो सो होदि हु तस्स दु कम्मं भणंति आवासं ॥ -नि.सा., गा. 146
10. नि.सा.ता.वृ., 250-254
11. आवासं जइ इच्छसि अप्पसहावेसु कुणदि थिरभावं ।
तेण दु सामण्णगुणं संपुण्णं होदि जीवस्स ॥ -नि.सा., गा. 147
12. आवासएण हीणो पब्भट्ठो होदि चरणदो समणो ।
पुव्वुत्तकमेण पुणो तम्हा आवासयं कुज्जा ॥ -नि.सा., गा. 148
13. आवासएण जुत्तो समणो सो होदि अंतरंगप्पा ।
आवासयपरिहीणो समणो सो होदि बहिरप्पा ॥
अंतरबाहिरजप्पे जो वट्टइ सो हवेइ बहिरप्पा ।
जप्पेसु जो ण वट्टइ सो उच्चइ अंतरंगप्पा ॥
जो धम्मसुक्कझाणम्हि परिणदो सो वि अंतरंगप्पा ।
झाणविहीणो समणो बहिरप्पा इदि विजाणीहि ॥ -नि.सा., गा. 149-151
14. नि.सा., गा. 149-151
15. सामाइय चउवीसत्थव वंदणयं पडिक्कमणं ।
पच्चक्खाणं च तहा काओसग्गो हवदि छट्ठो ॥ -मूला. 7/15
16. णाहं णारयभावे तिरियत्थो मणुवदेवपज्जाओ । कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥
णाहं मग्गणठाणो णाहं गुणठाण जीवठाणो ण ॥ कत्ता ण. ॥

- णाहं बालो बुद्धो ण चेव तरुणो ण कारणं तेसिं । कत्ता ण. ॥
 णाहं रागो दोसो ण चेव मोहो ण कारणं तेसिं ॥ कत्ता ण. ॥
 णाहं कोहो माणो ण चेव माया ण होमि लोहो हं ॥ कत्ता ण. ॥ -नि.सा., गा. 77-81
17. मोत्तूण वयणरयणं रागादीभाववारणं किच्चा ।
 अप्पाणं जो झायदि तस्स दु होदित्ति पडिकमणं ॥ -नि.सा., गा. 83
  18. आराहणाइ वड्डइ मोत्तूण विराहणं विसेसेण ।
 सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ -नि.सा., गा. 84
  19. मोत्तूण अणायारं आयारे जो दु कुणदि थिरभावं ।
 सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ -नि.सा., गा. 85
  20. उम्मगं परिचत्ता जिणमग्गे जो दु कुणदि थिरभावं ।
 सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ -नि.सा., गा. 86
  21. मोत्तूण सल्लभावं णिस्सल्ले जो दु साहु परिणमदि ।
 सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ -नि.सा., गा. 87
  22. नि.सा.ता.वृ. 116
  23. चत्ता अगुत्तिभावं तिगुत्तिगुत्तो हवेइ जो साहू ।
 सो पडिकमणं उच्चइ पडिकमणमओ हवे जम्हा ॥ -नि.सा., गा. 88
  24. नि.सा., ता.वृ., 118
  25. मोत्तूण अट्टरुद्धं झाणं जो झादि धम्मसुक्कं वा ।
 सो पडिकमणं उच्चइ जिणवरणिद्धिट्ठसुत्तेसु ॥ -नि.सा., गा. 89
  26. नि.सा., पृ. 169
  27. मिच्छादंसणणाणचरित्तं चइऊण णिरवसेसेण ।
 सम्मत्तणाणचरणं जो भावइ सो पडिकमणं ॥ -नि.सा., गा. 91
  28. नि.सा.ता.वृ. 1
  29. उत्तम अट्टं आदा तम्हि ठिदा हणदि मुणिवरा कम्मं ।
 तम्हा दु झाणमेव हि उत्तम अट्टस्स पडिकमणं ॥ -नि.सा., गा. 92
  30. झाणणिलीणो साहू परिचागं कुणइ सब्वदोसाणं ।
 तम्हा दु झाणमेव हि सब्वदिचारस्स पडिकमणं ॥ -नि.सा., गा. 93
  31. सम.सा., गा. 383
  32. भ.आ., 10/49/10
  33. पंचमहव्वएसु चउरासीदिलक्खणगुणगणकलिएसु समुप्पण्णकलंकपक्खालणं पडिकमणं णाम ॥
 -धव. 8/3, 41/84/6

34. पडिकमणणामधेये सुत्ते जह वण्णिदं पडिकमणं ।
तह णच्चा जो भावइ तस्स तदा होदि पडिकमणं ॥ -नि.सा., गा. 94
35. त.वा. 6/24/11/530/13
36. णामद्ववणा दब्बे खेत्ते काले तहेव भावे य ।
एसो पडिकमणणे णिक्खेवो छब्बिहो णेओ ॥ -मूला. 7/115
37. पडिकमणं देवसियं रादिय इरियापधं च बोधव्वं ।
पक्खिय चादुम्मासिय संवच्छरमुत्तमद्वं च ॥ -मूला. 7/116
38. पडिकमओ पडिकमणं पडिकमिदव्वं च होदि णादव्वं ।
एदेसिं पत्तेयं परूवणा होदि तिण्हं पि ॥ -मूला. 7/117
39. भ.आ.वि. 116/276/21
40. नि.सा.ता.वृ., गा. 955
41. मोत्तूण सयलजप्पमणागयसुहमसुहवारणं किच्चा ।
अप्पाणं जो झायदि पच्चक्खाणं हवे तस्स ॥
-नि.सा., गा. 95, तुलना- मूलाचार, 1/27; त.वा. 6/24/11
42. नि.सा., गा. 105
43. केवलणाणसहावो केवलदंसणसहावसुहमइओ ।
केवलसत्तिसहावो सो हं इदि चिंतए णाणी ॥ -नि.सा., गा. 96
44. नि.सा.ता.वृ. 128
45. णियभावं णवि मुञ्चइ परभावं णेव गेण्हए केइ ।
जाणदि पस्सदि सव्वं सो हं इदि चिंतए णाणी ॥ -नि.सा., गा. 97
46. नि.सा.ता.व. 129, 131
47. पयडिद्विदिअणुभागप्पदेसबंधेहिं वज्जिदो अप्पा ।
सो हं इदि चिंतिज्जो तत्थेव य कुणदि थिरभावं ॥ -नि.सा., गा. 98
48. ममत्तिं परिवज्जामि णिम्ममत्तिमुवद्विदो ।
आलंबणं च मे आदा अवसेसं च वोसरे ॥ -नि.सा., गा. 99
49. आदा खु मज्झ णाणे आदा मे दंसणे चरित्ते य ।
आदा पच्चक्खाणे आदा मे संवरे जोगे ॥ -नि.सा., गा. 100
50. एगो मरदि य जीवो एगो य जीवदि सयं ।
एगस्स जादि मरण एगो सिज्झदि णीरओ ॥ -नि.सा., गा. 101
51. नि.सा.ता.वृ., 196
52. एगो मे सासदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ॥ -नि.सा., गा. 102, भा.पा., गा. 59

53. जं किंचि मे दुच्चरित्तं सव्वं तिविहेण वोसरे ।
सामाइयं तु तिविहं करेमि सव्वं गिरायारं ॥ -नि.सा., गा. 103
54. सम्मं मे सव्वभूदेसु वेरं मज्झं ण केणवि ।
आसाए वोसरित्ता णं समाहिं पडिवज्जए ॥ -नि.सा., गा. 104
55. एवं भेदम्भासं जो कुव्वइ जीवकम्मणो णिच्चं ।
पच्चक्खाणं सक्कदि धरिदुं सो संजदो णियमा ॥ -नि.सा., गा. 106
56. मूला. 1/27, भग.आ.वि. 116/276/21
57. मूला. 7/140-141, आव.नि.दीपि. 1558-1559
58. सर्वा.सि. 9/22/440/6
59. णोकम्मकम्मरहियं विहावगुणपज्जएहिं वदिरित्तं ।
अप्पाणं जो ज्ञायदि समणस्सालोयणं होदि ॥ -नि.सा., गा. 107, सम.सा. 385
60. काऊण य किदियम्मं पडिलेहिय अंजलीकरणसुद्धो ।
आलोचिज्ज सुविहिदो गारव माणं मोत्तूणं ॥ -मूला. 7/121
61. नि.सा., गा. 108
62. मूला. 5/122
63. जो पस्सदि अप्पाणं समभावे संठवित्तु परिणामं ।
आलोयणमिदि जाणह परमजिणंदस्स उवएसं ॥ -नि.सा., गा. 10
64. कम्ममहीरुहमूलच्छेदसमत्थो सकीयपरिणामो ।
साहीणो समभावो आलुंछणमिदि समुद्धिं ॥ -नि.सा., गा. 110
65. नि.सा.ता.वृ., 160
66. कम्मादो अप्पाणं भिण्णं भावेइ विमलगुणणिलयं ।
मज्झत्थभावणाए वियडीकरणं ति विण्णेयं ॥ -नि.सा., गा. 111
67. मदमाणमायलोहविवज्जियभावो दु भावसुद्धि ति ।
परिकहियं भव्वाणं लोयालोयप्पदरिसीहिं ॥ -नि.सा., गा. 112
68. नि.सा.ता.वृ., श्लो. 171-172
69. अणाभोगकिदं कम्मं जं किं वि मणसा कदं ।
तं सव्वं आलोचेज्जहु अवाखित्तेण चेदसा ॥ -मूला. 7/123
70. वदसमिदिसीलसंजमपरिणामो करणणिग्गहो भावो ।
सो हवदि पायछित्तं अणवरयं चेव कायव्वो ॥
कोहादिसगम्भावक्खयपहुदिभावणाए णिग्गहणं ।
पायच्छित्तं भणिदं णियगुणचिंता य णिच्छयदो ॥ -नि.सा. 113-114
71. नि.सा.ता.वृ., 180

72. नि.सा.गा. 116-118
73. नि.सा.ता.वृ., 184-185
74. नि.सा.ता.वृ., 189
75. कोहं खमया माणं समद्वेणज्जवेण मायं च ।
संतोसेण य लोहं जयदि खु ए चहुविहकसाए ॥ -नि.सा., गा. 115
76. नि.सा., ता.वृ., 182
77. आत्मा., 216-217
78. आत्मा., 221-223
79. कायाई परदब्बे थिरभावं परिहरत्तु अप्पाणं ।
तस्स हवे तणुसगं जो झायइ णिव्वियप्पेण ॥ -नि.सा., गा. 121, मूलाचार, 1/28
80. नि.सा.टी., श्लो. 195
81. वोसरिदबाहुजुगलो चदुरंगुलअंतरेण समपादो ।
सव्वंगचलणरहिओ काउस्सगो विसुद्धो दु ॥ -मूला. 7/153
- 82-85.मूला. 7/177, 178, 179, 180
86. वयणोच्चारणकिरियं परिचत्ता वीयरायभावेण ।
जो झायदि अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स ॥ -नि.सा., गा. 122
87. संजमणियमतवेण दु धम्मज्जाणेण सुक्कझाणेण ।
जो झायइ अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स ॥ -नि.सा., गा. 123
88. रागदोसो णिरोहिता समदा सव्वकम्मसु ।
सुत्तेसु परिणामो सामाइयमुत्तमं जाणे ॥ -मूला. 7/22
89. विरदो सव्वसावज्जे तिगुत्तो पिहिदिदिओ ।
तस्स सामाइगं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ -नि.सा., गा. 125, तुलना- मूलाचार, 7/23
90. जो समो सव्वभूदेसु थावरेसु तसेसु वा । -नि.सा., गा. 126, तुलना- मूला., 7/25
91. नि.सा., टी. श्लो. 204
92. जस्स रागो दु दोसो दु विगडिं ण जणेइ दु । -नि.सा.गा., 128, तुलना- मूला. 7/26
93. जो दु पुण्णं व पावं च भावं वज्जेदि णिच्चसो । -नि.सा., गा. 130
94. नि.सा., गा. 131-132
95. जो दु अट्टं च रुहं च झाणं वज्जेदि णिच्चसो । -नि.सा., गा. 129, तुलना- मूला. 7/32
96. जो दु धम्मं च सुक्कं च झाणं झाएदि णिच्चसो । -नि.सा., गा. 133, तुलना, मूला. 7/32
97. मूला. 7/17, गो.जी./जी.प्र. 367/789/13, अन.ध. 8/18-35/742
98. घणघाइकम्मरहिया केवलगाणाइपरमगुणसहिया ।
चोत्तिसअदिसयजुत्ता अरिहंता एरिसा होंति ॥ -नि.सा., गा. 71

99. णट्टकम्मबंधा अट्टमहागुणसमण्णिया परमा ।
लोक्यग्गठिदा णिच्चा सिद्धा ते एरिसा होंति ॥ -नि.सा., गा. 72
100. नि.सा.ता.वृ., 102-103
101. पंचाचारसमग्गा पंचिदियदंतिदप्पणिहलणा ।
धीरा गुणगंभीरा आयरिया एरिसा होंति ॥ -नि.सा., गा. 73
102. रयणत्तयसंजुत्ता जिणकहियपयत्थदेसया सूरा ।
णिककंखभावसहिया उवज्झाया एरिसा होंति ॥ -नि.सा., गा. 74
103. नि.सा.ता.वृ., 105
104. वावारविप्पमुक्का चउव्विहाराहणासयारत्ता ।
णिग्गंथा णिम्मोहा साहू दे एरिसा होंति ॥ -नि.सा., गा. 75
105. सम्मत्तणाणचरणे जो भत्तिं कुणइ सावगो समणो ।
तस्स दु णिव्वुदि भत्ति होदि त्ति जिणेहि पण्णत्तं ॥ -नि.सा., गा. 134
106. नि.सा.ता.वृ. 220
107. मोक्खपहे अप्पाणं ठविऊण य कुणदि णिव्वुदी भत्ती ।
तेण दु जीवो पावइ असहायगुणं णियप्पाणं ॥ -नि.सा., गा. 136
108. नि.सा.ता.वृ., 227
109. मोक्खंगयपुरिसाणं गुणभेदं जाणिऊण तेसिं पि ।
जो कुणदि परमभत्तिं ववहारणएण परिकहियं ॥ -नि.सा., गा. 135
110. रायादीपरिहारे अप्पाणं जो दु जुंजदे साहू ।
सो जोगभत्तिजुत्तो इदरस्स य किह हवे जोगो ॥ -नि.सा., गा. 137
111. नि.सा.ता.वृ., श्लोक 228
112. सब्बवियप्पाभावे अप्पाणं जो दु जुंजदे साहू ।
सो जोगभत्तिजुत्तो इदरस्स य किह हवे जोगो ॥ -नि.सा., गा. 138
113. विवरीयाभिणिवेसं परिचत्ता जोण्हकहियतच्चेसु ।
जो जुंजदि अप्पाणं णियभावो सो हवे जोगो ॥ -नि.सा., गा. 139
114. नि.सा.ता.वृ., 230
115. उसहादिजिणवरिंदा एवं काऊण जोगवरभत्तिं ।
णिव्वुदिसुहमावण्णा तम्हा धरु जोगवरभत्तिं ॥ -नि.सा., गा. 140, मूलाचार 1/24
116. नि.सा.ता.वृ., 232-233
117. णामट्टवणा दब्बे खेत्ते काले य होदि भावे य ।
एसो थवम्हि णेओ णिकखेवो छव्विहो होइ ॥ -मूला. 7/41

षष्ठोऽध्यायः

उपसंहारः

जैनसिद्धान्तानुसारं लोकत्रये मध्यलोको नृणां वासोऽस्ति। अस्य मध्यलोकस्य केन्द्रे जम्बूवृक्षोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपनाम्ना प्रसिद्धः। अस्मिन् जम्बूद्वीपे जीवानां भोगकर्मभ्यां भोगभूमयः कर्मभूमयश्च भवन्ति यथाकालम्। तत्र षट्खण्डात्मके भरतक्षेत्रेऽयम् आर्यावर्तनामा भूभागः यत्र कल्पार्धक्रमेण प्रकृत्यां कर्मभूमौ परिवर्तितायां संसारिणां दुःखनिवृत्त्यर्थं परमकारुणिकाश्चतुर्विंशतिसंख्याका अर्हन्तः तीर्थकरा जायन्ते उपदिशन्ति च लोकानुग्रहार्थम्। एषा परम्परा श्रमणपरम्परा नामतः प्रसिद्धा वर्तते त्रिकालम्। एवं श्रमणपरम्परैषा भारतवर्षे एतत्कल्पार्द्धतः प्रथमतीर्थकरश्रीआदिनाथऋषभदेवप्रवर्तिता -इति आर्हता मन्यन्ते।

निर्वाणं गते त्वेतत्कल्पार्द्धस्य चतुर्विंशे चरमतीर्थकरे श्रीवर्धमानस्वामिनि तस्यैव शासनं नाम जैनशासनं सम्प्रति प्रवर्तमान आस्ते। तदुपदेशानां शृङ्खलाया ये उपदेशा जीवेभ्यः कल्याणकरा मोक्षनिमित्ता सन्ति। तेषां ग्रन्थनं षट्सु खण्डेषु विभक्तम् षट्खण्डागमनाम्ना प्रसिद्धम्। कालदोषकृतपरिस्थित्यां जैनशासनानुयायिनो द्विधा विभक्ताः दिगम्बराश्च श्वेताम्बराश्च। तयोः दिगम्बराणां आम्नायः मूलसंघेति नाम्ना व्यवहियते।

अस्यां प्राचीनपरम्परायां विशेषतस्तु दिगम्बराचार्येषु कुन्दकुन्दाचार्यस्य नाम वर्द्धमानमहावीरस्य प्रमुखशिष्य-गौतमगणधरानन्तरं स्मर्यते। दार्शनिकसिद्धान्ताश्रिताध्यात्मिक-धारायाः प्रवर्तक एष आचार्यः। तस्य शिष्यपरम्परा 'कुन्दकुन्दान्वय' इति नाम्ना लोकविश्रुता। आचार्यो हि प्रमुखरचनाकारोऽपि योऽनेकान् ग्रन्थान् निर्मितवान् आसीत्। यथा प्रागुक्तमास्ते तस्योपलब्धकृतिषु नियमसारोऽन्यतमो ग्रन्थोऽस्ति जैनश्रमणाचारविषयकः। ग्रन्थकृता सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्रात्मको मोक्षमार्गो नियमशब्देन अभिहितः। अस्मिन् शोधग्रन्थे रत्नत्रयरूपनियमस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनं विहितम्।

यथोक्तं विमर्शे, नियमसारस्यास्य कर्तुः द्वे नामनी पद्मनन्दिः कुन्दकुन्दश्च सिद्धयतः। तस्य जन्मस्थानं साम्प्रतिकः 'कोनकोण्डल' (कोण्डकुण्डीति देशीभाषायां) नामधेयो गूटीताल्लुकायां स्थितो ग्रामः दक्षिणभारते प्रसिद्धः।

स हि अन्तिमश्रुतकेवलेर्भद्रबाहोः शिष्य आसीद् इत्यपि निश्चितिः। कालविमर्शो विद्वांसः आचार्यकुन्दकुन्दस्य स्थितिकालं स्त्रीष्टाब्दस्य प्रथमशताब्द्यां मन्यन्ते।

आचार्यस्य सर्वास्वेव रचानासु दृष्ट्वा निश्चीयते यद् आचार्येण तत्त्वानां निर्णयार्थं कोपि विमर्शः न प्रारब्धः, अपितु निर्णीतपदार्थानां कथं आत्मकल्याणार्थं उपयोगः भवेदिति प्रस्तुतम्। यद्यपि अस्तिनास्तिदृष्ट्या आचार्येण तत्त्वस्य भङ्गा उपदिष्टा प्राप्यन्ते। नियमसारग्रन्थेऽपि अस्यामेव सरण्यां क्राम्यन् जीवादिपदार्थज्ञानेन सम्यक्श्रद्धया कथं भेदविज्ञानं करणीयं ततः स्वरूपे चरणीयं इति सर्वं विवेचितम्। एनेन स्वरूपाचरणचारित्र्येण दोषावरणाभावात् केवलज्ञानं उदेति तस्य स्वरूपं जैनदर्शनानुसारं एवं वर्णितम् यत् केवली युगपदेव आत्मनैव अविचारितं सर्वं प्रतिबिम्बमिव गृह्णाति यथा दर्पणे प्रतिबिम्बिताः घटपटादिपदार्थाः। एष एव सिद्धान्तः परवर्तिभिः जैनदर्शनिकैः तार्किकैश्च अक्रमभाविज्ञानरूपेण पल्लवितः।

आचार्येण अनेकेष्वपि स्वकीयग्रन्थेषु सम्यग्दर्शनादीनां विवेचनं प्रस्तुतम्, परन्तु नियमसारे तस्माद् भेदः स्पष्ट एव दृश्यते। अत्र हि सम्यग्दर्शनादीनि क्रियात्मकानि आचरणस्वरूपाणि विव्रियन्ते। ग्रन्थेऽस्मिन् करणीयः नियमः कथितः, स च सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र-रूपोऽस्ति, तद्यथोक्तं नियमसारे-

“णियमेण य जं कज्जं तण्णियमं णाणदंसणचरित्तं।”

क्रियारूपं सम्यग्दर्शनं न केवलं श्रद्धारूपमस्ति, अपितु यथा तस्य बाह्यरूपमपि दृश्येत एवं तस्य दृश्यं आचरणेऽपि अवलोक्येत। तस्य लक्षणं त्विदम्-

तत्त्वार्थश्रद्धानं अथवा सद्देवशास्त्रगुरुणां श्रद्धानपूर्विका भेदविज्ञानात्मिका आत्मतत्त्वरुचिः सम्यग्दर्शनस्य तात्त्विकं स्वरूपम्। व्यवहारे एतस्य प्राकट्यं निःशङ्कितत्वादिभिरष्टाभिरङ्गैः भवितव्यम्। एतच्च सर्वं पञ्चविंशतिदोषस्तोमराहित्येन कथितम्। ते दोषास्त्वेवम्-

मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि षट्।

अष्टौ शमादयश्चेति दृग्दोषाः पञ्चविंशतिः॥

निर्दुष्टसम्यक्त्वेन विना सागारानगाराणामाचरणं सम्यक्चारित्रत्वं न याति तेन विना च मोक्षस्याऽसम्भवः। एवं सम्यक्त्वस्य माहात्म्यं स्थापयित्वा आगामिनि अधिकारे सम्यग्ज्ञानस्य विवेचनं कृतमस्ति।

आचार्येण सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपमपि व्यावहारिकं वर्णितं यत् हेयोपादेयतत्त्वानां प्रत्यक्षं च परोक्षं चेत्युभयविधं ज्ञानं संशयविभ्रमविमोहविरहितं भवेत्, यदुक्तं नियमसारे-

“संसयविमोहविभ्रमविवज्जियं होदि सण्णाणं।” तथा च-

“अधिगमभावो णाणं हेयोवादेयतच्चाणं।”

नियमसारे आत्मनो ज्ञानरूपत्वं प्रतिपाद्य ज्ञानैकात्मवाद उपदिष्टः। एतेन ज्ञानात्मनोरैक्यं प्रतिपादितम्। केवलज्ञानस्य दोषावरणरहितत्वं (सम्यक्त्वं), प्रत्यक्षत्वं (अनिन्द्रियत्वम्) यौगपद्यं (अक्रमभावित्वम्), त्रिकालविषयत्वम् (सर्वगतत्वम्), स्वपरप्रकाशकत्वं, स्वतःप्रामाण्यम्, स्वात्मनिष्ठत्वं चात्र स्थापितम्। त एते सिद्धान्ताः परवर्तिभिराचार्यैः स्वस्वदार्शनिकग्रन्थेषु तर्केण साधिताः।

आचरणविहीनस्य सिद्धान्तस्य कुत्रचिदपि मूल्यं नास्ति। जैनाध्यात्मइव आचरणपरः-चारित्तं खलु धम्मो। सागारानगाराश्रितः जैनाचारो द्विविधः। अनगारत्वेऽपि उपाध्यायः, आचार्यश्चापि श्रमणपरमेष्ठिसमूहस्य उपरितनयोः सोपानयोः वर्तेते तथापि उपाध्यायत्वं आचार्यत्वं वा संघव्यवस्थायां पदद्वयम्, मोक्षोपायरूपं तु साधुत्वमात्रम्। अत एव नियमसारग्रन्थे अनगारत्वमात्रमभिलक्ष्य अष्टाविंशतिमूलगुणस्वरूपो धर्मः उक्तः। एतेषु मूलगुणेषु पञ्च महाव्रतानि, पञ्च समितयः, पञ्च इन्द्रियसंवरः, षड् आवश्यकानि, लोचः, अचेलकत्वम्, अस्नानम्, क्षितिशयनम्, दन्ताशोधनम्, स्थितिभोजनम्, एकभक्तं चेति सन्निविष्टाः सन्ति।

वस्तुतस्तु हिंसादिभ्यो विरतौ निषेधस्य प्रामुख्यं वर्तते, तत्पुष्ट्यै षडावश्यकानि कर्तव्यानि विहितानि। एतैर्विना श्रामण्यस्य साफल्यं नैव घटते। एतस्मात् कारणात् नियमसारग्रन्थे आवश्यकानां विस्तरेण विवेचनं कृतम् आचार्येण यथाऽस्मिन् प्रबन्धे पञ्चमाध्याये प्रस्तुतम्।

नियमस्य फलं निर्वाणम् -

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूपेण नियमेन जीवस्य स्वभावगुणाः प्रकटिता भवन्ति। जीवः स्वभावतः ऊर्ध्वगमनशीलोऽस्ति। अत एव सकल-कर्मणां क्षये सः लोकाग्रं गच्छति। जीवस्य स्वभाववस्थायाः प्रकटनमेव निर्वाणं कथ्यते। इदमेव नियमस्य फलं वर्तते। अत्र नियमस्य फलं विमृश्यते। तद्यथा- आयुषः क्षयेण शेषप्रकृतीनां निर्वाणो भवति, पश्चात् स जीवः समयमात्रेण लोकाग्रं प्राप्नोति¹। स्वभावगतिक्रियापरिणतस्य षट्कायक्रमविहीनस्य भगवतः सिद्धक्षेत्राभिमुखस्य ध्यानध्येयध्यातृ-तत्फलप्राप्तिप्रयोजनविकल्पशून्येन स्वस्वरूपाविचलस्थितिरूपेण परमशुक्लध्यानेन आयुःकर्मक्षये जाते वेदनीय-नाम-गोत्राभिधानशेषप्रकृतीनां निर्वाणो भवति। शुद्धनिश्चयनयेन स्वस्वरूपे सहजमहिम्नि लीनोऽपि व्यवहारेण स भगवान् क्षणार्धेन लोकाग्रं प्राप्नोति।

आत्मा जातिजरामरणरहितः परमः अष्टकर्मवर्जितः शुद्धः, ज्ञानादिचतुःस्वभावः, अक्षयः, अविनाशी, अच्छेद्यश्च वर्तते²।

तत् परमात्मतत्त्वं निसर्गतः संसृतेः अभावात् जातिजरामरणरहितम् वर्तते। परमपारिणामिकभावेन परमस्वभावत्वात् परमं भवति। त्रिकालनिरुपाधिस्वरूपत्वात् कर्माष्टकवर्जितो ब्रह्मभावकर्मरहितत्वात् शुद्धम्। सहजज्ञान-सहजदर्शन-सहजचारित्र-

सहजचिच्छक्तिमयत्वात् ज्ञानादिचतुः स्वभावम् भवति । सादिसनिधनमूर्तेन्द्रियात्मकविजातीय-
विभावव्यञ्जनपर्यायवीतत्वात् अक्षयमस्ति । प्रशस्ताप्रशस्तगति-हेतुभूतपुण्यपाप-
कर्मद्वन्द्वाभावादविनाशि । वधबन्धच्छेदयोग्यमूर्तिमुक्तत्वात् अच्छेद्यम् भवति । अव्याबाधम्
अतीन्द्रियम्, अनुपमम्, पुण्यपापनिर्मुक्तम्, पुनरागमनविरहितम्, नित्यम्, अचलम्, अनालम्बम्,
आत्मतत्त्वं च भवति³ । अखिलदुरघ-वीरवैरिवरूथिनीसंभ्रमागोचरसहज-ज्ञानदुर्गनिलयत्वात्
अव्याबाधम् । सर्वात्मप्रदेशभरितचिदानन्दमयत्वात् अतीन्द्रियम् । त्रिषु तत्त्वेषु विशिष्टत्वात्
अनौपम्यम् । संसृतिपुरन्ध्रिकासंभोगसंभवसुखदुःखाभावात्पुण्यपापनिर्मुक्तम् । पुनरागमनहेतुभूत-
प्रशस्ताप्रशस्तमोहरागद्वेषाभावात् पुनरागमनविरहितम् । नित्यमरण-तद्भवमरण-कारणकलेवर-
सम्बन्धाभावान्नित्यम् । निजगुणपर्यायप्रच्यवनाभावात् अचलम् । परद्रव्यावलम्बनाभावादानालम्बम्
इति ।

निर्वाणम् -

यत्र दुःखं, सौख्यं, पीडा, बाधा, जननं, मरणं, इन्द्रियाणि, उपसर्गाः, मोहः,
विस्मयः, निद्रा, तृष्णा, क्षुधा, कर्माणि, नोकर्मणि, चिन्ता, तथा चतुर्ध्यानानि न सन्ति,
तन्निर्वाणम् । निर्वाणमेव जीवस्य स्वभावगुणोऽस्ति⁴ ।”

सतताऽन्तर्मुखाकारपरमाध्यात्मस्वरूपनिरतस्य तस्य निरुपरागरत्नत्रयात्मक-परमात्मनः
अशुभपरिणतेरभावाद् न अशुभकर्म तथा अशुभकर्माभावाद् न दुःखं भवति । शुभपरिणतेरभावाद्
न शुभकर्म, शुभकर्माभावात् न संसारसुखम् । पीडायोग्ययातनाशरीराभावाद् न पीडा ।
असातावेदनीयकर्माभावाच्चैव तस्य बाधा विद्यते । पञ्चविधशरीरनोकर्माभावाद् न मरणम् ।
पञ्चविधनोकर्महेतुभूतकर्मपुद्गलस्वीकाराभावाच्च जननम् । उक्तलक्षणयुक्तस्य आत्मनः सदा निर्वाणं
भवति इति । तथा चोक्तं पद्मप्रभमलधारिदेवेन-

भवभवसुखदुःखं विद्यते नैव बाधा,
जननमरणपीडा नास्ति यस्येह नित्यम् ।

तमहमभिनमामि स्तौमि संभावयामि,
स्मरसुखविमुखस्सन् मुक्तिसौख्याय नित्यम्⁵ ॥

अखण्डैकप्रदेशज्ञानस्वरूपत्वात् परमात्मतत्त्वस्य स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुः-श्रोत्राभिधान-
पञ्चेन्द्रियव्यापाराः, देवमानवतिर्यगचेतनोपसर्गाश्च न भवन्ति । परमतत्त्वस्य सदा निरञ्जनत्वात्
न द्रव्यकर्माष्टकम् । त्रिकालनिरुपाधिस्वरूपत्वान्न नोकर्मपञ्चकम् मनोरहितत्वाद् न चिन्ता भवति ।
औदयिकादिविभावभावानामभावाद् आर्त्तरौद्रध्याने न स्तः । धर्मशुक्लध्यानयोग्यचरमशरीराभावात्तद्
द्वितयमपि न भवति । तत्रैव च महानन्दस्वरूपं निर्वाणं भवति । तथा चोक्तं-

निर्वाणस्थे प्रहतदुरितध्वान्तसंधे विशुद्धे,
कर्माशेषं न च न च पुनर्ध्यानकं तच्चतुष्कम् ।
तस्मिन्सिद्धे भगवति परं ब्रह्मणि ज्ञानपुञ्जे,
काचिन्मुक्तिर्भवति वचसां मानसानां च दूरम्⁶ ॥

सिद्धानां स्वभावगुणाः -

सिद्धजीवस्य केवलज्ञानं केवलदृष्टिः केवलसौख्यं केवलं वीर्यम् अमूर्तत्वम् अस्तित्वं सप्रदेशत्वञ्च विद्यन्ते⁷ । स्वात्माश्रयनिश्चयपरमशुक्लध्यानेन ज्ञानावरणाद्यष्टविधविलये जाते ततो भगवतः सिद्धपरमेष्ठिनः केवलज्ञान-केवलदर्शन-केवलवीर्य-केवलसौख्याऽमूर्तत्वाऽस्तित्व-प्रदेशत्वादिस्वभावगुणा भवन्ति इति । तथा चोक्तं-

बन्धच्छेदाद्भगवति पुनर्नित्यशुद्धे प्रसिद्धे,
तस्मिन्सिद्धे भवति नितरां केवलज्ञानमेतत् ।
दृष्टिः साक्षादखिलविषया सौख्यमात्यन्तिकं च
शक्त्याद्यन्यद्गुणमणिगणं शुद्धशुद्धश्च नित्यम्⁸ ॥

निर्वाणमेव सिद्धाः सिद्धा निर्वाणम् इति समुद्दिष्टाः । कर्मविमुक्त आत्मा लोकाग्रपर्यन्तं गच्छति⁹ । सिद्धाः सिद्धक्षेत्रे तिष्ठन्तीति व्यवहारः, निश्चयतो सिद्धाः स्वस्वरूपे तिष्ठन्ति । ततो हेतोर्निर्वाणमेव सिद्धाः, सिद्धाः निर्वाणम् इत्यनेन क्रमेण निर्वाणशब्दसिद्धशब्दयोरेकत्वं सफलं जातम् । अपि च यः कश्चित् आसन्नभव्यजीवः परमगुरुप्रसादासादितपरमभावभावनया सकलकर्मकलङ्कपङ्कविमुक्तः सः परमात्मा सम्भूय लोकाग्रपर्यन्तं गच्छतीति ।

ॐ
ॐ ॐ ॐ
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
ॐ ॐ ॐ
ॐ

सन्दर्भसूची

1. आउस्स खयेण पुणो णिण्णासो होइ सेसपयडीणं
पच्छा पावइ सिग्घं लोयग्गं समयमेत्तेण ॥ -नि.सा., गा. 176
2. जाइजरमरणरहियं परमं कम्मट्ठवज्जियं सुद्धं ।
णाणाइच्चउसहावं अक्खयमविणासमच्छेयं ॥ -नि.सा., गा. 177
3. अब्बाबाहमणिंदियमणोवमं पुण्णपावणिम्मुक्कं ।
पुणारागमणविरहियं णिच्चं अचलं अणालंबं ॥ -नि.सा., गा. 178
4. णवि दुक्खं णवि सुक्खं णवि पीडा णेव विज्जदे बाहा ।
णवि मरणं णवि जणणं तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥
णवि इंदिय उवसग्गा णवि मोहो विम्हिओ ण णिद्दा य ।
ण य तिण्हा णेव छुहा तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥
णवि कम्मं णोकम्मं णवि चिंता णेव अट्ठरुद्दाणि ।
णवि धम्मसुक्कझाणे तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥ -नि.सा., गा. 179-181
5. नि.सा.टी., इलो. 298
6. नि.सा.टी., इलो. 301
7. विज्जदि केवलणाणं केवलसोक्खं च केवलं विरियं ।
केवलदिट्ठि अमुत्तं अत्थित्तं सप्पदेसत्तं ॥ -नि.सा., गा. 182
8. नि.सा.टी., इलो. 302
9. णिव्वाणमेव सिद्धा सिद्धा णिव्वाणमिदि समुद्दिद्धा ।
कम्मविमुक्को अप्पा गच्छइ लोयग्गपज्जंतं ॥ -नि.सा., गा. 183

ॐ
ॐ ॐ ॐ
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
ॐ ॐ ॐ
ॐ

परिशिष्टम्

सन्दर्भग्रन्थावलिः

कुन्दकुन्दस्य कृतयः -

अष्टपाहुड : अनन्तकीर्ति ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1923 ; शान्तिसागर दि. जैन सिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था, श्री महावीर जी, सन् 1968

कुन्दकुन्दभारती पं. पन्नालाल साहित्याचार्य, श्रुतभण्डार व ग्रन्थप्रकाशन समिति, फल्टण, सन् 1970

कुन्दकुन्दप्राभृतसंग्रह : संपादक- पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, प्रकाशक- जैन संस्कृति संरक्षक संघ, सोलापुर, 1960

नियमसार (प्रस्तावना में द्रष्टव्य, उग्रसेन कृत अंग्रेजी अनुवाद) : अजिताश्रम, लखनऊ, 1931; जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, हीराबाग, बम्बई, सन् 1916; पण्डित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट, जयपुर, सन् 1984; कुन्दकुन्दभारती, नई दिल्ली, सन् 1987)

पञ्चास्तिकाय : संपादक- ए. चक्रवर्ती, सेन्ट्रल जैन पब्लिशिंग हाउस, आरा; पण्डित मनोहरलाल जैन, रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, राजचन्द्र आश्रम, अगास, द्वितीय संस्करण, 1904

प्रवचनसार : डॉ. ए.एन. उपाध्ये, रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, राजचन्द्र आश्रम, अगास, तृतीय संस्करण, सन् 1964

रयणसार : क्षु. ज्ञानसागर, प्र. दि. जैन समाज, बड़ौत; आचार्य सुधर्मसागर, प्र. भारतीय जैन सिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था, श्री महावीर जी ; बलभद्र जैन, यूनाइटेड आटो स्टोर्स, जयपुर, सन् 1979

षट्प्राभृतादिसंग्रह : सम्पादक- पं. पन्नालाल सोनी, माणिकचन्द्र दि. जैन ग्रन्थमाला, प्रथमावृत्तिः, वि.सं. 1977

समयसार : सम्पादक- पं. मनोहरलाल सिद्धान्तशास्त्री, रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, राजचन्द्र आश्रम, अगास, प्रथम संस्करण, सन् 1919; संपादक- पं. गजाधरलाल जैन, भारतीय जैन सिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था, काशी, प्रथम संस्करण, 1914; कुन्दकुन्द भारती, 7-ए, राजपुर रोड, दिल्ली- 110006, प्रथम संस्करण, सन् 1978; संपादक- बलभद्र जैन/ प्रो. ए. चक्रवर्ती, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1950; अहिंसा मन्दिर, दिल्ली, सन् 1959
जे.एल. जैनी, अंग्रेजी अनुवाद, अजिताश्रम, लखनऊ, सन् 1930

कुन्दकुन्दस्य इतरग्रन्थाः -

अभिधानराजेन्द्रकोश, भाग 1-7 : जैन प्रभाकर प्रेस, रतलाम (म.प्र.)

अभिनव प्राकृत व्याकरण : डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री, तारा पब्लिकेशन, वाराणसी, प्रथम संस्करण, सन् 1963

अनगार धर्मावृत : आशाधर, माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1919; भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली

अनुयोगद्वारवृत्ति : आगमोदय समिति

अष्टशतीः वसुनन्दि टीका, सनातन जैन ग्रन्थमाला, बनारस, सन् 1914

आउट लाइन आफ जैनिज्म : जे.एल. जैनी, कैम्ब्रिज युनिवर्सिटी प्रेस, लंदन, सन् 1940

आचारसार : वीरनन्दि, मा.दि. जै. ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1974

आचाराङ्ग : ह.याकोबी, पा.अ.सो. लंदन, 1882, अंग्रेजी अनुवाद, वा. शूर्ब्रिंग, लीपजिग 1910, अहमदाबाद, सं. 1980; अमोलक ऋषि, हैदराबाद, वी.सं.2446; आगमोदय समिति, महेसाना, सन् 1916

आचारांग निर्युक्ति : आगमोदय समिति, सूरत, वि.सं. 1962-73

आत्मानुशासन : गुणभद्र, प्रभाचन्द्र टीका, जीवराज जैन ग्रन्थमाला, सोलापुर, सन् 1961; जे.एल. जैनी, अंग्रेजी अनुवाद, अजिताश्रम, लखनऊ, सन् 1928; जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, बम्बई, सन् 1916

आदिपुराण : जिनसेन, भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली

आप्तपरीक्षा : विद्यानन्द, पं. दरबारी लाल कोठिया, वीर सेवा मन्दिर, सरसावा, सन् 1949; जैन धर्म प्रचारिणी सभा, बनारस, सन् 1913

आप्तमीमांसा : समन्तभद्र, अनन्तकीर्ति ग्रन्थमाला, बम्बई; वीर सेवा मन्दिर, सरसावा

आराधना कथाकोश : ब्र. नेमिदत्त, जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, हीराबाग, बम्बई, सन् 1915

आलापपद्धति : देवसेन, सनातन जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1920; मा.च.दि. जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, 1920

आवश्यक सूत्र : मुनि पुण्यविजय, महावीर विद्यालय, बम्बई

आवश्यकनिर्युक्ति (मलयगिरिवृत्ति) : आगमोदय समिति, बम्बई, सूरत।

उत्तराध्ययन : अंग्रेजी प्रस्तावना, टिप्पण आदि, जार्ज चार्लेटियर, उपसाला, 1914; जीवराज धेलाभाई दोषी, अहमदाबाद, सन् 1935; साध्वी चन्दना, सन्मति ज्ञानपीठ, आगरा, प्र.सं., 1972

उपदेशमाला: धर्मदास, हीरालाल हंसराज, जामनगर, सं. 1934; ऋषभदेव केशरीमल संस्था, इन्दौर, सन् 1936

कसायपाहुड : भा.दि. जैन संघ, मथुरा, सन् 1944, आदि/ वीर शासन संघ, कलकत्ता, सन् 1955; श्रुत भंडार व ग्रन्थ प्रकाशन समिति, फल्टण, प्र.सं. 1968

कल्पसूत्र : साराभाई मणिलाल नवाब, अहमदाबाद, 1952

कार्तिकेयानुप्रेक्षा : स्वामि कुमार कार्तिकेय, डॉ. ए.एन. उपाध्ये, पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, रायचन्द्र शास्त्रमाला, अगास, सन् 1960

गोम्मटसार (जीवकाण्ड व कर्मकाण्ड) : जे.एल. जैनी, सेन्ट्रल जैन पब्लिशिंग हाऊस, आरा; रायचन्द्र शास्त्रमाला, बम्बई, सन् 1927-28; पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली

चारित्रसार : चामुण्डराय, मा.दि. जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, वी.नि.सं. 2443

जम्बूद्वीपपण्णत्ति : पद्मनन्दि, जीवराज ग्रन्थमाला, सोलापुर, सन् 1958

जिनसहस्रनाम : आशाधर, पं. हीरालाल जैन, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1954

जैन आचार : डॉ. मोहनलाल मेहता, पार्श्वनाथ वि.शो.सं. का.हि.वि.वि., वाराणसी ।

जैन आचार : स्वरूप और सिद्धान्त : देवेन्द्र मुनि शास्त्री, श्री तारक गुरु जैन ग्रन्थालय, शास्त्री सर्कल, उदयपुर (राज.)

जैन आगम साहित्य मनन और मीमांसा : देवेन्द्र मुनि शास्त्री, श्री तारकगुरु जैन ग्रन्थालय, उदयपुर (राज.)

जैनदर्शन: पं. महेन्द्रकुमार न्यायाचार्य, वर्णी ग्रन्थमाला, काशी, सन् 1955

जैनधर्म : पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, भा.दि.जै.संघ, मथुरा, वी.सं. 2475

जैन लक्षणवाली : पं. बालचन्द्र शास्त्री, वीर सेवा मन्दिर, दिल्ली

जैन शिलालेख संग्रह, भाग 1-5 : डॉ. हीरालाल जैन, माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बई, विद्याधर जोहरापुरकर आदि, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

जैन साहित्य और इतिहास : नाथूराम प्रेमी, बम्बई, सन् 1956

जैन साहित्य का इतिहास भाग 1-2 : पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, वर्णी ग्रन्थमाला, वाराणसी, 1976

जैन साहित्य और इतिहास पर विशद प्रकाश : जुगल किशोर मुख्तार, कलकत्ता, सन् 1956

जैनेन्द्र सिद्धान्त कोश भाग 1-4 : जिनेन्द्र वर्णी, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी।

जैनेन्द्र व्याकरण : देवनन्दि, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, 1956; सनातन जैन ग्रन्थमाला, बनारस, सन् 1915

ज्ञानार्णव : शुभचन्द्र, रायचन्द्र शास्त्रमाला, बम्बई, सन् 1907

तत्त्वार्थवार्त्तिक : अकलंक, भाग 1-2, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1949 व 1957; श्री गजाधरलाल जैन, सनातन जैन ग्रन्थमाला, बनारस, सन् 1915

तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिक : विद्यानन्द, नाथारंग जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1918; पं. वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री, शोलापुर।

तत्त्वार्थवृत्ति : श्रुतसागर, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, 1949

तत्त्वार्थसार : अमृतचन्द्रसूरि, जैन सिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था, कलकत्ता, प्र.सं., सन् 1929

तत्त्वार्थसूत्र : उमास्वामी, जे.एल. जैनी, सेन्ट्रल जैन पब्लिशिंग हाउस, आरा, सन् 1920; रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, बम्बई, 1932; पं. सुखलाल संघवी, भारत जैन महामण्डल, वर्धा, 1952; पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री, गणेश वर्णी ग्रन्थमाला, काशी, वी.नि.सं. 2476

तिलोयपण्णत्ति भाग 1-2 : यतिवृषभ, जीवराज ग्रन्थमाला, सोलापुर सन् 1943, 1952; जैन सिद्धान्त भवन, आरा

तीर्थंकर महावीर और उनकी आचार्य परम्परा : डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री, भा.दि.जै.वि. परिषद्, सागर (म.प्र.)

त्रिलोकसार : नेमिचन्द्र, माधवचन्द्र कृत टीका, मा.जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, वी.नि.सं. 2444

दशवैकालिक : अंग्रेजी भूमिका, अनुवाद, ल्यूमन और वाल्टर शूर्निंग, अहमदाबाद, सन् 1932; देवचन्द्र लालभाई जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1918

दर्शनसार : देवसेन, हिन्दी जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, बम्बई

द्रव्यसंग्रह (ब्रह्मदेव वृत्ति) : रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, राजचन्द्र आश्रम, अगास, 1966; डॉ. दरबारी लाल कोठिया, ग. वर्णी ग्रन्थमाला, वाराणसी; सरत चन्द्र घोसाल, सेन्ट्रल जैन पब्लिशिंग हाउस, आरा, 1917

धर्मपरीक्षा : अमितगति, जैन ग्रन्थ रत्ना. का., बम्बई, सन् 1908

निशीथ - एक अध्ययन : दलसुख मालवणिया, आगरा, सन् 1959

- निशीथ** : सन्मति ज्ञानपीठ, आगरा, सन् 1957-1960
- न्यायदीपिका** : धर्मभूषणयति, पं. दरबारीलाल कोठिया, वीर सेवा मन्दिर, सरसावा, सन् 1945
- पंचप्रतिक्रमण** : आत्मानन्द जैन पुस्तक प्रचारक मंडल, आगरा, सन् 1921
- पञ्चसंग्रह** (प्राकृत) : संस्कृत टीका व प्राकृतवृत्ति, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1960
- पञ्चसंग्रह** : अमितगति, माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1927; मलयगिरि टीका, जामनगर, सन् 1978
- पञ्चसंग्रह** : चन्द्रर्षि, आगमोदय समिति, बम्बई, सन् 1927; मलयगिरि टीका, जामनगर, सन् 1978
- पउमचरिउ** : स्वयम्भू, 1-3, भायाणी, सिंघी जैन ग्रन्थमाला, भा.वि., बम्बई, सन् 1953-1960; काशी, 1957-58
- पट्टावली समुच्चय** : दर्शनविजय, वीरमगाम, गुजरात, सन् 1933
- परमात्मप्रकाश** : योगीन्द्रदेव, ब्रह्मदेव कृत टीका, डॉ. ए. एन. उपाध्ये, रायचन्द्र शास्त्रमाला, अगास, सन् 1960
- परीक्षामुख** : माणिक्यनन्दि, सरत चन्द्र घोसाल, अजिताश्रम, लखनऊ, सन् 1940
- पाइयसद्महण्णवो** : पं. हरगोविन्ददास टी. सेठ, प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी, वाराणसी, सन् 1963
- पाण्डवपुराण** : शुभचन्द्र, जीवराज ग्रन्थमाला, सोलापुर, 1954; घनश्यामदास जैन सा.प्र. कार्यालय, बम्बई, 1919; जिनवाणी प्रकाशन कार्या., कलकत्ता, 1939
- पाहुडदोहा** : रामसेन, डॉ. हीरालाल जैन, कारंजा जैन सीरीज, कारंजा, सन् 1933
- पुरुषार्थसिद्ध्युपाय** : अमृतचन्द्र, अजितप्रसाद जैन, अंग्रेजी अनुवाद, अजिताश्रम, लखनऊ, सन् 1933; हिन्दी अनुवाद, रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, बम्बई, सन् 1904
- पुरातन जैन वाक्यसूची** : जुगल किशोर मुख्तार, वीर सेवा मन्दिर, सहारनपुर, सन् 1950
- प्रमेयरत्नमाला** : अनन्तवीर्य, सतीशचन्द्र वि.भू., बि.व.इंडिका., कलकत्ता, सन् 1909; बनारस, सन् 1928
- प्राकृत और उसका साहित्य** : हरदेव बाहरी, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली
- प्राकृतभाषा और साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास** : डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री, तारा पब्लिकेशन, वाराणसी

प्राकृत साहित्य का इतिहास : डॉ. जगदीशचन्द्र जैन, चौखम्भा विद्या भवन, वाराणसी, सन् 1961

भगवती शतक (1-20) : हिन्दी अनुवाद, मदनकुमार मेहता, कलकत्ता, वि.सं. 2011; आगमोदय समिति, महेसाना, 1918-21

भगवती आराधना : शिवार्य, अनन्तकीर्ति ग्रन्थमाला, बम्बई, वि.सं. 1989; मूलाराधना-अपराजित और आशाधर, सखाराम नेमचन्द जैन ग्रन्थमाला, सोलापुर, 1935

महाबन्ध भाग 1-7 : भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, 1947-1958

मूलाचार : वट्टकेर, भाग 1-2, वसुनन्दिटीका, मा.जै. ग्रन्थमाला, बम्बई, वि.सं. 1977; मनोहर लाल, अनन्तकीर्ति ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् 1919; भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली

युक्त्यनुशासन : समन्तभद्र, मा.च.दि. जैन ग्रन्थमाला, बम्बई; जुगल किशोर मुख्तार, वीर सेवा मन्दिर, सरसावा, सन् 1951

योगसार : अमितगति, सनातन जैन ग्रन्थमाला, कलकत्ता, सन् 1918

रत्नकरण्ड श्रावकाचार : समन्तभद्र, मा.दि. जै. ग्रन्थ., बम्बई, 1926; वीर सेवा मन्दिर ट्रस्ट, वाराणसी, 1972

वसुनन्दि श्रावकाचार : डॉ. हीरालाल जैन, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1952

विपाक सूत्र : प.ल.वैद्य, पूना, सन् 1933/ चौकसी और मोदी, अहमदाबाद, सन् 1935

विशेषावश्यक भाष्य : जिनभद्र, हेमचन्द्र टीका, य.जै.ग्र. बनारस, नि.सं. 2427-41; गुजराती अनुवाद, आगमोदय समिति, बम्बई, सन् 1924-27

शब्दानुशासन : शाकटायन, जेठाराम मुकुन्द जी, बम्बई, 1907

शब्दानुशासन : हेमचन्द्र, यशोविजय जै.ग्र., बनारस, 1905

षट्खंडागम भाग 1-16 : डॉ. हीरालाल जैन, अमरावती व विदिशा, 1939-1959

सप्तभङ्गितरङ्गिणी : विमलदास, पं. ठाकुरप्रसाद, रायचन्द्र शास्त्रमाला, बम्बई, 1916

सन्मत्तिसूत्र भाग 1-5 : सिद्धसेन, अभयदेव टीका, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद, सन् 1921-31; अंग्रेजी अनुवाद, जैन श्वेताम्बर एज्यूकेशन बोर्ड, बम्बई, सन् 1938

सर्वार्थसिद्धि : पूज्यपाद, पं. फूलचन्द्र सिद्धान्तशास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1955

सागारधर्मामृत : आशाधर, मा.दि. जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, वि.सं. 1972; पं. कैलाशचन्द्र शास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, प्र. संस्करण, 1978 ई.

सावयधम्मदोहा : डॉ. हीरालाल जैन, कारंजा जैन ग्रन्थमाला, सन् 1932
सूत्रकृताङ्ग (निर्युक्ति सहित) : प.ल. वैद्य, पूना, 1928; शीलाङ्ककृत टीका व हिन्दी अनुवाद सहित, भाग 1-3, जवाहरलाल महाराज, राजकोट, वि.सं. 1993-95
श्रावकप्रज्ञप्ति : हरिभद्र, जैन ज्ञान प्रसारक मण्डल, बम्बई, 1905
श्रावकाचार : अमितगति, अनन्तकीर्ति ग्रन्थमाला, बम्बई, वि.सं. 1979
श्रावकाचार : गुणभूषण, भाग 1-2, दि.जै. पुस्तकालय, सूरत, सन् 1925
श्रावकाचार संग्रह भाग 1-5 : पं. हीरालाल सिद्धान्तशास्त्री, श्रुतभंडार व ग्रन्थ प्रकाशन समिति, फल्टण, 1976 ई.
स्वयम्भू स्तोत्र : समन्तभद्र, जुगल किशोर मुख्तार, वीर सेवा मन्दिर, सरसावा, सन् 1951
हरिवंशपुराण : जिनसेन, मा.दि. जै. ग्रन्थमाला, बम्बई/ भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् 1962

पत्र-पत्रिका: -

अनेकान्त : वीर सेवा मन्दिर, दिल्ली
एपिग्राफिका कर्नाटिका (भाग-2) : इन्सक्रिप्सन ऐट श्रवणबेलगोला, मैसूर गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल प्रेस, बैंगलोर, सन् 1923
जिनवाणी : सम्यग्ज्ञान प्रचारक मण्डल, जयपुर
जैन जर्नल : जैन भवन, कलकत्ता
जैन सिद्धान्त भास्कर एवं जैन एण्टीक्वैरी : जैन सिद्धान्त भवन, आरा
तीर्थकर : हीरा भैया प्रकाशन, इन्दौर
तुलसी प्रज्ञा : जैन विश्वभारती, लाडनूं
श्रमण (मासिक) : पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी

लेखक का साहित्यिक अवदान

रचनाएँ, सम्पादन और भाषान्तरकार्य

(क) रचनाएँ:-

01. पाइयभासाए बिहाररज्जस्स भासाण जोगदाणं (प्राकृत, हिन्दी)
02. आचार्य कुन्दकुन्द का अवदान (प्राकृत, हिन्दी)
03. प्राकृत और जैनविद्या के विविध आयाम (प्राकृत, हिन्दी)
04. सम्पादकीय टिप्पणियाँ (हिन्दी-अंग्रेजी)
05. गियमसारपाहुडसुत्तस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम् (संस्कृत-प्राकृत)
06. भगवान महावीर का जन्मस्थान (हिन्दी)

(ख) सम्पादन:-

01. तित्थयर भावणा-मुनि प्रणम्यसागर, सम्पादक - प्रो. ऋषभ चन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2013
02. आत्म-कल्याण प्रकाश (संस्कृत-प्राकृत के महत्त्वपूर्ण स्तोत्रों का मूलपाठ तथा हिन्दी अनुवाद के साथ संग्रह), सम्पा. - प्रो. ऋषभ चन्द्र जैन, प्रकाशक - दिगम्बर जैन समाज, उत्कल, 2003.
03. प्राकृत भाषा और साहित्य - प्रो. ऋषभ चन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2017
04. कुवलयमालाकहा -उद्घोतन सूरि, हिन्दी अनुवाद- डॉ. श्रीरंजन सूरिदेव, संपादक- डॉ. ऋषभ चन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2019
05. कल्पप्रदीप-जिनप्रभसूरि - हिन्दी अनुवाद-डॉ. श्रीरंजन सूरिदेव, डॉ. ऋषभ चन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2010
06. स्वर्ण-जयन्ती गौरव-ग्रन्थ - सम्पादक-प्रो. ऋषभचन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2010
07. वैशाली अभिनन्दन ग्रन्थ (Homage to Vaishali) सम्पादक- प्रो. ऋषभचन्द्र जैन, निदेशक, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2014
8. Non-Violence in the Jaina Tradition : Edited by- Dr. Rishabh Chandra Jain, Director, Research Institute of Prakrit Jainology and Ahimsa, Vaishali, Bihar, 2017
9. अवचूरिजुदो दव्वसंगहो - सम्पादन- डा. ऋषभचन्द्र जैन, प्रकाशक - प्राकृत जैनविद्या ग्रन्थमाला, सं.सं.वि.सं., वाराणसी, 1989.

10. सचित्र जैन रामायण, मुनि केशराजकृत, सम्पादन, प्रकाशन -देवकुमार जैन प्राच्य शोध संस्थान, आरा, 1989.
11. सिरि राम-चरिउ -महाकवि रङ्धू, प्रो. राजाराम जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2011
12. जैनविद्या, प्राकृत साहित्य और भाषाएँ - डॉ. बी. के. खडबडी प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2008
13. प्राकृत एवं जैनविद्या का परिशीलन-प्रो. गोकुलचन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2017
14. सन्मति-चरित, महाकवि रङ्धू - डॉ. राजाराम जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2010
15. प्रभावक-चरित-प्रभाचन्द्राचार्य, हिन्दी अनुवाद-डॉ. श्रीरंजन सूरिदेव, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2013
16. तिलोपपण्णत्ती का सांस्कृतिक अध्ययन, - डॉ. धर्मेन्द्र जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2010
17. पउमचरियं तथा वाल्मीकि रामायण का तुलनात्मक अध्ययन- डॉ. अशोक प्रियदर्शी, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2016
18. जैनधर्मदर्शन के विविध आयाम-डॉ. वशिष्ठ नारायण सिन्हा, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2016
19. तित्थोगाली प्रकीर्णक का समीक्षात्मक अध्ययन- डॉ. अतुल कुमार प्रसाद सिंह, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2016
20. चामुण्डरायकृत चारित्रसार : एक समीक्षात्मक एवं तुलनात्मक अध्ययन-डॉ. आनन्द कुमार जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2016
21. पाण्डुलिपि : सूचीकरण एवं सम्पादन - डा. महेन्द्रकुमार जैन ज्ञमनुजफ, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2011
22. वैदिक एवं जैन परम्पराओं में श्रावक एवं साधु धर्म - डॉ. सुधांशु भूषण, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2011
23. जैन न्याय में प्रमाण - डॉ. वशिष्ठ नारायण सिन्हा, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2011
24. दार्शनिक समन्वय की जैन दृष्टि (नयवाद) - डॉ. अनेकान्त कुमार जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2011
25. जैन आचार का समीक्षात्मक अध्ययन - डा. कुमार शिवशंकर, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2012

26. द्वादश-अनुप्रेक्षाओं का दार्शनिक एवं सामाजिक अध्ययन - डॉ. मंजु जैन, जयपुर, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2012
27. भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में जैन समाज का योगदान - डॉ. कपूरचन्द जैन, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2012
28. महावीर स्वामी के शैक्षिक विचार एवं वर्तमान परिप्रेक्ष्य में उनकी प्रासंगिकता- डॉ. पंकज कुमार मिश्र, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2015
29. जैन सिद्धान्त भवन ग्रन्थावली, भाग-1, 2 (प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश तथा हिन्दी के हस्तलिखित ग्रन्थों की विस्तृत सूची)- सम्पादक- डा. ऋषभचन्द्र जैन, श्री देवकुमार जैन प्राच्य शोध संस्थान, आरा, 1987.
30. पण्डित जुगलकिशोर मुस्तार स्मृति ग्रन्थ, सम्पादन-2002.
31. Prakrit and Jainism in Interdisciplinary perspective – Dr. Gokul Chandra Jain, Research Institute of Prakrit Jainology and Ahimsa, Vaishali, Bihar, 2010
32. Aspects of Non-Violence – Dr. B.N. Sinha, Research Institute of Prakrit Jainology and Ahimsa, Vaishali, Bihar, 2008
33. Psychological Analysis of Karma Philosophy with Special Reference to Jainism – Dr. Jaishree Jain Research Institute of Prakrit Jainology and Ahimsa, Vaishali, Bihar, 2011
34. Migration in Bihar : A Socio-Demographic Analysis – Dr. Meena Prasad, Research Institute of Prakrit Jainology and Ahimsa, Vaishali, Bihar, 2010

Research Journal, Edited by Dr. Rishabh Chandra Jain

Peer Reviewed and UGC Approved Research Journal

(No. 42140, ISSN : 0976-8041) of

Research Institute of Prakrit Jainology and Ahimsa, Vaishali, Bihar

Vaishali Institute Research bulletin (Thirteen) No. 18 to 30 One per year 2005 to 2019

(ग) सम्पादन और भाषान्तरकार्य:-

01. नियमसार - आचार्य कुन्दकुन्द, (यू जी सी रिसर्च एसोशिएटशिप योजना 1989-1992 के अन्तर्गत सम्पन्न कार्य) सम्पादन, अध्ययन और हिन्दी अनुवाद, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2002
02. लीलावई - कोऊहल, सम्पादन और हिन्दी अनुवाद, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2002
03. प्राकृत गद्य-पद्य-बंध भाग-3, हिन्दी अनुवाद, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2002

04. सिरि रामपाणिवाद विरडयं उसाणिरुद्धं - सम्पादन और हिन्दी अनुवाद, प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा शोध संस्थान, वैशाली, 2014
  05. सावयधम्मदोहा, सम्पादन, अध्ययन और हिन्दी अनुवाद, (Under Publication) 2021
- (घ) प्रकाशित शोध लेख:-**
01. अनेकान्त : एक दृष्टि, श्रमण, पार्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी, 1980.
  02. भगवान् महावीर और उनके द्वारा प्रतिपादित धर्म, श्रमण, पार्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, वाराणसी, 1981.
  03. अनेकान्त और स्याद्वाद, जैन सन्देश, भा. दि. जैन संघ, मथुरा, 1981.
  04. द्रव्यसंग्रह : एक अध्ययन, हीरक जयन्ती स्मारिका, श्री नाभिनन्दन दि. जैन संस्कृत विद्यालय, बीना (म.प्र.).
  05. जैन शिक्षा : वर्तमान सन्दर्भ में, जैन सन्देश, भा. दि. जैन संघ, मथुरा, 1982.
  06. जैन सिद्धान्त भवन में द्रव्यसंग्रह की पाण्डुलिपियाँ (1), जैन सिद्धान्त भास्कर, भाग-35, किरण-2, श्री देवकुमार जैन प्राच्य शोध संस्थान, आरा, बिहार, 1982.
  07. जैन सिद्धान्त भवन में द्रव्यसंग्रह की पाण्डुलिपियाँ (2), वही, भाग-36, किरण-1, 1983.
  08. आचार्य कुन्दकुन्द के ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ, वही, भाग-36, किरण-1, 1983.
  09. ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक तीर्थ : राजगिर, वही, भाग-37, किरण-2, 1984.
  10. आचार्य कुन्दकुन्द के ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ, वही, भाग-37, किरण-2, 1984.
  11. धार्मिक एवं सामाजिक समस्याओं के समाधान में पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका, जैन पत्रकारिता संगोष्ठी, कलकत्ता में पढ़ा गया शोध-पत्र, 1984.
  12. लोकव्यवहार में अनेकान्तवाद, मानवता, आरा, 1985.
  13. जैन सिद्धान्त भवन में कुन्दकुन्द के ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ, जै.सि. भास्कर., 38-2, 1985.
  14. जैन सिद्धान्त भवन में अप्रकाशित ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ, जै.सि. भास्कर., 38-2, 1985.
  15. जैन सिद्धान्त भवन में 'सचित्र जैन रामायण', जै.सि. भास्कर., 39-1, 1986.
  16. जैन सिद्धान्त भवन में अप्रकाशित ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ, जै.सि. भास्कर., 31-2, 1986.
  17. जैन सिद्धान्त भवन में अप्रकाशित ग्रन्थों की पाण्डुलिपियाँ, जै.सि. भास्कर., 39-2, 1986.
  18. प्राकृत शब्दों का देशीकरण, प्राच्यविद्या महासम्मेलन, कलकत्ता, 1986.
  19. जैन सिद्धान्त भवन ग्रन्थावली, जै.सि. भास्कर., 40-1, 1987.
  20. जैन पत्रकारिता : एक मूल्यांकन, जैन सन्देश, भा. दि. जैन संघ, मथुरा, 1987.
  21. प्राकृत भाषाओं का वर्ण-विधान, जै.सि. भास्कर., 41-1, 1988.
  22. कुन्दकुन्द का नियमसार, जै.सि. भास्कर., 41-2, 1988.
  23. नियमसार में वर्णित आलोचना, जैनमित्र, सूरत, 90-15, 1989.
  24. विश्वबन्धुत्व के प्रतिष्ठाता आचार्य कुन्दकुन्द, स्थानीय पत्र, आरा, 1989.
  25. आचार्य कुन्दकुन्द की अध्यात्म और विज्ञान को देन, नवभारत टाइम्स, पटना, 18.04.1989.
  26. आचार्य कुन्दकुन्द और उनका चिन्तन, महावीर जयन्ती स्मारिका, आरा, अप्रैल, 1989.
  27. जैन श्रमणाचार में समितियाँ, वीरवाणी, जयपुर, अप्रैल-1989.

28. महावीर की अहिंसा का व्यावहारिक रूप, अहिंसा सन्देश, रांची, 1989.
29. नियमसार : कतिपय विशेष सन्दर्भ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 7, 1989.
30. बारस अणुवेक्वा में वर्णित दश धर्म, वीरवाणी, जयपुर, सितम्बर-1989.
31. जैनश्रमणाचारे समिति-विमर्शः, भारतोदय, ज्वालापुर, हरिद्वार, सितम्बर-1989.
32. अर्हत्प्रवचन, सम्पादन एवं हिन्दी अनुवाद, जै.सि. भास्कर., 42-1, 1989.
33. अद्वितीय आद्य मनीषी आचार्य कुन्दकुन्द, वीरवाणी, जयपुर, 1989.
34. नियमसार अर्थात् रत्नत्रय विवेचन, प्राकृतविद्या, उदयपुर, अप्रैल-जून, 1990.
35. नियमसार के कतिपय विचारणीय प्रसंग, तित्थयर, शोधमासिक, कलकत्ता, दिसम्बर, 1990.
36. नियमसार का विशिष्ट संस्करण, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली, मार्च-1991.
37. नियमसार का समालोचनात्मक सम्पादन, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली, जून-1991.
38. नियमसार की पाण्डुलिपियों का सर्वेक्षण, वीरवाणी, जयपुर, जून-1991.
39. बुन्देलखण्ड में नियमसार की पाण्डुलिपियों की खोज, वीतराग वाणी, टीकमगढ़, 1991.
40. प्राकृतप्राभृतेषु सम्यग्दर्शनविमर्शः, सूर्योदय, सितम्बर, 1991.
41. आचार्य कुन्दकुन्दस्य प्राकृतग्रन्थेषु सम्यग्ज्ञानविमर्शः, सरस्वती सुषमा, सं.सं.वि.वि. वाराणसी.
42. आचार्य कुन्दकुन्दस्य प्राकृतभक्तयः, सूर्योदय, वाराणसी.
43. गुजरात में कुन्दकुन्द की प्राचीन पाण्डुलिपियाँ, वीरवाणी, जयपुर, जुलाई, 1992.
44. चावि या भावि?, तित्थयर, कलकत्ता, जुलाई, 1992.
45. कुन्दकुन्द की प्राचीन पाण्डुलिपियों की खोज, वीरवाणी, जुलाई, 1992.
46. अनेकान्त का उपयोग, शोधादर्श, लखनऊ, 1994.
47. जैन परम्परा श्रावक के भेद, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 10, 1995.
48. पार्श्वनाथ विषयक प्राकृत साहित्य, शोधादर्श, लखनऊ, 1996.
49. श्रावक की श्रेणियाँ, जैन सन्देश, मथुरा, 1996.
50. कुन्दकुन्द के नियमसार में 'नियम' की अवधारणा, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली, 1996.
51. दक्षिणभारत की जैनधर्म प्रेमी महिलाएँ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 11, 1996.
52. ग्रन्थान्तरों में नियमसार की गाथाएँ, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली, 1997.
53. तीर्थंकरों की बिहारभूमि : चम्पापुरी, संगोष्ठी विवरणिका, चम्पापुर, भागलपुर, 1997.
54. नियमसार की भाषा का अध्ययन, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली, 1997.
55. पाण्डुलिपियों की सुरक्षा आवश्यक, 1997.
56. प्राकृत जैनशास्त्र और अहिंसा का अध्ययन-अध्यापन क्यों?, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बु. नं. 15, 1998.
57. जैनदर्शन को आचार्य कुन्दकुन्द की देन, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 15, 1998.
58. सम्मोदशिखर विषयक साहित्य, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली, 1998.
59. मंत्र-तंत्र विषयक जैन साहित्य, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली.
60. अपरिग्रह, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 16, 1999.
61. प्राकृत भाषाएँ, शोधादर्श, लखनऊ, 1999.
62. आदिपुराण में वर्णित वर्ण और पुरुषार्थ

63. गंधो भयं पराणं, वीर वाणी, जयपुर, 2000.
64. अनेकान्त की अपरिहार्यता,
65. अर्हत्-प्रवचन : समीक्षा, (पं. चैनसुखदास विनयांजलि ग्रन्थ), जयपुर, 2000.
66. पाण्डुलिपियों की दुर्दशा और हमारा दायित्व, सम्यक् विकास, त्रैमासिक, अहमदाबाद, सन् 2000.
67. अनेकान्त, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 17, 2000.
68. डा. जगदीश चन्द्र जैन व्यक्तित्व एवं कृतित्व, अनेकान्त, वीर सेवा मन्दिर, नई दिल्ली।
69. संस्कृत साहित्य में भगवान महावीर, महावीर जयन्ती स्मारिका, जयपुर, 2003.
70. तीर्थंकर महावीर विषयक अपभ्रंश साहित्य, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 18, 2005.
71. तीर्थंकर महावीर विषयक संस्कृत साहित्य, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 18, 2005.
72. मूलवृत्तियों की जैन अवधारणा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 18, 2005.
73. भगवान् महावीर का जन्मस्थान, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 18, 2005.
74. अनुप्रेक्षा : एक अनुचिन्तन, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 19, 2006.
75. अनेकान्त का व्यावहारिक रूप, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 19, 2006.
76. कषाय का मनोवैज्ञानिक विश्लेषण, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 19, 2006.
77. डॉ. गुलाबचन्द्र चौधरी और जैनविद्या, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 19, 2006.
78. प्राकृत पाहुड साहित्य के परिप्रेक्ष्य में आचार्य कुन्दकुन्द, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 19, 2006.
79. जैन पत्रकारिता का सिंहावलोकन, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 20, 2008.
80. तीर्थंकर चन्द्रप्रभ विषयक साहित्य, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 20, 2008.
81. दैनिक जीवन में अनर्थदण्ड विरति के लाभ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 20, 2008.
82. बिहार के जैन मनीषी : बीसवीं सदी, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 20, 2008.
83. जैन परम्परा में वर्ण और जातियाँ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 21, 2009.
84. प्राकृत और बिहार की आधुनिक भाषाएँ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 21, 2009.
85. प्राकृत विद्या और जैनधर्म, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 22, 2010.
86. श्रावकाचार में शिक्षाव्रतों की भूमिका, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 22, 2010.
87. श्रावक के मूलगुणों की अवधारणा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 22, 2010.
88. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक पर पूर्वाचार्यों का प्रभाव, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 23, 2012.
89. अट्टपाहुड की प्राकृत भाषा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 24, 2013.
90. कोऊहलकृत लीलावई कहा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 24, 2013.
91. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक में समन्तभद्र के उद्धरण, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 24, 2013.
92. नियमसार में वर्णित षडावश्यकों की प्राचीन परम्परा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बु. नं. 24, 2013.
93. प्राकृतभाषा की स्तोत्र परम्परा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 24, 2013.
94. भगवान् बुद्ध और वेलुवग्राम, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 24, 2013.
95. मूढता योग्य-अयोग्य : समयदेशना के सन्दर्भ में, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 24, 2013.

96. जैन परम्परा में मन्त्र-तन्त्र विषयक सामग्री का मूल्यांकन, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 25, 2014.
97. धार्मिक समरसता के क्षेत्र में जैनधर्म का योगदान, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 25, 2014.
98. पद्मनन्दिपंचविंशतिका में आलोचना विमर्श, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 25, 2014.
99. कालद्रव्य का सर्वगतत्व, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 26, 2015.
100. पाण्डुलिपियों का इतिहास और महत्त्व, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 26, 2015.
101. लीलावई में वर्णित वृक्ष और लताएँ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 26, 2015
102. आचार्य कुन्दकुन्द के साहित्य में व्यवहारनय की स्थिति, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बु. नं. 27, 2016.
103. सल्लेखना के दौरान भावविशुद्धि की प्रक्रिया, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुलेटिन नं. 27, 2016.
104. जैन सिद्धान्त भवन आरा के शास्त्रभंडार में कुछ विशिष्ट संस्कृत भाषा की पाण्डुलिपियाँ, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 28, 2017.
105. बाहुबलि अट्ठंगं, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 28, 2017.
106. बिहार में जैनधर्म और उसके अध्येता, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 28, 2017.
107. पाइयभासाए बिहाररजसस भासाण जोगदाणं, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 28, 2017.
108. अप्पा सो परमप्पा की सार्वभौमिकता-आचार्य सुनीलसागरकृत प्राकृत साहित्य के सन्दर्भ में, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 29, 2018.
109. आयुर्वेद में संस्कृत, प्राकृत और देशी भाषाओं की भूमिका, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 29, 2018.
110. जैन श्रावक और उसकी प्रासंगिकता, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 29, 2018.
111. प्राकृत उपांग साहित्य में निहित व्यावहारिक पक्षों की प्रासंगिकता, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 29, 2018.
112. सम्मूर्च्छिम मनुष्य : आगमिक सत्य-विशुद्ध परम्परा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बु. नं. 29, 2018.
113. सावयधम्मदोहा, मूल एवं हिन्दी अनुवाद, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 30, 2019.
114. जैन दर्शन की विकास यात्रा, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 30, 2019.
115. जैन परम्परा में वर्षावास (चातुर्मास), वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 30, 2019.
116. दिगम्बरत्व के उन्नयन में चारित्र्यकवर्ती आचार्यश्री शान्तिसागर जी महाराज की भूमिका, वैशाली इन्स्टीच्यूट रिसर्च बुलेटिन नं. 30, 2019.
117. आवश्यक निर्धुक्ति का विशिष्ट संस्करण, वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुले. नं. 30, 2019.
118. वीरान विरासतें (पाकिस्तान में जैन पुरावैभव), वैशाली इन्स्टीच्यूट रि. बुलेटिन नं. 30, 2019

